

КӘСІПТІК

БІЛІМ

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

СЕМАСИЛОГИЯ

ЭТИМОЛОГИЯ

А. Темірешева

ТІЛ БІЛІМІНЕ КІРІСПЕ

ISBN 9965-35-300-3

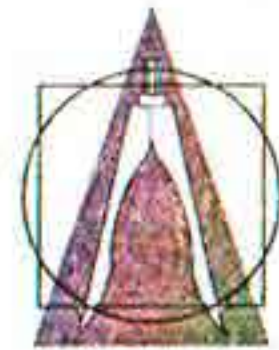

9 789965 353003

К Ә С І П Т І К

Б І Л І М

А. Темірешева

ТІЛ БІЛІМІНЕ КІРІСПЕ

Оқулық

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
техникалық және кәсіптік білім беру
ұйымдарына ұсынады

Пікір жазғандар:

Сыздықова Г.О. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Ниязғалиева А.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Т 33 **Темірешева А.**

Тіл біліміне кіріспе: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2008. – 224 бет.

ISBN 9965-35-326-3

Ұсынылып отырған оқулық педагогикалық колледж оқытушылары мен оқушыларына арналған. Оқулық «Тіл білімі негіздері» бойынша дайындалған дәрістердің қысқа конспектісі іспеттес құрылған. Оқулық әрі теориялық, әрі практикалық мәселелерді қамти отырып, оқушылардың таным дүниесін қалыптастырады.

ББК 81. 2. Қаз. я 7

© Темірешева А., 2008

© «Фолиант» баспасы, 2008

ISBN 9965-35-326-3

АЛҒЫ СӨЗ

Бұл оқулық Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті орта кәсіптік білім стандартына сай мемлекеттік тілде оқымайтын мектептердегі № 0307002 «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының типтік оқу бағдарламасына негізделіп жасалған.

Оқулықтың ерекшелігі – оқушылардың теориялық тақырыптармен қатар, тіл білімінің практикалық бөлімін ізденіспен, өздігінен меңгерулеріне жол ашатындығында.

Бұл пәнді оқытудағы мақсат – оқушыларға тілдің пайда болуы мен дамуынан мәлімет бере отырып, оның адам қатынасында, қоғам өмірінде алатын орнын, мәнін көрсету; тіл білімінің лексикология, фонетика, фразеология және грамматика, т. б. салаларының зерттеу объектілерімен таныстыру; тілдік материалдарды жан-жақты талдауға, ана тілінің факторларын ғылыми жағынан терең ұғынуға, генеологиялық жағынан туыстас тілдермен салыстыра білуге, өзіндік ой түйуге үйрету. Осы ретте, оқулықта теориялық мәселелермен қатар, әрбір тақырыптан кейін сұрақтар мен тапсырмалар, тестілік тапсырмалар берілген. Халқымыздың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әдеби-мәдени мұраларынан, аяулы азаматтардың өмірлерінен, халық даналығынан деректер келтіріліп, афоризмдер мен нақыл сөздер қамтылған.

Оқулық әрі теориялық, әрі практикалық мәселелерді қамти отырып, оқушылардың таным дүниесін қалыптастырады.

Ұсынылып отырған кітап педагогикалық колледж оқытушылары мен оқушыларына арналған. Оқулық «Тіл білімі негіздері» бойынша дайындалған дәрістердің қысқа конспектісі іспеттес құрылған.

I БӨЛІМ

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОБЪЕКТИСІ

Дербес ғылымдар қатарына тіл білімі де жатады. Тіл білімінің ғылым ретінде зерттеу объектісі бар, ол – тіл.

Тіл – әр ұлттың аса ұлы игілігі әрі оның өзіне тән ажырамас бөлігі, белгісі. Тіл – кез келген ұлттың тарихы субъектісі ретінде өмір сүруінің ең алғашқы шарттарының бірі, олай болса, тіл – адамзат қоғамындағы қоғам мүшелерінің бір-бірімен қатынас жасау, өзара пікір алысу құралы. Тіл адамдар үшін, қоғамдық орта үшін қызмет етеді, сондықтан ешбір қоғам тілсіз өмір сүре алмайды.

Дүние жүзінде халық та, соған орай тіл де көп. 1980 жылы Герман Федерациялық Республикасында жарияланған мағлұматтарға қарағанда, дүние жүзінде 5661 тіл бар. Бірақ олардың ішінде 1400-ден астамы не мүлдем дами алмай қалған, не бұл күнде көне, өлі тілге айналып кеткен.

Лингвистиканың зерттейтіні – сөйлеуші халқы бар, күнделікті өмірде қолданып жүрген, нағыз қарым-қатынас құралына айналған тілдер, яғни тірі тілдер.

Әмеди Хасенов «Тіл білімі» еңбегінде: «Лингвистиканың негізгі объектісі – сөйлеу, адамзаттың сөйлеу тілі. Сөйлеу – адамның іс-әрекетінің ерекше формасы. Сөйлеу адамзаттың ойлауымен және басқа да психикалық процестерімен тығыз байланысты. Әдетте, «сөйлеу» мен «тіл» деген сөздер бір-бірімен синоним ретінде қолданыла береді. Бірақ, бұл екеуі бір нәрсе емес. Сондықтан сөйлеу мен тіл ұғымдарын бір-бірінен ажырата білу керек. Өйткені сөйлеу мен тілдің бір-бірінен айтарлықтай айырмасы бар», – деп жазады. Бұл дұрыс пікір. Сөйтіп тіл дегеніміз – жоғарыда айтылғандай, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау, пікір алысу құралы бол-

са, ал сөйлеу дегеніміз – сол тілдегі қарым-қатынас жасау, пікір алысу құралын пайдалана білудің әр түрлі амалдары мен жолдары, тәсілдері.

Лингвистер ішінде сөйлеу мен тілдің бір ұғым емес екеніне алғаш рет көңіл аударған – неміс ғалымы Вилгельм фон Гумбольдт (1767-1835 жж.) пен швейцар лингвисті Фердинанд де Соссюр (1857-1913 жж.). Бірақ, бұлардың тұжырымдамасында айқындық болмады, олар сөйлеу мен тілдің айырым белгілерін көрсете алмады. Тіл мен сөйлеуді бір-бірінен ажыратып, айырымын тани білу керек.

Сөйлеудің екі жағы бар: сөйлеу процесінің нақ өзі және сол сөйлеу іс-әрекеті процесінде жасалынған нәтиже, яғни сөйлемдер, мәтіндер, т.б.

Сөйлеу екі түрлі формада – ішкі және сыртқы формада жүзеге асады: ішкі сөйлеу формасы – сөйлеу процесі үшін аса қажет нәрсе; ал сыртқы форма арқылы адам өз ойын басқаларға жеткізеді, белгілі бір ақпараттар береді. Сыртқы сөйлеу формасының өзі 2 түрлі жолмен – ауызша және жазбаша түрде жүзеге асырылуы мүмкін.

Сөйлеу ауызша түрде жүзеге асырылғанда, оны айту мен екінші біреудің қабылдауы бір уақытта болады, ал сөйлеудің ғұмыры жазбаша түрде аса ұзақ. Ондай жазбаша мәтіндер, шығармалар жүздеген, мыңдаған жылдарға жете алады, сондықтан адамзаттың ұрпағы жазбаша жеткен дүниелерді әр кезде, әр заманда өз керегіне жаратып пайдалана алады.

Мысалы, ғалымдардың айтуына қарағанда, ежелгі Грекия лингвистикасы Гомердің «Иллиада» мен «Одиссея» жырының тілін зерттеуден басталыпты, бұл дастандардың жазылғанына көптеген ғасыр өтті, сонда да жазылып қалғандықтан, оларды көптеген халық өкілдері күні бүгінге дейін оқып үйренуде. Грек философтары Платон, Аристотель, Демокрит және ежелгі Рим мәдени мұралары туралы да осыны айтуға болады.

Орыс мәдениетінің ірі ескерткіші «Игорь полкы туралы сөз» XI ғасырда жазылған.

Түркі халықтары ғұламалары әл-Фараби, Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн шығармалары – түркі ха-

лықтарының көпшілігіне, соның ішінде қазақ халқына ортақ мәдени мұра.

V-VIII ғасырларда қолданылған Орхон-Енисей жазуы, тілі де зерттелініп, қазіргі ұрпақ игілігіне айналып отыр.

Бұл айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады: тіл объективті түрде сөйлеу ішінде өмір сүреді, қолданылады. Тілдік бірліктер (сөз, сөйлеу), олардың тіркесу заңдары мен ережелері сөйлеу ішінде беріледі, айтылады.

Тіл – бірліктер жүйесі. Тілдегі қалыптасқан белгілі бір жүйемен сөйлеу арқылы адам өзінің алуан түрлі ойын басқаларға жеткізеді. Бірақ адам өз ойын дұрыс жеткізуі үшін өз сөзін өзі сөйлеп тұрған тіл жүйесі мен нормаларының заңдылықтарына бағындыруы керек, екіншіден, оны тыңдаушы адам да сол тілдің жүйесін жетік білуі шарт, сонда ғана екі жақты өзара түсіністікке негізделген байланыс болады, яғни ойды білдіруші де, ол ойды қабылдаушы да айтылмақ ойдың не туралы екендігін түсінеді. Ал өз тілінен басқа тілді білмейтін адамға екінші біреу сөйлеп тұрған өзіне таныс емес тіл – тіл емес сияқты көрінеді немесе ол бөтен тілдің сөздерінде дұрыстап тіркес-тіре алмайды. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды, сөйлеу және оның туындылары (шығармалары, мәтіндері) мен тілдік жүйе күрделі диалектикалық бірлікте, қарым-қатынаста болады.

Тапсырмалар мен сұрақтар:

1. Тіл білімінің зерттеу объектісі не?

2. О. Сүлейменов: «Тіл дегеніміз – тарихи ұзақ сапарда әр түрлі этностардың өзара қарым-қатынасы туралы, біздің олармен кездесуіміз жөніндегі білімдердің объективті қоймасы», – деген пікір айтады. Сендер тіл туралы қандай анықтама берген болар едіңдер?

3. Тіл мен сөйлеуді бір-бірінен қалай ажыратуға болады?

4. Өз ойын тыңдаушыға жүйелі жеткізуі үшін сөйлеуші қандай талаптарды жүзеге асыруы керек?

1.1. Тілді практикалық және ғылыми тұрғыдан білу

Адамның бір немесе бірнеше тілде сөйлей алуы – тілді практикалық тұрғыдан білетіндігінің айғағы.

Полиглоттар қазір де көп. АҚШ университетінің профессоры Уильям Фриманн қазақ тілін жақсы меңгерген. Ол Индиана Университетінде Ішкі Азияның мәдениетін, тілін оқитын орталықты басқарады. Уильям студенттерге алтай, түркі, орыс тіл топтарын үйретеді.

Венгр ғалымы Иштван Қоңыр Мандоки – түркі тілі ғылымының зерттеушісі, жазушы, аудармашы. Иштван қазақ, қырғыз, ноғай, башқұрт, татар тілдерінде еркін сөйлейді. Оның қазақ тілін жетік меңгергені соншалық, қазақ жазушысы Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесін венгр тіліне аударды.

Тегі литвандық АҚШ-тағы Вашингтон университетінің профессоры, қазақ және қырғыз тілдерін оқып-үйрену орталығының директоры Сртаутас Эльза ханым 1958 жылы Алманиядан Америкаға көшіп барып, бүкіл өмірін Орталық Азия халықтарының тілі мен әдебиетін зерттеуге арнаған. Ол қазақ тілі мен ауыз әдебиеті тақырыбына көптеген ғылыми еңбектер жазған. Қазақтың «айналайын», «құлыным», «ботақаным», «қозым» деген сияқты сөздерінің тарихына арнаған мақалалары да бар.

Жоғарыда айтылған мақалалардың бірі ТМД-да және мәдениеті өркендеген басқа көптеген елдерде шет тілін білуге үлкен мән берілетіндігін дәлелдейді.

1961 жылы ГДР-де қайтыс болған профессор Гестермон 132 тілді терең меңгерген.

Әр ұлттың ана тілі – өзі үшін ұлы. Алты тіл: ағылшын, француз, орыс, испан, араб, қытай тілдері Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми және жұмыс тілдері болып саналады.

Тілді ғылыми тұрғыдан білу үшін бір немесе бірнеше тілдердің ғылыми негізін, дыбыстық, лексикалық, грамматикалық құрылымы мен жүйесін, соларға тән басты ерекшеліктерін, шығуын, даму заңдылықтарын, сол тілдің барлық нормаларын меңгеруі керек.

Жеке тіл білімі, жалпы тіл білімі

Лингвистикада тіл білімін жеке тілдер туралы ғылым, жалпы тіл білімі деп екіге бөледі. Жеке немесе туыстас тілдерді зерттейтін ғылым сол тілдің немесе тілдердің атымен аталады: қазақ тіл білімі, орыс тіл білімі, болмаса түркология, т.б.

Бір ғана тіл туралы ілім жеке тіл білімі деп аталады. Ол ғылым нақты бір тілдің жүйесін, құрылымын, ерекшеліктерін, даму заңдылықтарын зерттейді.

Тілдің жалпы теориясы туралы ғылым жалпы тіл білімі деп аталады. Жалпы тіл білімі – лингвистиканың жалпы тілдерге ортақ мәселелерін зерттейтін саласы. Бұл ғылым жеке тіл білімдерінің жетістіктері мен қол жеткен табыстарын басшылыққа алып, айқындалған ортақ жайттардан теориялық қорытындылар шығарады, сондықтан жалпы тіл білімі мен жеке тіл білімі өзара тығыз байланыста болады. Жекелеген тілдерді ғылыми тұрғыдан зерттеу және ол зерттеудің деректері жалпы тіл біліміне теориялық топшылаулар мен қорытындылар жасау үшін қажетті материал болып табылса, жалпы тіл білімінің теориялық топшылаулары мен қорытындылары жеке тілдерді зерттеу үшін дұрыс бағыт-бағдар сілтейді.

Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орны

Тіл білімі – дербес ғылымның бірі.

Белгілі бір ғылымның зерттеу объектісі болу үшін, оның басқа құбылыстарға ұқсас және жалпы жақтары болуымен бірге, оның өзіне ғана тән жалпы жақтары, ерекшеліктері мен өзіндік қасиеттері болуы шарт. Ғылым ретінде тіл білімінің де зерттеу объектісі бар, ол – тіл.

Тіл адамзат қоғамында қоғам мүшелерінің бір-бірімен қатынас жасау, өзара пікір алысу құралы ретінде қызмет атқарады. Тіл талай замандар бойы ұзақ өмір сүріп, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Тіл – сөздердің жиынтығы, сөздік құралы мен грамматикалық құрылыстың бірлігінен құралады. Тілдің өзі жүйелі құбылыс.

Тілдегі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық құбылыстардың әрқайсысының пайда болып қалыптасуы мен дамуының да заңдары болады. Тіл білімі тілге тән сан алуан заңдылықтарды зерттеп, олардың сырын ашады.

Тілдің әр түрлі жағы тіл білімінің әр саласында қарастырылады. Мысалы: сөздік құрам (лексика) тіл білімінің *лексикология* саласында; сөздердің өзгеруі, олардың бір-бірімен тіркесуінің заңдылықтары *грамматика* саласында; тілдің дыбыстық жүйесі *фонетика* саласында қарастырылады. Тілдің жоғарыда аталған әр түрлі жақтары бір-бірімен қаншалықты тығыз байланыста болса, тіл білімінің оларды зерттеп қарастыратын әр түрлі салалары да өзара соншалықты тығыз байланыста болады.

Тіл білімі ғылым ретінде ХІХ ғасырдың басында тарихи-салыстырмалы грамматиканың негізінде қалыптасты.

Тілші-ғалым Төлеубай Қордабаев «Қазақ тілі білімінің қалыптасу, даму жолдары» еңбегінде қазақ тілі білімінің тарихын екі кезеңге бөліп қарастырады: бірінші кезеңі – орта ғасырлардан бастап, 1917 жылға дейінгі дәуір, екіншісі – Қазан төңкерісінен кейінгі кезең.

Қазақ тілі білімі дербес ғылым ретінде Қазан төңкерісінен бермен қарайғы дәуірде ғана қалыптасты. Қазақ тіл білімі қазақ тілінің жүйесін, құрылымын, ерекшелігін, барлық байлығын зерттейді.

Бір тіл белгілі бір тілмен туыстас, төркіндес, қандас, бауырлас болуы мүмкін, мысалы: қазақ тілі – қырғыз, карачай, балқар, ноғай, башқұрт, татар, чуваш, өзбек, түркімен, азербайжан, якут, хакас, алтай, тува, т.б. тілдермен туыстас. Тіл білімінде бұл тілдерді *түркі тілдері* деп атайды, ал осы тілдердің ерекшеліктерін зерттейтін ғылымды *түркология* деп атайды. Бұл да жеке тіл білімі, туыстас тілдердің даму ерекшеліктері, заңдылықтары, шығу тарихы туралы ілім.

Орыс тілімен туыстас украин, белорус, чех, поляк, словак, болгар, серб, хорват, т.б. тілдердің ортақ жақтарын салыстыра, жалғастыра зерттейтін лингвистиканың жалпы атауы *славяноведение*.

Ағылшын тілімен туыстас неміс, дат, норвеж, швед, голланд, исланд, т.б тілдерді зерттейтін ілім *германистика* деп аталады.

Француз тілі мен туыстас испан, португал, итальян, румын, молдован, т.б. тілдерді зерттейтін ілім – *роман тіл білімі* (романское языкознание).

Бұл айтылғандардан төмендегідей қорытынды шығаруға болады: нақты бір тілді зерттейтін лингвистика да, туыстас тілдер тобын зерттейтін лингвистика да жеке тіл білімі мен жалпы тіл білімінен құралады; лингвистиканың теориялық негізі – жалпы тіл білімі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орнын қалай түсіндіресіңдер?
2. Тіл білімі ғылым ретінде қай уақыттардан бері қалыптасты?
3. Қазақ тіл білімінің тарихын неше кезеңге бөліп қарауға болады?
4. Түркология ғылымы нені зерттейді?
5. Славяноведение, германистика, роман тіл білімі қандай тілдерді зерттейді?
6. Тілді практикалық тұрғыдан білу дегенді қалай түсінесіңдер?
7. Полиглот адамдар туралы мәліметтерді жинақтап, реферат жазыңдар.
8. Жеке тіл білімі мен жалпы тіл білімінің өзара байланыстылығын дәлелдендер.
9. Газет-журналдардан дүние жүзіндегі тілдер туралы қызықты материалдарды жинақтап, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін салыстыра зерттеңдер.

Мына түсініктемелерді біліп алыңдар!

Француз ғалымдарының зерттеуінше, әлемде 1550 тіл бар екен. Соның ішінде қазақ тілі – 70-орында. Ал түркі халықтары арасында бесінші орындамыз. Демек, еңсеміз түсетіндей қорқыныш жоқ сияқты. Тарихқа жаңаша

көзқарас бойынша VIII-IX ғасырдан XIX ғасырға дейінгі аралықты түркі халықтарына ортақ деп қарауымыз керек. (Ә. Дербісәлі. «Ана тілі» №21, 28.05.1992 ж.)

Полиглот – (поли – көп; глот – тіл деген морфемалардан құралған грек сөзі) көп тіл білетін адам. Жер шарында жүзден астам тіл білетін адамдар жүздеп саналады. Мысалы: Дания ғалымы Расмус Кристиан Раск (1787-1832 жж.) 230-дай тілден хабардар болған, испан, итальян, француз, көне ағылшын, швед, т.б. көптеген тілдердің грамматикасын жазған. Неміс профессоры Шютце 270 тілде сөйлеген екен.

Жаттығулар:

1-жаттығу. Түркі халықтарына ортақ рухани байлығымыз жөнінде «Түркі тілдес әлемнің көз-құлағы» тақырыбында әңгіме жазыңдар.

2-жаттығу. М. Әуезовтың қос тіл білу туралы төмендегі айтқан пікірлерін оқып шығыңдар да, ұққандарыңды бір-бірлеріңе айтып, пікір алысыңдар.

«Енді Қазақстан жоғары оқу орындарында оқитын орыс студенттеріне өз айтпағым бар. Жақсы инженер, геолог, биолог болуға ұмтылу жолында Қазақстанның экономикасын, даму тарихын, мәдениетінің тарихын білу орыс жігіттері мен қыздары үшін де парыз. Парыз ғана емес, әбден қажетті нәрсе.

Осыдан кейін орыс студенттеріне айтарым мынау: егер сендер орыс тілі мен мәдениетінен басқа ештеңе білмейтін болсаңдар, әрине жақсы емес. Егер сендер өздерің жүретін ортада, өздерің тұратын қалада, өз республикада, айталық, біздің Қазақстанда жасалған мәдени байлықтарға қызықпайтын болсаңыздар, ол кешірілмес күнә.

Сондықтан мәдениет үстіне мәдениет, білім үстіне білім жалғай түскілерің келсе, ең бастысы достығымызды тереңдете білгілерің келсе, сендер қазақ тілін, Қазақ-

стан тарихын білуге тиістісіңдер. Қазір нақ осыған ұмтылатын шақтарың.

Сонымен, көп ұлттық, көп тілде сөйлеу тарихи факті болып отырған біздің ұлы елімізде орыс студенттері мен студенткалары өздері қатынас жасайтын ұлттың тілін, оның тарихын, мәдениетін білулері керек» (М. Әуезов).

3-жаттығу. Оқы қызық!

Құрылымы жағынан өте күрделі тілдердің бірі – Солтүстік Америкадағы Миннесота үндістерінің чиппева тілі. Чиппева тілінде етістік формаларының өзі алты мыңдай. Ал сол мемлекеттегі үндістердің енді бірі хайда тілінде жетпіске тарта префикс бар көрінеді. Дағыстан тілдерінің бірі табасаранда зат есімдердің 37 септігі бар екен. Аса күрделі құрылысты Қытай тілінде 50 мыңдай иероглиф бар.

Префикс – префиксті көбінесе приставка деп атайды.

Префикс – сөз түбірінен бұрын, түбірдің алдынан қолданылатын аффикс, көмекші морфеманың бір түрі.

1.2. Тіл білімінің өзге ғылымдармен байланысы

Қазіргі заманда ғылымның алуан түрі бар. Әдетте ғылымға объекті болатын мәселелерді жаратылыс құбылыстарына және қоғамдық құбылысқа жататын мәселелерден ажыратады, осыған орай бар ғылымды *жаратылыстану және қоғамдық ғылымдар* деп екі үлкен топқа бөледі. Соның ішінде, тіл білімі – қоғамдық ғылым және басқа ғылымдармен тығыз байланысты сала. Солардың ішінде тіл білімінің философиямен байланысына тоқталайық, философия әр ғылымға жөн сілтеп, бағыт береді, сондықтан сол адамның табиғи, рухани дамуына серпін беретін ұлы күш. Тілдің теориялық мәселелерін тек жалпы тіл білімі ғана емес, сонымен бірге тілдің философиясы мен тілдің психологиясы да қарастырады. Тілдің философиясына қатысты мәселе – сөз және онымен белгіленетін заттың арасындағы байланыстың сипаты тура-

лы мәселе (белгілі бір зат басқаша емес, неге осылайша аталады деген сұраққа жауап беру мәселесі) өте ерте дәуірлерден (Грекияда б.з.д. IV ғасырдан бастап) талқыға түскен. Тілдің ойлауға қатысы туралы мәселе де тіл философиясының басты мәселелерінің қатарына жатады.

Тіл білімі шешетін көптеген проблемалар бар. Олар тілдің мәні туралы мәселе; тіл мен ойлаудың мәнісі туралы мәселе; тілдегі мазмұн мен форма туралы мәселе; тілдің теориясы туралы мәселе, т. б. Бұлар сияқты үлкен проблемалық мәселелерді шешу бір ғана тіл біліміне қиындықтар жүктейді, сондықтан ол философияға сүйеніп барып тұжырым жасайды.

Тіл мен ойлаудағы логикалық бірліктер (ұғым, пайымдау) мен лингвистикалық бірліктердің (сөз, сөйлем) қарым-қатынасы – ұғым мен сөз, пайымдау мен сөйлем, логикалық және грамматикалық категориялар, т. б. мәселелер тіл білімін логикамен байланыстырады. Логика – ойлау формалары мен заңдары туралы ілім, олай болса, логика мамандары ойлаудың заңдарын тіл арқылы ғана зерттей алады. Ойлау тілсіз көріне алмайды. Адамның ойы тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы айтылады. Логиктер ойлаудың формасы мен құрылысын зерттесе, лингвистер тілдің заңдарын зерттейді. Логиканың тілмен байланысы өте ерте кезден-ақ белгілі. Қазіргі тіл білімі логика жетістіктерін мол пайдаланып, логикалық және тілдік құбылыстардың аражігін қатаң түрде ескеріп отырады.

Тіл білімі психологиямен байланысты. Психология адамның психикасын және психикалық құбылыстарды зерттейді. Психология тілге қатысты бірсыпыра мәселелерді түсінуге көмектеседі. Мысалы, сөйлеу арқылы қарым-қатынас жасау процесін және біреудің сөйлеген сөзін қабылдап, оны ұғынуды немесе түсіну заңдылықтарын, сөз мағыналарын ауыстырып қолдану сияқты жайлардың мәнін, сөйлеу мақсатына қарай сөйлем түрлерінің мәнін, т. б. түсінуді психология ғылымы жеңілдетеді.

Қазір адамның сөйлеу қызметін арнайы зерттейтін ілім, психолингвистика дамып келеді.

Тілдің бүгінгі жағдайларын, оның даму заңдылықтарын тарихи тұрғыдан зерттегенде ғана дұрыс түсінуге, танып-білуге болады. Тіл білімінің тілді тарихи тұрғыдан зерттеуін *диахрониялық* (диахрония – грек тілінің *dia* – «арқылы» және *chronos* – «уақыт» деген мағынадағы сөздерінен жасалған термин; «әр дәуір», «әр мезгіл» дегенді білдіреді) зерттеу деп атайды. Тіл тарихы сол тілді жасаушы, қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты, сондықтан тіл білімі тарих ғылымымен, этнографиямен (гректің *et – nos + grapho* – «халық туралы жазамын» деген сөздері), антропологиямен (гректің *antropos* – «адам туралы ілім» деген сөз) қоян-қолтық ынтымақта болып келеді.

Тіл білімі жоғарыда аталған көптеген басқа ғылымдармен де өте жақын байланыста болады.

Қорыта келе, тіл білімінің көптеген ғылымдармен байланысты екендігін, бұл байланысты жете білудің теориялық жақтан болсын, практикалық жақтан болсын айқын маңыздылығын көруімізге болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тіл білімінің философия ғылымымен байланысы туралы әңгімелендер.
2. Тіл білімі тағы да қандай ғылымдармен тығыз байланыста болады деп ойлайсындар? Мысал арқылы дәлелдендер.
3. Ө. Хасеновтың «Тіл біліміне кіріспе» оқулығы бойынша тіл білімінің логикамен байланысы жөніндегі мағлұматтардан өзіндік талдау жасаңдар.

1.3. Тіл білімінің тараулары мен салалары

Тіл туралы ғылым *лингвистика* деп аталады. Кез келген тіл қалыптасқан жүйелер жиынтығы бойынша үш

түрлі құрылымнан құралады. Олар – тілдің дыбыстық жүйесі, тілдің сөз байлығы, грамматикалық құрылысы. Осыған байланысты, тіл білімі үш тарауға бөлінеді: *фонетика, лексикология, грамматика*. Бұл үшеуінің әрқайсысы өз ішінен әр түрлі тарау-тармақтарға жіктеледі. Олар өз орындарында кейінірек сөз болады. Енді осы тарауларға қысқаша жеке-жеке тоқталып өтелік.

Фонетика – гректің «фоне» деген сөзінен шыққан термин. Фоненің мағынасы – дыбыс, үн, дауыс. Тіл – әр түрлі дыбыстық үздіктерден құралады. Дыбыстық үздіктердің ең қысқасы – дыбыстық бірлік немесе дыбыс. Дыбыстардан буын құралады. Буындарды, дыбыстарды айтудың, сөйлеудің тактісі болады. Дыбыстардың сөз ішінде тіркесуі белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Фонетика тіл дыбыстарына тән осындай ерекшеліктерді тексереді.

Тіл дыбыстары, яғни фонемалар туралы, тілдегі дыбыстардың ерекшеліктері мен заңдылықтары туралы ілім *фонетика* деп аталады.

Кез келген тілдегі дыбыстарға тән үш қасиет болады: бірі – дыбыстың акустикалық (физикалық) ерекшелігі, екіншісі – дыбыстың физиологиялық (анатомиялық) ерекшелігі, үшінші дыбыстың қоғамдық (әлеуметтік) ерекшелігі, осыған орай, фонетиканы – тіл дыбыстарын зерттейтін ғылымды үш салаға бөледі: *функционалды фонетика, артикуляторлы фонетика, акустикалық фонетика*. Бұл үшеуі үнемі бір-бірімен тығыз байланыста болады.

Тілдің қоғамдық, яғни әлеуметтік жағын функционалды фонетика зерттейді. Дыбыстардың белгілері сол тілде сөйлеушілердің тарихи-қоғамдық тәжірибесіне, қалыптасқан дәстүрлеріне байланысты болғандықтан, дыбыстардың әлеуметтік мәні ерекше.

Артикуляторлы фонетика тіл дыбыстарының жасалу жолдарын, физиологиясын зерттейді. Акустикалық фонетика дыбыстардың физикалық сипаты мен ерекшелігін қарастырады.

Фонетиканы зерттеу, баяндау тәсілдеріне, сипатына қарай тағы да 4 салаға бөлуге болады: статистикалық немесе сипаттама фонетика, тарихи фонетика, жалпы фонетика, эксперименталды фонетика. Статистикалық фонетика бір тілдің дыбыстық жүйесінің қазіргі, бүгінгі қалпын синхрондық тұрғыдан сипаттап баяндайды, тарихи фонетика бір тілдің немесе туыстас тілдердің (қазақ, қырғыз, башқұрт) дыбыстық жақтарын, заңдылықтарын диахрондық (тарихи) тұрғыдан зерттейді, ортақ белгілері мен өзгерістерін айқындайды, жалпы фонетика тіл атаулыға тән дыбыстық ерекшеліктер тіл-тілдің дыбыстық жүйесіндегі ортақ белгілер жөнінде ғылыми қорытындылар жасайды.

Лексикология – сөз туралы ғылым. Тілдің сөз байлығын, яғни лексикасын зерттейтін ғылымды *лексикология* деп атайды. *Лексикология* – гректің *lexis* – «сөз» және *logos* – «ілім» деген сөздерінен жасалған термин. Бір тілдегі барлық сөз жиынтығын *лексика* деп атаймыз.

Лексикология сөздерді лексикалық бірліктер ретінде қарастырады. Тілдің лексикалық бірлігі сөз болатын болса, оның қыр-сыры мол. Сөздің мағыналық, дыбыстық жағы, шығу төркіні, даму тарихы, қолдану ерекшелігі, жасалу жолы, өзгеру жүйесі және алуан түрлі жақтары бар. Осыған орай, сөз мәселелерін зерттеу мақсат-тәсілдеріне қарай лексикология үш түрге бөлінеді: сипаттамалы лексикология, тарихи лексикология, салыстырмалы-салғастырмалы лексикология. Бұлар синхрондық (сипаттама) және диахрондық (тарихи) тұрғыдан қарастырыла береді.

Лексикология зерттеу объектісіне қарай тағы да екі түрлі болады: жеке, нақты лексикология, жалпы лексикология. Бір тілдің немесе туыстас тілдердің сөздік құрамын бүгінгі, қазіргі қалпы тұрғысынан зерттеп баяндайтын лексикология – жеке лексикология. Мысалы, қазақ лексикологиясы – қазақ тілінің сөз байлығы туралы ғылым, түркі тілдері лексикологиясы түркі тілдері лексикасы туралы ғылым. Ал жалпы лексикология – тіл атаулының лексикасына арналған теориялық бөлімі.

Лексикология тілдегі сөздерді жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан зерттейді, осыған байланысты лексикологияның бір-бірімен байланысты бірнеше саласы мен тармақтары бар. Олар мыналар: семасиология, этимология, фразеология, ономастиология, ономастика, топонимика, антропонимика, т.т.

Семасиология – гректің *sema* «белгі, «бейнелеу» және латынның *logos* деген сөздерінен шыққан термин. Лингвистикада «семантика» термині «ілім» мағына деген ұғымды білдіреді. Семантиканы зерттейтін ғылым семасиология деп аталады. Сөз мағынасымен философтар да, психологтар да айналысады. Тіл-тілде сөз мағынасы алуан түрлі болып келеді.

Этимология – гректің *etymon* «шындық» деген сөзінен алынған термин. *Этимология* – сөздердің шығу тегін, бастапқы мағынасын зерттейтін ғылым. Этимологиялық зерттеулер белгілі бір тілдің лексикасына ерте замандарда енген кірме сөздердің ену тарихы мен оның жолдарын да қарастырады. Этимология термині тіл білімінде екі түрлі мағынада қолданылады. Біріншіден, этимология сөздердің шығу тегі туралы ілім, дегенді білдіреді, екіншіден, сөздің шығу тегі деген ұғымның өзін білдіреді.

Фразеология – гректің *phrasis* «сөйлемше, қалыптасқан сөз» дегенінен алынған термин. Тілдегі тұрақты тіркестерді, бірліктерді зерттейтін ілім фразеология деп аталады.

Ономастиология – зат немесе құбылыс ұғымының нақты бір сөзбен аталу себебін зерттейді. *Онома* – грекше «ат, есім, атау» деген сөз.

Ономастиологияның үлкен бір саласы – *ономастика*. Ол ат, есім атаулардың шығу, қалыптасу жайын тексереді.

Ономастиканың өзі бірнеше тармаққа бөлінеді: топонимика, антропонимика, этнонимика, астрономика, т.б.

Топонимика – жер, су, қала, ауыл, елді мекен аттарын зерттейді. Мысалы, Семей қаласы – *семь* палат сөзінен, бұрынғы Гурьев – *Гурий* деген кісі атынан алынған.

Антропонимика – адамның тегін, әкесінің атын, шын аты мен лақап атын (прозвище), бүркеншік аттарды (псевдоним) қарастыратын сала.

Қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен енген кейбір есімдердің бастапқы мағынасы мынадай: Мұхтар – таңдалған, Мағрип – білім, таным, мәдениет, Қамар – ой, Азамат – үлкен, зор, т.б.

Этнонимика – ру, ел, халық аттарын зерттейтін сала.

Сөйтіп, лексикология сөзді мағынасы жағынан, қолдану аясы жағынан, қызметі мен сипаты жағынан жан-жақты зерттейді.

Грамматика – тілдің грамматикалық құрылысы туралы ілім. *Грамматика* – грек тілінің *gramma* «жазу, жазу өнері» деген сөзі. Келе-келе сөздің бастапқы мағынасы мүлдем кеңейген.

Тілдегі сөздерді түрлендіру, өзгерту, оларды тіркестіру арқылы сөйлемдер құрастыру, яғни тілдегі сөздерді өзгерту тәсілдері мен құралдарын, сөз тіркестері мен олардың сөйлемге құралу заңдарын зерттеп тексереді.

Тілдің грамматикалық құрылысы деп бір тілдегі грамматикалық мағына мен сол мағынаның берілу амал-тәсілдерін де айта аламыз. Мысалы, *оқушы, оқы кітап, оқы* деген жеке-жеке сөзді алсақ, бұлар – қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен заңдылықтарына сай құрастырылып, соның нәтижесінде өз алдына дербес-дербес мағынаға ие болған лексикалық бірліктер. Бұлар жеке-жеке тұрған қалпында тек белгілі бір зат, қимыл, іс-әрекет атаулары ғана.

Ал осы келтірілген сөздерді қолдана отырып, белгілі бір ойды білдірмек болсақ, бұл сөздерді қазақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан грамматикалық құрылысы, яғни жүйелі қарауына беруіміз керек. Сонда осы сөздер арқылы: *Оқушы, кітап оқы! – Кітапты оқы, оқушы! Оқушы кітапты оқиды. Кітапты оқушы оқыды. Оқы, оқушы, кітапты.* т.б хабарлы, лепті, бұйрықты толып жатқан сөз тіркесі мен сөйлем түрлерін құрастырып, айтылмақшы ойды әр түрлі жеткізуге болады. Бұл – тілдің лексикасының грамматикасы, яғни грамматика-

лық құрылысының белгілі бір тілдегі қалыптасқан нормалары арқасында берілген сипаты.

Бұдан шығар қорытынды мынау: грамматика – тілдің негізгі қызметі, қарым-қатынас құралы болу қызметі, жүзеге асыру жолдары мен амал-тәсілдері туралы ілім.

Грамматика бір тілдегі сөздерді сол тілдегі қалыптасқан амалдар, тәсілдер, нормалар арқылы тіркестіргенде, сол сөздердің грамматикалық мағыналарын қарастырады.

Грамматикалық мағыналар белгілі бір көрсеткіштер – грамматикалық формалармен беріледі.

Мысалы: *Анаға деген махаббат сенің құндақта жатқан кезіңнен басталады (Б. Бұлқышев)*. Осы сөйлемдегі сөздерді қосымшасыз жазсақ:

Ана де махаббат сен құндақ жат кез бас сияқты бір-бірімен байланысы жоқ сөздер жиынтығы болып шығады. Оларды сөйлем ішінде бір-бірімен байланыстырып, грамматика заңдары бойынша тіркестірсек, әрі лексикалық мағынасы нақтыланады, әрі сол мағынасының үстіне бірнеше жаңа грамматикалық мағына қосылады:

Ана-ға – қосымшалы сөз. Түбір сөзге барыс септігі жалғанып тұр (септік тұлға);

де-ген – қосымшалы сөз, арнаулы көмекші етістікке – ген есімше жұрнағы жалғанған (сөз түрлендіргіш жұрнақ);

махаббат – түбір сөз, заттық атаулық ұғымды білдіреді (атау тұлғалы);

се-нің – қосымшалы сөз. Заттық атауды алмастырып тұрған есім сөз, ілік септігінде (септік тұлға);

құндақта – қосымшалы сөз, заттық ұғымды білдіретін сөзге, жатыс септігінің жалғауы жалғанған (септік тұлға);

жатқан – қосымшалы сөз, есімшенің өткен шағын жасап тұр (сөз түрлендіргіш жұрнақ);

кез-ің-нен – қосымшалы сөз. Заттық ұғымды сөз тәуелденіп барып, шығыс септігінде тұр (септік тұлға);

бас-та-лады – қосымшалы сөз, *-та* – сөз тудырушы жұрнақ, *-ла* – сөз түрлендіруші жұрнақ, *-ды* – етістіктің III жағының жіктік жалғауы (шақтық ұғымды білдіреді).

Сөйтіп, грамматикалық мағыналар сөздің лексикалық мағынасын нақтылай түседі, оны саралап айқындайды.

Ғалым К. Аханов грамматикалық мағына дегенге былай анықтама береді: «Түбірдің лексикалық мағынасын нақтылай түсіп, оны саралап айқындайтын немесе сөздің лексикалық мағыналарының бір-біріне өзара қатысын білдіретін мағыналар грамматикалық мағына деп аталады» (К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1965. – 402-бет).

Сөздің грамматикалық мағынасы оның формасымен тығыз байланысты болады. Мысалы: жоғарыда аталған *анага* деген сөздің *-га* барыс септігіндегі грамматикалық мағынасы грамматикалық форма *-га* аффиксімен беріледі.

«Грамматикалық форма дегеніміз – грамматикалық мағына туғызушы тілдік құралдар», – дейді тілші-ғалым Әмеди Хасенов («Тіл білімі» – Алматы, 1996. – 227-бет).

Грамматикалық категорияға лингвист ғалымдар әртүрлі анықтама береді. «Категория» – грек тілінен аударғанда «пайымдау, анықтау» деген мағынаны білдіреді.

Мысалы, О.А. Ахмановаша, грамматикалық категория дегеніміз – лингвистикалық бірліктердің немесе олардың тілдегі грамматикалық белгісі ретінде танылған кейбір кластарының ең негізгі жалпы ерекшеліктерінің бірі.

Ә. Хасеновше, грамматикалық категория дегеніміз – тіл сипатын белгілейтін және мағынасы сөз я болмаса сөйлем ішінде айқындалатын жалпы грамматикалық ұғымдар.

Грамматикалық категория деген ұғымның аса кең екендігін мына тәрізді лингвистикалық терминдерден де аңғаруға болады: сөз таптары категориясы, морфологиялық категория, зат есім, етістік, сын есім, сан есімдер категориясы, т.б.

Грамматикалық категория дегеніміз – жалпы лингвистикалық бірліктерге немесе олардың жеке бір топтарына тән ең негізгі белгілердің бірі.

Тіл-тілдегі грамматикалық мағынаның әр түрлі тәсілдер мен амалдар арқылы берілетіні сияқты грамматикалық категория да сөз немесе сөйлем формаларының құрылымдары арқылы беріледі.

Белгілі бір тілдік құрылысты грамматикалық категория деп тану үшін ондай категория кем дегенде екі немесе одан да көп біркелкі формалардың жиынтығы бола алу керек. Мәселен, бір тілдегі септік категориясын дербес категория деп тану үшін ол тілде кем дегенде екі септік жалғауы болғаны жөн. Пәлен тілде род категориясы бар деу үшін ол тілде мысалы, француз тіліндегі сияқты, кем дегенде, 2 род болуы керек.

Грамматикалық категория деген ғылыми сөздің лексикалық мағынасы сөздің лексикалық мағынасы және сөздің грамматикалық мағынасы деген ұғымдармен тығыз байланысты. Мысалы, сөздің лексикалық мағынасын – сөз негізі (дос-достық) білдіретін болса, сөздің грамматикалық мағынасы сөз түрлендіруші аффикстер және басқа да амал-тәсілдер арқылы (дос – зат есім, атау септік, *-тық* аффикс), яғни грамматикалық формалар арқылы беріледі.

Осыған байланысты сөздің грамматикалық мағынасын грамматикалық категория деп те атай беруге болады.

Грамматика үлкен екі салаға бөлінеді: морфология және синтаксис.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Грамматика неше салаға бөлінеді?
2. Тіл білімінің тарауларын атаңдар.
3. Грамматикалық категория деген ұғымды қалай түсінесіңдер?
4. Сөздің лексикалық мағынасын айқындауда грамматикалық мағына қандай рөл атқарады?
5. Лексикологияның салаларын атаңдар.

Рух аспаннан түспейді

«Классикалық емес философияның классигі» атанған Альбер Камю (1913-1960 жж.) ХХ ғасырдың жанын ұғып, жүрек сөзін сөйлеген ірі ойшылдардың бірі. 1957 жылы

адамдар алдына осы күнгі проблемалар жөнінде терең де өткір мәселелер қойған шығармаларының маңыздылығы үшін («Қуғын және патшалық» әңгімелер жинағы) Нобель сыйлығының лауреаты атанды.

Ата жұрты француз елі болғанымен, Алжирде туып-өскен. Мұсылман әлемімен таныс. Отаршылдық зардаптарын өз көзімен көріп, өз жүрегімен сезінген жан. Еркін ойлағаны үшін туған жерінде «нон грата» атанды. Күн көріс үшін оңтайы келген шаруаның бәрімен айналысты: журналистикада, театрда, жекеменшік мектепте жұмыс істеді.

Философияда – Жид пен Ницшені, әдебиетте – Достоевскийді ұстаз тұтқан. Өнердегі кредосы: «Суреткер табиғатынан тарихты жасаушыларға емес, тарихтың бір ауыртпалығын өз мойындарымен көтерушілерге қызмет етуге жаралған. Одан тайған күні өнерінен де айырылып, жападан-жалғыз қалады».

Абсурт... Түкке тұрмайтын тірлік... Қазақша айтқанда «дүние-жалған» ... – Камю философиясының өзегі осы төңіректе. Бірақ ол үшін: «Тіршіліктің мағынасыз екендігіне көз жеткізу – мақсат емес, үлкен жолдың басы ғана... Мәселенің мәні – жаңалық ашуда емес, соған орай қандай қадамдар жасалатындығында».

А. Камю – өз дәуірінің демімен таныстырудан асқан бақыттың не екенін білмейтін, адамның шын ізгі болмысын сақтап қалудан басқаны проблема деп есептемейтін философтар мен суреткерлер санатынан. Оған назарға ұсынылып отырған афоризмдері мен ой үшқындары да куә.

Таныс-бейтаныс өмір... Зерделеп көргейсің, замандас.
Ғалымның хаты – жаныңның оты. Еркін адам дегеніміз – өтірік айтпауға мүмкіндігі бар адам.

Ең жаман ауру – ешкімге ұқсағысы келмеу.

Өзің туралы өзің тәптіштеп айтып жатудың қажеті жоқ кез қандай жақсы.

Философияның маңызы философияның ой-өресімен өлшенеді. Адам ірі болған сайын оның философиясындағы ақиқат та солгұрлым көбірек бола түседі.

Жазушы өлгеннен кейін оның шығармашылығы асыра бағалана бастайды. Адам дүниеден өткеннен кейін қадірі артатыны тәрізді. Өткенге қатыстының бәрі ажалдың қиялынан туады.

Тарихи зерде және мәңгілік зерде... Бірінде – әсемдік, екіншісінде шексіздік сезім басым.

Шынайы өнер туындысы қарапайым келеді.

Бүгінгі жазушылық даңқтың сиқын қараңыз: оқылмай-ақ мақтай да, даттай да береді.

Әділдік дегенді іздеп әуре болмай-ақ қой, ол мүлдем жоқ, тек әлдебір шектеулер ғана бар.

Жолыңды бөгеген кедергі жаңа жол салуға мәжбүр етеді.

1-тапсырма. Жоғарыда келтірілген афоризмдер мен ой үшқындарын еске сақтап, орынды қолдана білуге тырысындар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын есте сақтаңдар.

Колумбтан бұрын түркілер ашқан Америка

Қазақстанның ғалымы Ахметов Әділ Құрманжанұлы бұрынғы жылдарда АҚШ-тың Аризона штатында қызмет істеген. Біздің ғалым Американың ашылуы туралы бұрын айтылмаған, жазылмаған ой қозғайды. Өзінің еңбегінде біздің заманымызға дейін Америка үлкен мәдениет пен білім ордасы болғанын мәлімдейді. Ғалым

осы материк жерінде азиат тектес Майя және Ацтек мемлекеттерінің болғанын және олардың тілі түркі тілдеріне ұқсастығы көп екенін ғылыми деректермен дәлелдейді. Біздің заманымызға дейінгі 2250 жылдары қытай тілінде жазылған «Shan Hai King» атты ең көне еңбегі бар. Сол еңбекте ұлы шығыс теңізінің Тынық Мұхиты екенін, ал қазіргі Солтүстік Америка 2000 мильге созылған құрлық болғанын мәлімдейді. Ғалым Фрэнк деректері бойынша, 668-1175 жылдар аралығында қазір Мексика орналасқан жерге монғол тектес адамдар келген. Олар Монғолдың Толла деген аймағынан келген. Байкал көлі мен Тула өзенінің бойына жақын орналасқан. Теңізден өтіп келген соң, монғол тектестер жаңа мекендеріне өздерінің бұрынғы жерінің атын беріп, оларды Толла, Тула деп атаған. Осы деректерге қарағанда Америка Азия өлеміне 3750 жыл бұрын белгілі болған. Ал Колумб Американы 500 жыл бұрын ашқан.

(«Жас алаш», 17.03.1994 жыл)

1.4. Тілдің анықтамасы. Тілдің мәні және қызметі

Өмірде сан алуан құбылыстар бар. Олардың кейбіреулері табиғат құбылыстарының қатарына енсе, қайсыбіреулері қоғамдық құбылыстардың қатарына енеді. Тіл қандай құбылыс? Атап айтқанда, тіл табиғат құбылыстарының қатарына ене ме немесе қоғамдық құбылыстардың қатарына ене ме? Бұл – қағидатты мәселе.

Көптеген уақыт бойына кейбір ғалымдар тілді тірі ағза тәрізді биологиялық құбылыс деп санап келді. Тілге мұндай көзқарас, әсіресе XIX ғасырдың ортасында етек алды. Мысалы, неміс лингвисті Август Шлейхер (1821-1868 жж.) тілді ағза деп есептеді. Оның пікірінше, тілдің өмірінің табиғаттағы ағзаның, мысалы, өсімдік пен хайуанаттың өмірінен айырмашылығы жоқ, тіл де солар сияқты туады, өседі, қартайып тозады, өледі. А. Шлейхердің пайымдауынша, тілдер дамымайды, табиғаттың заңына бағынып отырып, тірі ағза сияқты өседі. Алайда, мұндай салыстыру мүлде қате. Тілдің пайда болып дамитыны, оның кейде

қолданудан шығып қалатыны да (мұның өзі өте сирек болады, мысалы, көне латын тілі) рас. Бірақ, тіл – тірі ағза емес, сондықтан оны табиғат құбылыстарының қатарына жатқызуға ешбір негіз жоқ. Тірі ағзаның өлуі биологиялық тұрғыдан болмай қоймайтыны шарасыздық, ал тіл үшін мұның өзі шарт емес. Тіл – қоғамдық құбылыс. Ол қоғаммен бірге туып, қоғамның дамуымен бірге дамиды. Тілдің құралып жасалуы ағзаның тууымен, тілдің дамуы ағзаның өсуімен бірдей емес. Демек, тіл мен ағзаны бірдей деп есептеудің ешбір негізі жоқ, сондықтан ол мүлдем қате. Шлейхердің тілді ағза деп, оны табиғат құбылыстарының қатарына жатқызуы қаншалықты қате болса, қоғамдық құбылыс ретіндегі тілді зерттейтін тіл білімін қоғамдық ғылымдардың қатарына емес, жаратылыстану ғылымдарының қатарына қосуы да соншалықты қате. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, оны (тілді) зерттейтін тіл білімі де – қоғамдық ғылым.

Тіл қоғамға қатынас құралы ретінде қызмет етеді. Тіл – адам баласы ұжымында қатынас құралы, пікір алысудың құралы болып қызмет атқаратын қоғамдық құбылыс. Тіл қоғам мүшелері арасында, ұжымда ғана туады, ұжымда ғана дамиды. Тарихта мұндай ұжым ру, тайпа, халық тілі, ұлт тілі болды. Адамдар ұжымына – мейлі ол ру немесе тайпа болсын, халық немесе ұлт болсын – осылардың бәріне де тіл қатынас құралы ретінде қызмет атқарады. Тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың бірлесіп жұмыс істеуі, қоғамдық өндірісті ұйымдастырып дамытуы мүмкін емес. Екінші жағынан, тіл тек қоғам бар жерде ғана өмір сүреді, тіл – ұжымның мұрасы. Қоғамнан тыс, ұжымнан тыс тіл жоқ. Тіл болмаса адамдар қатынас та жасай алмаған, пікір де алыса алмаған болар еді. Демек, тіл болмаса адамдардың бірлесіп жұмыс істеуі, қоғамдық өндірісті ұйымдастырып дамытуы да мүмкін болмаған болар еді. Сонымен, тіл – адамзат қоғамымен бірге туып, замандар бойында онымен бірге жасасып келе жатқан қоғамдық құбылыс. Ол – адамзат ісінің барлық саласында және күнделікті тұрмыста қоғам мүшелерінің бірлесіп жұмыс істеуіне, бірін-бірі түсінуіне мүмкіндік беретін құрал.

Сонымен, маркстік ілім тілге анықтама беруде ең алдымен тілдің әлеуметтік қызметін, яғни адам қоғамында қатынас құралы болу қызметін негізге алады. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ойдың жарыққа шығуының да құралы. Адамдар тіл арқылы қатынас жасағанда, бір-біріне ойын айтып жеткізеді. Адамның ойы тіл арқылы, тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы айтылады. Ой және оның мазмұны тіл арқылы көрініп, сол арқылы ұғынылады.

Лингвистикалық әдебиеттерде тілдің қатынас құралы болу қызметі коммуникативтік қызмет делініп, ал оның (тілдің) ойды жарыққа шығарудың құралы болу қызметі экспрессивтік қызмет (бір-бірімен тығыз байланысты болады) делініп жүр.

Тілдің бұл екі түрлі қызметі (коммуникативтік қызметі мен экспрессивтік қызмет) бір-бірімен тығыз байланыста болады. Қатынас құралы болған тіл ойды да білдіретін құрал бола алады. Қатынас құралы болып қолданыла алмаған тіл ойдың да құралы бола алмайды. Мысалы, басқа тілде сөйлейтін адамдардың арасына келген кісі ол тілді әбден біліп алғанынша, өз ана тілінде ойлайды. Адам басқа тілді әбден меңгеріп алса, онда ол тіл сол адам үшін қатынас құралы болып, соның нәтижесінде сол тіл ойлаудың құралына айналады. Демек, қатынас құралы болған тіл ғана ойлаудың құралы бола алады. Осы мағынада тілдің экспрессивтік қызметі оның коммуникативтік қызметіне тәуелді болып тұр.

Тілді қоғамдық құбылыс дедік. Олай болса, тіл – талай заманның жемісі. Ол көптеген ғасырлар бойы өмір сүреді. Бұдан тіл мүлдем өзгермейді екен деген ұғым тумасқа тиісті. Уақыт озған сайын ол да өзгереді, дамиды. Оның дыбыстық жүйесі мен сөздік құрамында және грамматикалық құрылысында түрлі өзгерістер болады, бүтіндей тіл жетісу, даму күйінде болады. Қоғамдық құбылыс ретіндегі тілдің ерекше сипаттары осындай.

Тілдің құрылымы (структура) болады, онда белгілі бір жүйе бар. Тіл лексика (сөздік құрам) мен грамматикалық құрылыстың бірлігінен тұрады. Тілдің лексикасындағы сөздер болсын, грамматикалық құрылысындағы

элементтер болсын, олардың бәрі де тілдің фонетикалық жүйесіндегі дыбыстармен және дыбыстардың тіркесімен айтылады.

Тіл қатынас құралы, ойды білдірудің құралы дедік. Мұнымен бірге, тіл адамның сезімін, еркін, эмоциясын да білдіреді, сана-сезіміне әсер етеді, сан алуан құбылыстарды көркемдеп, бейнелеп суреттеудің құралы ретінде қызмет атқарады.

Адамдар бір-бірімен тіл арқылы сөйлеседі. «Тіл» деген сөздің өзі де қазір омоним: тіл – адам аузының ішіндегі ең жылжымалы мүшенің бірі. Тіл – адамдар арасындағы коммуникативтік қатынас құралы. Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы болумен бірге, олардың ой-сезімін бір-біріне жеткізуші құралы.

Ә. Хасеновше, тіл деген сөздің бірінші мағынасы (сөйлеу мүшесі атының бірі) мүше ретінде, тілдің биологиялық және физиологиялық мағынасымен байланысты болса, екінші мағынада әрі биологиялық, әрі әлеуметтік мағынада ұғынылып жүр. Олай болса, қатынас құралы, ой-сезімді білдіру, оны біреуге жеткізу құралы ретінде, тіл – қоғамдық айрықша құбылыс (феномен), ал шығу мүшесі жағынан тіл – биология мен физиология зерттейтін объект.

Тілдің қоғамдық сипаты ең алдымен лексикада көрінеді. Қоғамдағы ғылыми-техникалық прогресс тілге көп жаңалық әкеледі: тілде жаңа сөздер пайда болады; байырғы сөздер жаңа мағынаға ие болады: жаңа сөз тіркестері жасалады; синтаксистік кейбір құрылымдар пайда болады; стильдердің, әсіресе сөйлеу тілі мен жазба тіл арақатынасы да жетіледі, т.б.

Қоғам өміріндегі әлеуметтік шарттардың өзгеруіне сай тілдің, ең алдымен әдеби тілдің аясы кеңейе түседі, тілдердің қызметі жаңа сипатқа ие болады. Бұл айтылғаннан қоғамдық құрылыстағы революция тілде де революция жасайды деген қорытынды шықпайды. Қазан төңкерісінен кейінгі орыс тілі бұрынғы қалпындағы қатынас құралы. Сол сияқты Қазаннан кейінгі қазақ тілі – Абай мен Жамбылдың, өркендеген қазақ халқының гүлденіп, көркейген тілі.

Ұлы тұлғалардың тіл туралы пікірлері

Тіл – ішкі сырды сыртқа шығаратын құрал.

Жүсіпбек Аймауытов

Тіл – халық тарихы. Тіл – өркениет пен мәдениеттің даму жолы.

А.И. Куприн

Тіл – ұлттың жаны. Тіл – идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрінісі.

А.Н. Толстой

Халық өз тілінен айырылған кезде қарекетінен айырылады.

И. Кант

Тілдің міндеті – ақылдың аңдуын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйін түйгенінше айтуға жарау.

Ахмет Байтұрсынұв

Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы – ой. Ақылды ой, алғыр сөз адамның ең жоғарғы қасиеті.

Ғабиден Мұстафин

Әдеби тілді ажарлау аз, құбылту керек. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де орасан қажет тәсіл құбылту. Бұл ретте әдеби тілді ажарлау мен құбылтудың алғашқы кезеңі – ең қарапайым түрі деуге де болады.

М. Әлімбаев

Тіл – халықтыкі, жазушы тілді халықтан үйренеді. Сөйте тұра, жазушы халыққа тіл үйретуге де тиіс.

М. Горький

Тіл – әдебиеттің бас мүшесі.

М. Горький

Егер тілім ертең болса құрымақ,
Мен дайынмын өлуге де бүгін-ақ.

Расул Гамзатов

II БӨЛІМ

ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА ЖҮЙЕСІ МЕН ҚҰРАМЫ

2.1. Лексикологияның зерттеу объектісі

Лексикологияның негізгі объектісі – сөз. Сөз – қарым-қатынас құралы. Сөзсіз пікір алысу мүмкін емес. Сөз – тіл дыбыстарымен құралатын негізгі бірлік. Олай болса, сөз – лингвистиканың ең басты объектісінің бірі.

Сөз – адамның туған тілі, адамды дүниеге келтірген, кіндік кесіп, қаны тамған жері, туған өлкесі туралы сезімі.

Сөз – ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы үні.

Адамның адамгершілігін танытатын нәрсе – сөз.

Сөз құдіреті, күші жөнінде айтылған афоризмдер мен нақылдар өте көп. Олар сөз мағынасы мен ерекшелігін жан-жақты, әр қырынан айқындап аша түседі. Ас – тұзбен дәмді, су – мұзбен дәмді, ал адамзат – салиқалы, саналы сөзімен дәмді (Әлішер Науаи): Сөз – ұлы күш. Ұлы дейтін себебіміз: сөзбен адамды достастыруға да болады, жауластыруға да болады... Адамдарды бір-бірінен алшақтататын сөзден сақтан... Құнды сөз құнарлы ойдан шығады. (Л.Н. Толстой). Кей сөздердің асыл шақпақ тасқа шаққандай боп әсем сөйлем ішінде ұшқындап, от төгіп тұратын шағы бар. (М. Әуезов). Сөз – халықтың қымбаттан қымбат кені. (С. Мұқанов). Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы – ой. Ақылды ой, алғыр сөз – адамның ең жоғарғы қасиеті. Мұралардың ең қымбаттысы – сөз. Сөз күн шалмас көңілді шалады, күн жылытпас суық көңілді жылытады, ал сөз мәңгі жасайды. (Ғ. Мұстафин).

Таза мінсіз асыл тас

Су түбінде жатады.

Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқыса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

(Асан қайғы)

Жоғарыда келтірілген үзінділерді қысқаша тұжырымдасақ, сөздің негізгі қасиеттері мен басты ерекшеліктері мыналар: сөз – адамның күдіретті қаруы, ұлы күш; сөз – ой көрінісі; сөз – барлық ойдың киімі; құнды сөз құнарлы ойдан шығады; асыл сөз ой түбінде жатады; сөз – өнер атаулының ең қиыны, күрделісі; сөз – халықтың жан сұлулығы: адамзат салалы, салиқалы сөзімен дәмді; сөз – асыл шақпақ тас; сөз – халықтың қымбат кені.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сөз дегенімізді қалай түсінесіңдер?
2. Сөз күдіреті туралы қандай деректерді білесіңдер?
3. Сөз туралы айтылған нақыл сөздерге мысал келтіріңдер.
4. «Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген тақырыпта пікірлеріңді қорғандар.

2.2. Сөздің лексикалық мағынасының түрлері

Тарихи даму тұрғысынан алып қарағанда, сөз мағыналарын *негізгі мағына* және *туынды мағына* деп екі түрге бөліп қарауға болады: біріншісі – сөздің тура мағынасы, екіншісі – сөздің ауыспалы, келтірінді мағынасы.

Мысалы: *есіктің тұтқасы* есіктің қолға ұсталатын жері деген мағынаны білдіреді, бұл тура мағынасы. Ал «Адам – өмір тұтқасы» (С. Мәуленов) деген сөйлем-

дегі *тұтқа* сөзі тірек деген мағынаны білдіреді. Бұл – *тұтқа* сөзінің туынды, ауыспалы мағынасы. *Өткір көз, өткір жігіт* десек, мұнда *өткір* сөзі ауыспалы, келтірінді мағынада қолданылып тұр.

Сөздердің көп мағыналығы *полисемиялық құбылыс* деп аталады. (*Полисемия* – грек тілінің *poly* «көп» және *sema* «белгі» деген сөздерінен жасалған термин). Нақтылап айтатын болсақ, бір сөздің әр түрлі контексте әр түрлі мағына беруін *полисемия* деп те атайды.

Сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы. Сөздің лексикалық мағынасы дегеніміз – әрбір сөздің өзге сөздермен қарым-қатынасқа түспей, жеке-дара тұрғандағы (статикалық күйдегі) нақтылы немесе негізгі мағынасы. Сөздің лексикалық мағынасын сөздің негізгі, тура мағынасы деп те атайды. Мысалы: *оқушы, әліппе, жолдас, алып, оқиды* деген сөздердің әрқайсысының лексикалық мағынасы бар және жеке-дара күйде тұр. Сол сияқты бұларды қарым-қатынасқа, грамматикалық байланысқа түсіріп, *Оқушы әліппені жолдасынан алып оқиды* деп сөйлем етіп қолданғанда, әрбір сөз, ең алдымен белгілі лексикалық мағынаны білдіріп, сонымен қатар бір не бірнеше грамматикалық мағыналарға ие болып тұр. *Оқушы* деген сөз туынды, түбір түрінде заттық атауды білдіріп, лексикалық мағынаға ие болып тұр. Ал сөйлем ішінде өзге сөздермен грамматикалық байланыста тұрғандықтан, негізгі лексикалық мағынасына қосымша бірнеше түрлі грамматикалық мағынаны береді. Бір ғана оқушы (жекеше) екендігі және атау тұлғада тұрғандығы аңғарылады.

Ал сөздің негізгі лексикалық мағынасымен жарыса отырып, оны (лексикалық мағынаны) айқындап, саралай түсетін сөздердің лексикалық мағыналарының бір-біріне өзара қарым-қатынасын білдіретін мағыналар *грамматикалық мағына* деп аталады. Мысалы:

Әліппені деген сөзде бір лексикалық, екі грамматикалық мағына бар. Лексикалық мағынасы белгілі заттың атауы болуында, сонымен бірге нәрсенің біреу екендігін білдіретін жекешелік грамматикалық мағы-

на және түбір сөзге жалғанған -ні қосымшасы табыс септік грамматикалық мағына болады.

Жолдасына деген сөзде бір лексикалық, үш грамматикалық мағына бар.

Жолдас – лексикалық мағына және оған қосымша жекешелік грамматикалық мағына;

-ы – тәуелдік жалғауының үшінші жағы, грамматикалық мағына;

-нан – шығыс септік жалғауы, грамматикалық мағына.

Тапсырмалар мен сұрақтар:

1. Сөздің тура мағынасы дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
2. Сөздің ауыспалы, келтірінді мағыналарына өздерің оқыған әдеби шығармалардан үзінді айтыңдар.
3. Полисемия термині қай тілден енген?
4. *Ахмет Байтұрсынов* – *XX ғасырдың басындағы демократтық бағыттағы қазақ зиялыларының ең ірі, ең беделді өкілі*. Осы сөйлемге лексикалық талдау жасаңдар.

Тапсырма: Төмендегі қанатты сөздерді оқып, мазмұнын біліп алыңдар. Өздеріңе ұнаған афоризмдерге лексикалық талдау жасаңдар.

Адамгершілік туралы нақыл сөздер

Өзің үшін өмір сүргің келсе, біреулер үшін өмір сүр.

Сенека

Махаббат өлімді де жеңеді.

М. Горький

Махаббат тағдырдың қандай соққысына болса да төтеп бере алады.

М. Сервантес

Әлем шырақтарының тұтқасы махаббатта тұр.

А. Данте

Жай адам өзінің күнәларын кешіруді тәңірінен сұрайды, тек таңдаулылары ғана өзінің абайсыздығы үшін тәңіріне жалбарынады.

Зуннун Мысыри

Адамды бөлшек санға ұқсатуға болады. Оның төмені адамның өзі туралы ойлағаны, жоғарысы адам туралы өзгелердің ойлағаны. Төмені көп болған сайын қорытынды азая береді.

Л.Н. Толстой

Адам неғұрлым ақылды, мейірімді болған сайын, сол-ғұрлым өзгенің жақсылығын бағалағыш келеді.

Б. Паскаль

Тәрбиелі адам адамның жеке басын ардақтай біледі, сондықтан да ол әруақытта мейірбанды, жайдары, сыпайы келеді.

А.П. Чехов

Өзінің сеніміне қарай іс жасаған адамның бәрі парасатты емес, ол үшін оның сенімі де парасатты болу керек.

Ф.М. Достоевский

Өзара құрметтеусіз ешқандай да достықтың болуы мүмкін емес.

А.С. Макаренко

Жақындасудың бірінші шарты шынайылық.

М.М. Пришвин

Достыққа құл да, қожа да қажет емес. Достық теңдікті сүйеді.

И.А. Гончаров

Нағыз достық күншілдік дегенді білмейді.

Ф. Ларошфуко

Кемшіліксіз досы болуды тілеген адам доссыз қалады.

Биас

Достық сенімсіздік басталған жерде бітеді.

Сенека

Жаман дос – көлеңке,

Басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың,

Басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың.

Абай

Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың.

Абай

Қорқақ дос дұшпаныңнан да жаман, өйткені дұшпаныңнан сақтанасың, ал досыңа сеніп қаласың.

Л.Н. Толстой

Жемің бітсе жалт берерді

Сенерлік дос санама.

С. Сейфуллин

Есі бар адам өмірге икемделеді,
Ессіз адам өмірді өзіне икемдегісі келеді.

Б. Шоу

Адамгершілігің пәс болса, әділетті бола алмайсың.

Вовенарг

Тікен ексең, жүзім шықпайды.

Ахмед Иүгінеки

2.3. Терминдер

Терминдер – тілде ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіру үшін қолданылатын сөздер. Лексиканың басқа түрінен терминдердің басты айырмашылығы – көп мағыналы емес, бір нақты мағыналы болып келетіндігі. Оларда эмоцияналды бояу, экспрессивті-стистикалық қызмет болмайды.

Терминдер, негізінен ғылым-білімнің бір саласына, бір терминологияға тән болып келеді. Терминдердің ішінде тек бір саладағы терминологияға қатысты терминдер де, түрлі саладағы терминологияға қатысты терминдер де кездеседі. Мысалы, эпентеза, метатеза, флекция, аффикс, идиома деген терминдер тек лингвистикада ғана қолданылады. Ал операция, ассимиляция деген терминдер әр түрлі саладағы терминологияда жұмсала береді. Термин сөздер өздері қолданылатын салада бір ғана мағыналы ұғымды білдірулері керек. Терминдерде әсірелеу болмайды.

Жеке бір ғылымның өзіне тән негізгі терминдері мен терминологиясы болады. Мысалы:

Жүрнақ, жалғау, сөз түбірі, үндестік заңы, оңашаланған айқындауыш, т.б – қазақ тіл білімі терминдері.

Жасқаншақтық, қыңдық, жасықтық, т.б. – психология терминдері.

Қабат (слой), қатпар (складка), қыртыс (кора) – геология терминдері.

Пайдалы қазбалар, тік қазба, күрделі қазба – таукен терминдері.

Қүн, өндіргіш күштер, нұсқау, демократия, қайта құру, т.б. – қоғамдық ғылымдар термині. Терминдердің көпшілігі халықаралық тілдерден алынған.

Ғылым мен техниканың түрлі салаларына қатысты терминдердің ішінде дүние жүзіндегі тілдердің бәріне бірдей ортақ көптеген терминдер бар. Барлық тілдерге ортақ терминдер сөздердің халықаралық қоры болып саналады да, *интернационалдық терминдер* деп аталады. Мысалы: *капитализм, империализм, демократия, конституция, алгебра, циклон, меридиан, синтаксис, архаизм, дифтонг, дирижер, архитектор, филармония, поэма, опера, т.б.*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Терминдер дегеніміз не?
2. Терминдердің көпшілігі қай тілдерден енген?
3. Терминдер өздері қолданылатын салада қандай мағынаны білдіруі керек?
4. Интернационалдық терминдерге мысалдар келтіріңдер.

№1 тапсырма. Мына түсініктемені біліп алыңдар.

Соңғы кездерде газеттерде «брифинг» деген сөз пайда болды. Бұл сөздің «пресс-конференция» дегеннен қаншалықты айырмасы бар? Былай қарасаң, орыс тіліне «брифинг» сөзін (терминді) енгізудің қаншалықты қажеті болды екен дегендей сұрақ туады.

Шынтуайтқа келсек, пресс-конференция да, брифинг те орыс сөздері емес. Пресс-конференция дегенге бұрыннан құлақ үйреніп қалғандығы ғана. Бірақ бұл терминдер арасында сәл-пәл де болса айырмашылық бар: пресс-конференция – сұрақ-жауап қайтарылатын еркін әңгіме, брифинг – баспасөз қызметкерлеріне арналған мәлімдеме. Брифинг сөзі ұшқыштар лексикасынан алынған: брифинг – ұшар алдындағы және қонғаннан кейінгі инструктаж деген сөз.

№2 тапсырма. Терминологиялық сөздіктерді пайдалана отырып, электрондық есептегіш машинаға байланысты қолданылатын термин сөздерді теріп жазындар.

2.4. Кірме сөздер

Кірме сөздер – тіл-тілдің лексикасын байытудың аса өнімді жолы; мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы экономикалық, саяси, мәдени байланыстардың нәтижесі. Қарым-қатынастар арқылы бір тілден екінші тілге көптеген сөз ауысады. Бір тілдің сөздері екінші, үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жанама-лап та, екінші бір аралық тіл арқылы да, ауызша, жазбаша нұсқаулар арқылы да ауыса береді. Қазір дүние жүзі тілдерінің бәрінде де кірме сөздер бар десек те болады.

Дүние жүзінде тіл атаулыға сөз қорын байыта түсуге үлес қосқан жеке тілдер де бар. Мысалы, ерте кезде грек және латын тілдері осындай игілікті қызмет атқарды. Кейініректе француз және неміс тілдері дүниежүзі тілдері сөздік қорын толықтыруға көп үлес қосты.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов: «Сөздік құрамды байытудың ең тиімді жолы – кірме сөздер, оларды қолданудан қорықпауымыз керек», – деген болатын.

«Дала уәләяты» газеті тілін зерттеуші Б. Әбілқасымов: араб-парсы тілдерінен сөз ауысу талай ғасырдың жемісі екенін айтқан (Б. Әбілқасымов. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы, 1971 ж. – 73-бет). Сонымен бірге қазақ тіліне араб, парсы элементтері тікелей қоян-қолтық араласу нәтижесінде емес, туысқан көрші халықтар арқылы сатылап енген: дәптер, аят, ораза, құдай, қалам, қағаз, мектеп, пән, аруақ, т.б.

Араб, иран, парсы сөздерінен енген сөздерді төмендегідей бөліп қарауға болады:

1. *Мәдениет, оқу-білім, ғылымға қатысты сөздер:* ғылым, ғалым, өнер, мәдениет, хат, кітап, емтихан, мұғалім, талап, ғибрат, емле, тарих, т.б.

2. *Әлеумет-құқыққа қатысты сөздер:* мемлекет, әлеумет, мекеме, арыз, әдет, заң, ахуал, ықпал, адам, үкім, т.б.

3. *Уақыт, мерзім атаулары:* дәуір, дәурен, заман, ғасыр, маусым, т.б.

Орыс тілінен енген сөздер

Ғ. Мұсабаев қазақ тіліне орыс тілінен Қазан төңкерісінен бұрын енген сөздерді үш кезеңге бөледі: бірінші кезең – XVII ғасырға дейінгі дәуір. Екінші кезең – XVII ғасыр мен XIX ғасырдың II жартысындағы аралық (соқа, генерал, өйнек, т.б.). Үшінші кезең – XIX ғасырдың II жартысынан Қазан төңкерісіне дейінгі кезең. Ал Қазан төңкерісінен бермен қарайғы дәуір – қазақ лексикасын орыс тілінен тікелей және орыс тілі арқылы өнімді түрде байыту кезеңі.

Қазақ тіліне орыс тілінен енген сөздер: доға (дуга), қамыт (хамут), жәшік (ящик), бөкебай (пуховой), самаруыр (самовар), жәрмеңке (ярмарка), кір (гир), сот (суд), түрме (тюрьма), сәтен (сатин), т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Кірме сөздер дегеніміз не?
2. Араб, парсы тілдерінен қазақ тіліне енген сөздерге мысал келтіріңдер.
3. Орыс тілінен қазақ тіліне енген сөздерге мысал келтіріңдер.

Мына түсініктемені біліп жүріңдер!

Орыс тіліне көптеген сөз шет тілдерінен енген: тетрадь, лента, фонарь, уксус, огурец, свекла – грек сөздері; лагерь, штаб, галстук, бухгалтер, бинт, ярмарка – неміс сөздері; костюм, одеколон, вальс, портфель – француз сөздері; гитара, карамель – испан сөздері; балерина, бас, браво – итальян сөздері.

№1 тапсырма. Парсы тілінен енген төмендегі онома-
лардың алғашқы мағынасын анықтаңдар:

Наргүл, Нөргүл (нар – гол) – анардың гүлі; Нәзікен – «нәзік сөзінің көпше түрі; Нәзике, Назиқа – нәзіктік, көркемдік, сәнділік; Назгүл – әсем гүл, сәнді гүл; Науан (нау – жаңа, жас, таза) – «нау» сөзінің көпше түрі; Нүрпейіс – ұжмақ нұры; Әміре – жолдас, жол серік; Ерен – «ер» сөзінің көпше түрі; Дат – әділдік, әділетсіздікке қарсы дауыстап жәрдемге шақыру; Қаркен, Көркен – үн, әуен, күй, саз; Ақан – темір, ауыр металл; Абат – халық қоныстанған жер.

Бұл келтірілген ономалардан кісі аттарына тән ортақ ерекшеліктерді табыңдар.

2.5. Синонимдер. Антонимдер. Омонимдер

Мағынасы жағынан бір-біріне жуық, өзара мәндес сөздер синонимдер деп аталады. Синонимдес сөздер – әр басқа ұғымды емес, бір ұғымды әр түрлі жақтан белгілейтін атаулар. Мысалы: 1) *Мәлімет, ақпар, дерек*; 2) *Мәлім, мағлұм, аян, белгілі*; 3) *Уақыт, мезет, мезгіл, мерзім, кез, кезең, шақ*; 4) *Жорамалдау, тұспалдау, болжау, межелеу, т.б.*

Тілде синонимдердің көп болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрам неғұрлым бай, әр тарапты болса, тіл де солғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің көптігі – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін айқындайды.

Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексикасы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сыңарларының айтылатын ойға дәлме-дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады.

Синонимдердің пайда болуының бірнеше жолы бар. Олардың бастылары мыналар:

1) Сөз тудырудың түрлі тәсілдері арқылы сөздік құрамның даму барысында синонимдер жасалып отырады. Мысалы: *Жаз* бен *көк* сөздерінің осы түбір қалпында синонимдес емес екендігі әркімге аян. Ал осы сөздердің сөз тудыру тәсілі арқылы пайда болған *жазғытұрым, көктем* тәрізді туынды түрлері өзара мәндес, синонимдес сөздер болып табылады.

Туынды жаңа сөздердің жасалу барысында пайда болған синонимдерге мынадай сөздерді жатқызуға болады: *шаным, сенім, наным; тірек, талмыш, сүйеніш; кездесу, жолығу, ұшырасу, табысу; жайылым, өріс, т.б.*

2) Әдеби тіл лексикасының диалект сөздердің есесінен толығын нәтижесінде синонимдер жасалады. Мысалы: *жүгері, борми, көмбеқонақ; леген, шылапшын; тақия, кепеш; сіріңке, шырын, оттық; кебек, ұрпақ, буызы, күрпі, т.б.*

3) Тілде белгілі бір стилистикалық қызметте жұмсалатын эвфемизмдер басқа бір сөздермен немесе сөз тіркестерімен мәндес келіп, синонимдер жасалады. Мысалы, *ұрланды* деудің орнына кейде жұмсартып, *қолды болды* дейміз. *Пара* деудің орнына кейде *ауызбастырық* деген тіркес қолданылады.

4) Белгілі бір тілдің лексикасы басқа тілдерден енген сөздермен де толығып, байып отырады. Кейде басқа тілдерден енген сөздер сол тілдің байырғы сөздерімен мәндес келіп, соның нәтижесінде синонимдер жасалады. Мысалы: *қазақ тіліндегі шекер – қант, сом – теңге, тұрба – мұржа, доктор – дәрігер* деген синонимдердің әрқайсысының алдыңғы сыңарлары орыс тілінен енген сөздер.

Ал *дидар – бет, жүз; табиғат – жаратылыс; құрмет – сый, тағам – ас; есім – ат, мұғалім – оқытушы, дәреже – атақ* деген синонимдік қатарлардың алдыңғы сыңарлары араб және иран тілдерінен енген.

Сөздің мағыналық жақтан дамуы, қосымша жаңа мағыналарға ие болуы синонимдік қатарлардың жасалуы-

на әсер етеді. Осыдан көп мағыналы сөздер мен синонимдердің қарым-қатынасы, өзара байланысы келіп туады. Полисемия құбылысы мен синонимия құбылысы өзара тығыз байланысты болумен бірге, тілде мәнерлеуші, бейнелеуші қызмет атқарады. Көп мағыналы сөз мағынасында әр түрлі синонимдік қатарға еніп, синоним сөздердің шеңберін кеңейтіп отырады. Мысалы, әр мағынада жұмсалатын *бет* деген сөз бір мағынасында *жүз*, *дидар* деген сөздермен синонимдес болса, екінші бір мағынасында *беткей*, *төскей* дегендермен синонимдес болады. (Мысалы: *мал сонау бетте жайылып жүр – мал сонау беткейде (төскейде) жайылып жүр*); Енді бір мағынасында *бағыт*, *беталыс* дегендермен синонимдес болып келеді. (мысалы: *осы бетің дұрыс – осы бағытың дұрыс*).

Синонимдер өзара мәндес сөздер болғандықтан, ыңғайына қарай кейде бірінің орнына бірі қолданыла береді. Мысалы, Салмақты адамды байыпты деп те, сабырлы деп те, байсалды деп те айтуға болады. Бірақ синоним сөздер әр уақытта бірінің орнына бірі жүре бермейді. Синонимдік топтағы сөздер тек белгілі бір сөздермен ғана тіркесіп айтылады. Мысалы, *көрікті*, *келбетті*, *ажарлы*, *көркем*, *әдемі*, *сұлу* деген сөздер өзара синонимдес сөздер болғанмен, қолдануға келгенде бірінің орнына бірі жүре бермейді, олар сөздерге таңдап барып тіркеседі. Мысалы, *көрікті адам*, *келбетті адам*, *ажарлы кісі*, *өңді кісі*, *сұлу қыз* деп айта береміз, ал бұл синонимдердің әрқайсысын *қала*, *үй*, *ат* деген сөздермен тіркестіріп айтуға, мысалы, *келбетті қала*, *ажарлы қала*, *өңді үй*, *келбетті үй*, *өңді ат* деуге болмайды, өйткені осы сөздердің бұлай тіркесуі дағдыдан, тәжірибеден тыс және жат болып табылады. Әдетте, бұл синонимдердің ішінен *көркем*, *әдемі*, *сұлу* деген сыңарлар ғана *қала*, *үй*, *ат* деген сөздермен тіркесіп, *көркем қала*, *сұлу қала*, *әдемі үй*, *сұлу ат* түрінде айтылады.

Синонимдік қатардың құрамындағы сөздер бір-бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болумен бірге, барлығының бір сөз табына енетін сөздерден

жасалуы шарт. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар.

Мысалы, зат есімдерден болған синонимдер: *өң*, *түр*, *түс*, *келбет*, *пішін*, *ажар*, *мүсін*, *көрік*, *әлпет*, *кескін*, *рең*, *дидар*, *шырай*, т.б.

Сын есімдерден болған синонимдер: *салмақты*, *сабырлы*, *байыпты*, *байсалды*, *ұстамды*.

Етістіктен болған синонимдер: *барлық*, *барша*, *бүкіл*, *күллі*, *түгел*, *тамам*, *бәрі*, т.б.

Үстеулерден болған синонимдер: *таяуда*, *жуырда*, *жақында*, *жуықта*, т.б.

Жалпы синонимдес сөздерден жасалған сөз тіркестері басқа бір сөз тіркестеріне де синоним бола алады. Мысалы, *кең*, *байтақ* дегеннің синонимі *ұлан-байтақ*.

Жалпы синонимдес болып келетіндер жеке сөздер ғана емес, сонымен бірге тұрақты сөз тіркестері де өзара бір-бірімен синонимдес болып келе береді. Мысалы, *сағысину*, *тауы шағылу*, *қанаты қайырылу* деген тұрақты сөз тіркестері мағыналары жағынан бір-біріне жуық, өзара синонимдес сөз тіркестері болып табылады.

Антонимдер

Мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздер *антонимдер* деп аталады. Мысалы: *ескі – жаңа*, *ауыр – жеңіл*, *алыс – жақын*, *ақ – қара*, *ащы – тұщы*, *бар – жоқ*, *арзан – қымбат*, *ашық – жабық*, *ыстық – суық*, *өмір – өлім*, *алғыс – қарғыс*, *жастық – кәрілік*, т.б.

Сөздердің бәрі бірдей өзара синонимдес бола бермейтіні тәрізді кез келген сөз өзара антонимдес бола бермейді. Мысалы, *киім*, *дәптер*, *қарлығаш* деген сөздерге қарсы мәндес сөздердің (антонимдердің) табылуы мүмкін емес. Тіл-тілде көбінесе сапалық ұғымды білдіретін сөздер немесе сапалық белгісі бар сөздер өзара бір-бірімен антонимдес болып келеді. Мысалы, әдетте *ащы* деген сапалық белгіге *тұщы* сапалық белгі қарсы қойылып айтылады.

Антонимия құбылысы көбінесе сапалық ұғымдармен шектелгендіктен, оның тілде синонимия, полисемия құбылысына қарағанда, өрісі тар болады. Анығырақ айтқанда, синонимдес сөздер мен полисемантизмді сөздер сөздердің көптеген тобына тән құбылыс болуына байланысты тіл-тілде жиі ұшырасатын болса, антонимдер көбінесе сөздердің белгілі бір тобына тән құбылыс болуына байланысты синонимдер мен полисемантизмді сөздерге қарағанда, әлдеқайда сирек ұшырасады.

Антонимдес болатын сөздердің басым көпшілігі – сын есімдер. Мысалы: *кәрі – жас, дұрыс – бұрыс, түзу – қисық, терең – саяз, адал – арам, оң – теріс, үлкен – кіші, ірі – ұсақ, арық – семіз, жуан – жіңішке, ыстық – суық, қалың – жұқа, жақсы – жаман, кең – тар, аш – тоқ, оңай – қиын, араз – тату, т.б.*

Зат есімдерден антоним болатындары бірен-саран ғана. Соның өзінде олардың мағынасынан сапалық белгінің нышаны аңғарылады. Мысалы: *өтірік – шын, пайда – зиян, бақ – сор, бай – кедей, т.б.*

Туынды зат есімдерден жасалған антонимдердің де, туынды етістіктерден жасалған антонимдердің де негізгі түбірі сапалық ұғымды білдіретін сөздер екені байқалады. Мысалы:

1) *тарлық – кеңдік, аштық – тоқтық, жақсылық – жамандық, жастық – кәрілік, т.б.*

2) *ақтау – қаралау, алыстау – жақындау, арзандау – қымбаттау, жаңару – ескіру, қартаю – жасару, т.б.*

Үстеу сөздерден жасалған санаулы ғана антонимдер бар. Мысалы: *бері – әрі, ілгері – кейін, жоғары – төмен, ерте – кеш.*

Сонымен, сын есімдерден басқа сөз таптарынан жасалған антонимдер тілде сирек ұшырасады.

Бір тілде антонимдес болған бір тектес ұғымды білдіретін сөздер екінші тілде антонимдес болмауы мүмкін. Мұндай құбылысты туыстас тілдердің өзінен де байқауға болады. Мысалы, түркімен тілінде *ұлы – кичи (ұлы – кіші)* деген сөздер бір-бірімен антонимдес сөздер. Ал қазақ тілінде *кіші* деген сөз *ұлы* деген сөзге анто-

нимдес бола алмайды, оның (кіші) антонимі – үлкен. Сондай-ақ, түрікмен тілінде *бейик* (биік) деген сөздің антонимі *пес* (пәс), қазақ тілінде бұл сөздің (биік) антонимі – *аласа*. (Мұның себебі бір ұғымды білдіретін сөздің мағынасы әрбір тілде, тіпті туыстас тілдердің өзінде, бір-біріне көп жағдайда тепе-тең бола бермейтіндігінен.

Бір сөз әр мағынасында әр түрлі сөздермен антонимдес болуы мүмкін. Мысалы, *ашық* деген сөз бір мағынасында *жасырын* (жасырын жұмыс, іс) деген сөзбен антонимдес те, ал екінші бір мағынасында *жабық* (есік жабық) деген сөзбен антонимдес. *Оң* деген сөз бағытты білдіру мағынасында сол деген сөзбен антонимдес (оң – сол) болса, «дұрыс» деген мағынасында *теріс* деген сөзбен антонимдес (оң – теріс). *Қалың* деген сөз ыңғайына қарай *жұқа* деген сөзбен де (қалың қар – жұқа қар), *сирек* деген сөзбен де (қалың шаш – сирек шаш) антонимдес болады.

Мұнан полисемия құбылысының синонимия құбылысымен ғана емес, сонымен бірге антонимия құбылысымен де ұштасып жататындығын көруге болады.

Түсіндірме сөздіктерде сөздің әр түрлі мағыналарын айқындап, оларға анықтама беруде синонимдер мен антонимдер айрықша қызмет атқарады. Мысалы, түсіндірме сөздіктерде *маңай* деген сөздер *тұс, төңірек, айнала* деген сөздер арқылы айқындалса, *ақ* деген түсті білдіретін мағынаны басқа бір заттың түсімен салыстыру арқылы немесе оның антонимі *қара* деген сөзді қарсы қойып салыстыру арқылы айқындалады.

Сонымен, сөздің мағынасын басқа тәсілдермен бірге, оның синонимдес не антонимдес сөздерін қатар қойып салыстыру тәсілі арқылы да айқындауға болады.

Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады.

Осы бір қасиетіне байланысты болса керек, антонимдер, әсіресе мақал-мәтелдерде жиі қолданылады. Мысалы:

1. Көз – қорқақ, қол – батыр.
2. Өтірік – қаңбақ, шын – салмақ.
3. Қорлық өмірден ерлік өмір артық.
4. Көп ақымақтың ағасы болғанша,
Бір ақылдының інісі бол.
5. Ащы менен тұщыны татқан білер,
Алыс пенен жақынды жортқан білер.
6. Аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп.
7. Есектің еті – арам, күші – адал.
8. Ерте шықсаң, алдыңнан күн шығады,
Кеш шықсаң, алдыңнан түн шығады.

Поэзияда антонимдер шендестірудің (антитеза) бір тәсілі ретінде қолданылады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше мәнерлі болып бейнеленеді. Бұл ретте Абай өлеңдерінен мына бір шумақтарды мысалға келтіруге болады:

1. Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
2. Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз.
Қыс пенен жаз, күн менен түн, тақ пенен жұп,
Жақсылық пенен жамандық.
3. Қар апшақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.
4. Қайғың – қыс, жүзің – жаз,
Боламын көрсем мәз.
5. Бір суып, бір ысып,
Барады іш пысып.

Омонимдер

Дыбысталуды бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздер омонимдер деп аталады. Омономия құбылысын кең мағынада қарастырғанда, оның құрамында омонимдердің айрықша бір түрлері ретінде омофондар мен омографтар да енеді. Омофондар мен омографтар құбылысының қатарын-

да қарастырылғанда, сөздердің сондай-ақ, кейбір сөз тіркес-терінің орфографиялық (жазылу) жағы мен орфоэпиялық (айтылу) жағының арақатысы ескеріледі.

а) Біркелкі айтылып, бірақ түрліше жазылатын сөздер *омофондар* деп аталады. *Ащы*. Ас даярлайтын адам. *Ащы*. Қарсы мағынасы – *тұщы*. Екеуінің де айтылуы – *ашшы*. *Қарала*. Қарсы мағынасы – *ақта*. *Қара ала*. Қара түс пен ақ түстің араласып келген түрі: айтылуы – *қарала*.

ә) Біркелкі жазылып, екпіннің алмасып түсуіне байланысты түрліше айтылатын сөздер *омографтар* деп аталады. Мысалы: *бөлме* («үйдің бөлегі») – *бөлме* («бөл» деген етістіктің болымсыз түрі); *тартпа* («үстелдің қағаз салатын жәшігі») – *тартпа* («тарт» деген етістіктің болымсыз түрі). Жұп-жұбымен келген осы тәріздес омографтардың сыңарлары айтылуда екпін арқылы ажыратылады. Екпін бұларда зат есім сыңарларының соңғы буынына, етістік сыңарларының бас буынына түседі.

Омофондар да, омографтар да таза омонимдер емес, өйткені олардың біреуі (омографтар) айтылуда бір-бірінен сараланып шектеледі. Таза омонимдердің қатарына айтылу жағынан да, жазылу жағынан да біркелкі болып, мағынасы жағынан ажыратылатын сөздер енеді.

Омонимдердің жасалуының бірнеше жолы бар, олардың бастылары мыналар:

1. Кейде көп мағыналы сөздің әр мағынасы бір-бірінен іргесін аулақ салып, олардың арасындағы мағыналық байланыс үзіледі; әр мағынасы әр басқа ұғымдардың атауы болып, дараланып алшақтайды. Сөздердің осылай семантикалық жақтан дамуы нәтижесінде омонимдер жасалады. Сөздің семантикалық жақтан дамуы нәтижесінде омонимдердің жасалуы сөз тудырудың бір тәсілі болып есептеледі. Мысалы:

Жабағы I Алты айдан асып, бір жылға толған құлын. Мысалы, мынау бір көп сауылған биенің жабағысы еді. (Ғ. Мүсірепов).

Жабағы II қыстан қалған ескі жұн. Мысалы, Жабағыға тырнағы шықпастай болып ілінді (Абай).

Осы мысалдардағы *жабағы* деген екі сөздің шығу тегі бір. Екеуі де бір сөздің мағыналық жақтан дамып, ол мағыналардың бір-бірінен алшақтау нәтижесінде жасалған.

«Буылған жүк» мағынасындағы *тең* (мысалы: *Жер жүзінде ең биік, жоқ өзіңе тең биік. С. Мұқанов*) деген сөз шығу тегі жағынан бір сөздің семантикалық дамуы нәтижесінде жасалған омонимдер.

2. Тіл-тілдегі бірсыпыра омонимдер әр түрлі фонетикалық өзгерістің нәтижесінде пайда болған.

Фонетикалық өзгерістің нәтижесінде пайда болған омонимдерді айқындау үшін, сол омонимдік қатардың құрамындағы жеке сыңарлардың (сөздердің) көне формасын, анығырақ айтқанда, олардың ертерек кездегі дыбысталу түрі қандай болғанын анықтау керек те, сонан кейін оның дыбысталу жағынан қалай өзгергендігін, өзгеріске түсуге қандай заңдылықтар себеп болғанын ашу қажет.

Омонимдерді топ-топқа бөліп, жіктеу қажет. Түркі тілдерінде омонимдер *лексикалық омонимдер, лексика-грамматикалық омонимдер және аралас омонимдер* болып үш топқа бөлінеді.

1. Лексикалық омонимдер тобын құрастырушы сыңарларының екеуі де бір сөз табына қатысты болады да, қалай түрленсе де барлық формаларында дыбысталуы жағынан біркелкі болып келеді. Мысалы: *өкпе I* (зат есім, анатомиялық атау) мен *өкпе II* (зат есім, реніш, көңілі қайту). Омонимдес бұл екі сөздің екеуі де зат есімнен болған; бұлар септелсе де, көптелсе де, тәуелденсе де – барлық формаларында дыбысталу жағынан бірдей келіп, бір-бірінен ешбір ажыраспайды; барлық формаларында грамматикалық мағынасы жағынан әр басқа сөздер. Лексикалық омонимдерге мына сөздер мысал бола алады:

Дәрі I. Емдеу үшін қолданылатын зат. Ол қылған дәрім гашығымның жанына (Абай).

Дәрі II. Оқтың ішіндегі тұтандырғыш зат. Құр дәрімен атқанға өлмейді екен (Абай).

Сыр I. Бояу. Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді (мақал).

Сыр II. Адамның ішкі ойы. Баласы үлкен кісідей сыр сырап отыр (М. Әуезов).

Сүз I. Мүйіздеу. Әрбірі сүзді, құды қасқырларды (С. Махмұтов).

Сүз II. Сүзгіштен өткізу. Сүтті шелекке сүзіп құйды.

Лексикалық омонимдердің барлық формаларында бірдей келу жағы ескеріліп, тіл білімінде кейде олар *толық омонимдер* деп те аталады.

Сонымен, формаларында дыбысталу жағынан бірдей келген сөздерден жасалған омонимдерді лексикалық омонимдер немесе толық омонимдер деп атаймыз.

2. Лексика-грамматикалық омонимдерді құрастырушы сыңарлар әр сөз табынан болады да, формаларының барлығында емес, бірінде ғана дыбысталуы жағынан бірдей келіп, ал басқа формаларында ажырасып кетеді. Мысалы:

Ұста I. – зат есім (Ұста пышаққа жарымас);

Ұста II – етістік (Асыл, ағаңның етегінен ұста. М. Әуезов).

Мұндағы омоним сөздер түбір тұлғасында бірдей келіп омоним болады да, өзгергенде, басқа формаларында ажырасып, омоним болудан қалады. Бұл омонимдес қатардың зат есім сыңары есімдерше түрленіп, етістік сыңары көсемше, есімше, т.б. формаларда түрленеді, аталған формаларда олар омоним бола алмайды. Лексика-грамматикалық омонимдерге мына сөздер мысал бола алады:

Жала I. Жала – көмір сияқты, күйдірмесе де күйелейді (мақал).

Жала II. Қуанысып жас балалар маңайда, қызық көріп сүт көбігін жалайды (С. Мұқанов).

Жирен I. Жирен мұртты, аласа ақ сары жігіт басын көтерді (Ғ. Мүсірепов).

Жирен II. Өзі көрген байлардың мінезінен жиренді (Абай).

Лексика-грамматикалық омонимдердің барлық формаларында емес, формаларының бірнешеуі не бірінде ғана омонимдес болып келу жағы ескеріліп, тіл білімінде кейде олар *жартылай омонимдер* деп те аталады.

Сонымен, барлық формаларында емес, формаларының кейбіреуінде ғана дыбысталу жағынан бірдей келетін омонимдерді лексика-грамматикалық омонимдер немесе жартылай омонимдер дейміз.

3. Кейбір көп компонентті омонимдерді таза лексикалық омонимдердің де, лексика-грамматикалық омонимдердің де қатарына жатқызуға келмейді. Ондай омонимдік қатардың құрамында омонимдердің екі түрі – лексикалық омонимдер де, лексика-грамматикалық омонимдер де болады. Мысалы, *жылқы малының бір түрін білдіретін ат сөзі мен «есім» деген мағынаны білдіретін ат сөзі* бір-бірімен барлық формасында омонимдес келіп, лексикалық омоним бола алады. Ал бұлар *етістік мағынасындағы ат сөзімен* лексика-грамматикалық омонимдердің тобын құрайды. Сонымен, бұл омонимдік қатар омонимдердің екі түрін бірдей қамтиды. Бұл тәрізді омонимдік қатарлар түркі тілдерінің қай-қайсысында болмасын кездесе береді.

Сонымен, лексикалық омонимдер мен лексика-грамматикалық омонимдерді бірдей қамтыған көп компонентті омонимдік қатарларды аралас омонимдер немесе аралас омонимдік қатар дейміз.

Омонимдер және олардың түрлерінен (омоформалар, омофондар, омографтар) *каламбур* жасалады. Көркем әдебиетте, көбінесе поэзияда қолданылады. Мысалы:

1. *Қалқам, жаным, қарағым,
Бетіңе келмес қарағым (Сұлтанмахмұт).*
2. *Тағыдай таудан су ішкен,
Тарпандай, тізесін бүгіп от жеген,
Тағы сынды жан едік,
Тағы келдік тар жерге,
Таңдансаң тағы болар ма? (Махамбет)*
3. *Елсіз дала бейне үйдің нақ қасы,
Биледі олар қырау шалып ақ қасы (Х. Ергалиев).*

4. *Дәмді аспен қарным тойса деген арман
Мұршам жоқ ой ойлауға онан арман (Сұлтанмахмұт).*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Синонимдер дегеніміз не? Синонимдік қатарларға мысал келтіріңдер.
2. Тілімізде синонимдер мен омонимдерге қарағанда, антонимдердің аз кездесетіндігіне мысал келтіріңдер.
3. Қазақ тілінде омонимдер қандай жолдармен жасалады?
4. Омонимдерді көп мағыналы сөздерден қалай ажыратамыз?

№1 тапсырма. Мәтінді оқып, антонимдерді табыңдар.

Жібек жолы тарихынан

VII ғасырда ең қызықты, қызу жол Қытайдан Батысқа қарай Жетісу, Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін бағыт болды. Бұрынғы негізгі жол Қашқар мен Ферғана арқылы өтетін. Жол бағытының өзгеруінің себептері бар. Біріншіден, Жетісуда түркі қағанатының жоғары мәдениеті болғандығын қорған қазбаларынан білген. Екіншіден, Ферғанаға апаратын жолдар қауіпті болған. Өйтеуір, қалай болғанда да, елшілік және сауда-саттық жолы VII-VIII ғасырларда Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін. Осы кезеңде Шу, Талас, Сырдария өзендерінің бойларында қалалар, кенттер пайда болды. Олардың негізін қалаған көшпенділер емес. Екіншілікпен айналысатын отырықшы халықтар еді. VII ғасыр қарсаңында қағанат екіге бөлінеді, олар: Шығыс түркі, Батыс Түркі қағанаттары.

№2 тапсырма. Төмендегі нақыл сөзді біліп жүріңдер. Қарамен жазылған сөздердің синонимдік қатарларын жазыңдар.

Жеті жетекші

Адамның басшысы – *ақыл*,
Жетекшісі – *талап*,
Жолаушысы – *ой*,
Жолдасы – *кәсіп*,
Қорғаны – *сабыр*,
Қорғаушысы – *мінез*,
Сыншысы – *халық*.

2.6. Тілдің актив және пассив лексикасы жөнінде

Тілдің сөздік қоры (тілдің тұрақты бөлегі) *актив* және *пассив* лексика деп екіге бөлінеді.

Күнделікті әлеуметтік қажеттілікті өтейтін, қарым-қатынас жасауда жиі қолданылатын байырғы сөздер, күрделі сөздер, сөз тіркестері, көп мағынада жұмсала-тын сөздер – полисемия, омонимдер, синонимдер, анто-нимдер, мақал-мәтелдер құрамындағы лексика, кірме сөздер, терминдер және неологизмдердің тілге әбден сіңіп кеткен түрлері, т.б. тілдің актив лексикасына жа-тады.

Сөйлеу процесінде сирек қолданылатын сөздер пас-сив лексика қатарына жатқызылады. Пассив лексика сөздері көпшілікке түсінікті бола бермеуі мүмкін. Кей-де белгілі бір мамандық, кәсіп иелері арасында енді бірде-ғылым мен техниканың арнаулы бір саласына ғана тән болуы ықтимал.

Мысалы, неологизмдер, архаизмдер, тарихи сөздер, диалектизмдер, кәсіби сөздер, варваризмдер, әр түрлі, жаргондар, т. б. пассив лексика тобына кіреді. Бірақ мынау актив лексика, мынау пассив лексика деп еке-уінің арасына шек қоюға болмайды.

Статистикалық тәсіл арқылы тілдегі сөздердің жиі немесе сирек қолданылуын айқындауға болады. Ол үшін сөздердің қолданылуының жиілігі зерттеледі, соның негізінде тілдің жиілік сөздігі жасалынады.

Мысалы:

1. 1968 жылы «Абай тілі сөздігі» шықты. Сөздіктің алғы сөзінде былай делінген: «Сөздікті жасаудың нәти-жесінде Абай өз шығармаларында небәрі 6 мыңдай ғана жеке-дара сөз қолданғаны айқындалды. Бұдан, әрине Абайдың барлық білген сөзінің саны немесе сол кездегі қазақ тілінің күллі сөзі осындай ғана екен деген қоры-тынды шықпайды және шықпақшы да емес. Өйткені қандай ұлы жазушы болса да, өзінің білген сөздерін орын-сыз тықпалап, ретсіз-жөнсіз енгізе бермекші емес, тек өзінің жазып отырған тақырыбына қатысы бар сөздерді ғана орнымен жұмсамақшы. Абай да сөздерін тегіс кел-тіре бермей, өзінің шығармаларына керектілерін ғана жұмсаған. Ал расында, Абай қазақ сөзін шығармаларын-дағыдан әлденеше есе көп білген, бірақ оларды ретсіз қолданбаған... мәселен, *ал* етістігі және оның алуан түрлері 614 рет, *көр* етістігі 328 рет, *де* етістігі 1037 рет, *да* шылауы 796 рет қолданылған».

(Абай тілі сөздігі. – Алматы, 1968. – 12-бет).

2. 1917 жылы жарық көрген М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі эпопеяның 4 кітабын-да ғана қамтылған 16983 жеке сөз бар екендігін анық-тап берді.

Көнерген сөздер – пассив лексиканың бір түрі. Бұлар тарихи сөздер және архаизмдер деп бөлінеді.

Кейбір сөздер өздері белгілейтін заттармен байланыс-ты көнереді де, сөздердің пассивті тобына айналады, не мүлдем қолданудан қалады. Мұндай сөздер *историзм-дер* немесе *көнерген сөздер* деп аталады. Мысалы: *Шабарман, садақ, қорамсақ, сәукеле, сауын айту, атқа-мінер*, тағы басқа.

Кейбір сөздердің белгілейтін заттар мен құбылыста-ры біржола жоғалып кетпеген, бірақ олар қазір де басқа сөздермен аталып жүр. Мұндай заттар мен құбылыстар-

дың бұрынғы атаулары *архаизмдер* болады. Архаизм – гректің «*archaios*» деген сөзі; мағынасы – ежелгі ертегі.

Қорыта айтқанда, тіліміздің актив лексикасы деп жалпы халықтық мәні бар, күнделікті өмірде жиі қолданылатын, үйреншікті, сөйлеушінің бәріне таныс сөздерді айтады, ал тілдің пассив лексикасына күнделікті өмірде сирек қолданылатын, қажеті шамалы сөздер жатады. Тілдің актив лексикасы мен пассив лексикасы бір-бірінен алшақ жатқан құбылыс емес, олар бір-бірімен үнемі байланысты болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тілдің актив лексикасы дегеніміз не?
2. Неологизмдерді қолданылу ерекшелігіне қарай тіліміздегі қандай лексика түріне жатқызамыз?
3. Пассив лексикаға жататын сөздерге мысал келтіріңдер.
4. Белгілі бір мамандық иелері ғана жиі қолданатын сөздерді тіліміздің қандай лексикасына жатқызамыз?

№1 тапсырма. Мәтінді оқып, актив лексикаға байланысты сөздерді атаңдар.

Нұрғиса

Ол өнерге ерте келген. Бес жасынан бастап Нұрғиса домбыра тартты. Мұқан Төлебаев, Ахмет Жұбановтан сабақ алды. Нұрғиса Тілендиев үлкен өнер мектебінен өтіп, өзі де Нұрғиса мектебін жасап кетті. «Отырар сазы» оркестрін құрып, оған жетекші болып, дүниенің төрт бұрышын аралап, қазақ деген халықты, оның өнерін әлемге танытты. Нұрғисаның өндері, күйлері, «Қыз Жібек», «Менің атым Қожа», т.б. кинофильмдерге жазған музыкалары біздің аз байлығымыз емес. Бұл шығармалар алтын қорда сақталады.

Композиторға «Халық қаһарманы» атағы берілді. Сол кезде «Заман Қазақстан» газеті ұлы композитор жайлы: «Нұрғиса – күйдің кәкесі, саздың саңлағы», – деп жазды.

Иә, Нұрғисаның өлмес өнері мәңгіге қалды.

2.7. Диалектілік лексика

Диалектілік лексика – белгілі бір аймақ шеңберінде қолданылатын тіл ерекшеліктері. Бұл топқа қатысты сөздер белгілі бір аймақта ғана тұратын адамдардың тіліне байланысты болып келеді. Мысалы, Қазақстанның кей жерлерінде *піскен* деудің орнына *пысқан*, *сұпы* – *сопы*, *марқұм* – *мерқұм*, *сұра* – *сора*, *көңіл* – *кеуіл*, *чиыр* – *чір*, *нөсерлеу* – *нүсерлеу*, *өнебойы* – *үнепойы*, *өгей* – *үгей*, *бұзау* – *бызау*, *тумақ* – *тымақ*, *қажырлы* – *қажарлы*, *топшылады* – *топшалады* түрінде сөйлеу-шілік кездеседі. Бұл – диалектілердегі фонетикалық ерекшеліктер.

Диалектизмдерде лексикалық өзгешеліктер болады: *жеркепе* – *жертөле*, *аға* – *ақа*, *көрші* – *қоңсы*, *тұяқ* – *тұқай*, *шәйнек* – *шәрілі* – *чәугілі*, *дәліз* – *ауыз үй*, *сенек*, *кіре беріс*, *сапал* – *кесе*.

С. Қалиев пен Ш. Сарыбаевтың айтуынша, қазақ тілінің аймақтық лексикасында *вариант немесе дублеттер* қатарына жатқызылатын сөздер екі түрлі болады: фонетикалық және лексикалық.

Фонетикалық дублеттерге *зәлім* – *залым*, *құдағай* – *құдағи*, *мәлімет* – *мағлұмат*, *сүйінші* – *шүйінші*, *шайқымазақ* – *сайқымазақ* сияқты бір-бірінен фонетика жағынан, яғни жеке дыбыстардың түрліше дыбысталып айтылуы арқылы ажыратылатын дублеттер жатады да, лексикалық дублеттер тобына *әтеш* – *қораз*, *құнбағыс* – *құнбағар*, *атауыз* – *тістеуік*, *кемпірауыз*, *су ағаш* – *шін ағаш* сияқты мағынасы бір, бірақ әрбір сыңары дыбысталуы жағынан бір-біріне ұқсамайтын сөздер жатады.

С. Қалиев пен Ш. Сарыбаев тіліміздегі фонетикалық дублеттерді, лексикалық синонимдерді үш топқа бөледі:

1. Әдеби дублеттер: Бұл топқа әдеби тілде жарыса қолданылып жүрген сөздер жатады. Мысалы: *разы* – *риза*, *ырза*, *жалғыз* – *жаңғыз*, *залал* – *зарар*, т.б.

2. Әдеби-қарапайым дублеттер: Бұл топқа бір сыңары әдеби тіл нормасы ретінде анықталып, екінші сыңары қарапайым сөз дәрежесінде қалып қойған дублеттер

жатады: *Себеп – сәбеп, егер – әгер, еден – иден, уәде – уағда, мысалы – мисалы* сияқты. Әдеби дублеттердің де, әдеби қарапайым дублеттердің де диалектизмдерге қатысы жоқ.

3. Әдеби-диалектілік дублеттер: Бұл топтағы сөздердің алғашқы екі топтағы дублеттерден айырмашылығы, бұлардың белгілі бір изоглостық таралу шегі бар. Олар әдеби тілге қатысына қарай екі топқа бөлінеді:

1) Әдеби варианты анықталған дублеттік қатарлар. Мысалы, *жүгері-борми – көмбеқонақ* сөздерінің алғашқысы жүгері сөзі әдеби тіл нормасы да, қалғандары – диалектизмдер.

2) Әдеби варианты анықталмаған дублеттік қатарлар. Бұл топқа әдеби компоненті анықталмаған, әдеби тілде жарыса қолданылып жүрген синонимдік қатарлар мен фонетикалық дублеттер жатады. Мысалы: *әтеш – қораз, кесе – кәсе, палуан – балуан, пияз – бияз, әтір – иіс су, көкейтесті – көкейжесті, айқай – айғай, т.б.*

Бұл дублеттік сөздердің мына сыңары әдеби тіл, мына сыңары диалектизм деп айту қиын. Өйткені олар әдеби тілде қатар қолданылып жүр, бірақ келешекте оның әдеби варианты анықталады.

Бұл келтірілген мысалдардан мынадай қорытынды шығаруға болады: варианттық қатарға еніп отырған компоненттердің бірі – әдеби тіл сөзі, екіншісі диалектизм болуы мүмкін немесе екеуі де әдеби тілде қолданылып, екеуі де диалектілік сөз болуы ықтимал, бір сыңары әдеби, екіншісі қарапайым сөз тобына жатуы мүмкін.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Диалектілік лексика дегеніміз не?
2. Диалектизмдерде кездесетін лексикалық өзгешеліктерге мысал келтіріңдер.
3. Диалектизмдерде грамматикалық өзгешеліктер қандай жолдармен жасалады? Мысал келтіріңдер.
4. Әдеби дублеттерге мысал келтіріңдер.

№1 тапсырма. Диалект сөздерді тауып, орнына әдеби сыңарларын қойып жазу.

Теңізде балықтың нәндері болады (Ғ.С.). Барлық бөлмелер аса берік қыштан қаланған (З.Қ.). Шоқты жәмкемен қысып алып таста. Жақай – ұсынақты жігіт. Ірге жағынан көпшік алып, Еділханға тастады (Ж.Н.). Тұмсығы қолақпандай ауыр етіктің өкшесіне аттың тағасындай нәл қапталған (Б.Т.). Керекті сөздер: үлкен, кірпіш, қысқаш, шебер, жастық, таға.

№2 тапсырма. Мына үзіндіні оқып шығып, халық тілін қадірлеу, бір тіл ішіндегі диалектілік өзгешеліктер деген мәселе туралы ойларыңды айтып көріңдер. Өздерің тұрған аймақтағы диалектілік ерекшеліктер туралы зерделендер.

...Әңгіме тақырыбы – «Дөң асқан» ...іңе ...іңе... – деп қойып, сұрақтар жаудырды (әңгіме жазушы Ғабдол Слановтың бірде ұлы кемеңгер Мұхтар Әуезовпен сұхбаттасып, сөйлескені жайында).

– Өнебір сөздерің мен естімеген сөздер екен. «Жолым үй» дейсің, ә? «Қаншырдай» қатқан дейсің. Қаншыр деген, менің білуімше, құстың бір түрі. Сыр бойы қазақтары солай дейтін. «Жолым үйінді» білген емен. Ол қандай үй? Неше кереге? (Бұлар және бұдан кейінгілер Мұқаннның – Мұхтар Әуезовтың сөздері. – авт.)...Ал тіл жайын алсақ, мол-мол қазынамыз әлі халық арасында пашылып жатыр. Осында: «Ана аймақтың тілі, мына аймақтың тілі», – деп өзі білмейтін өлкелер тіліне шаншудай қадалып, оқырына қарайтын бір қауым надан жұрт бар. Іс емес. Шикі надандық. Асқан саяздық. Ертістен Еділге дейін көсілген қазақ даласының... Жетісу, Оңтүстік, Сыр бойы қазақтарының әлі қаразға түспеген, тілші ғалымдарға да белгісіз тілдері сонша мол. Тілші ғалымдарымыз дегендерімізге өзім риза емен. Сөз қорын солардан аламыз ғой десек, олардың біздің кітаптарымыздан «тезек тергендей» халі бар. Елге шығып, халық

қазынасын термейді, зерттемейді, кітаптардан ғана қор жинап күнелтіп жүр. Сондықтан бұл тарапта жазушы міндеті ауыр. Қай өлкенің де тіл ерекшелігін қадағалап, теріп, батыл қолдана білу керек. Тілдің қилы-қилы құнарлысы да, нәрлісі де елде ғой. Ана тіліміз арғы заманнан, көне дүниеден бермен қарай мол-мол қазына жасады. Көне тілдердің өзін қағып-сілкіп жаңғыртып жіберсек, қайта жасауға хақы бар ... («Қазақ әдебиеті»).

ІІІ БӨЛІМ

СЕМАСИОЛОГИЯ

3.1. Полисемия

Мағыналарының арасында қалай да семантикалық байланысы бар, әр түрлі мағыналы сөз *көп мағыналы* немесе *полисемантизмді сөз* деп аталады. Ал жалпы көп мағыналылық құбылысы *полисемия* құбылысы деп аталады. Полисемия, яғни көп мағыналылық, күллі тілдердің бәрінде де бар және ол – сол тілдердің лексикасындағы көптеген сөздерге тән құбылыс. Дүние жүзіндегі әр түрлі тілдердің сөздіктерін алып қарасақ, олардың бәрінен де түрлі-түрлі мағынада қолданылатын полисемантизмді сөздерді жиі кездестіруге болады. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *ауыз* және *қоршау* деген полисемантизмді сөздердің әлденеше мағыналары төмендегі түрде талданып көрсетілген:

Ауыз – зат.

1. Адам, жан-жануарлар, тағы басқалардың тамақтанатын мүшесі. Әшірбек басын көтеріп, *аузын* жыбырлатты да, балшықтарға қайта үңілді (Мұстафин). Қара қасқа тұлпары арандай *аузын* ашады, ілгері қарай басады (Қамбар). 2. Үйдің я басқа заттың кіріп шығатын жері, есігі. Көмір суырдың қазған інінің аузына шығып қалыпты (Мүсірепов). 3. Ыдыс, сауыт, сабаның мойын жағы, ашық жағы. Ол... бутылканың *аузын* аша бастады (Мұстафин). 4. Өткелдің кіре беріс жері, басы. Суытайыз өткел *аузында* баяу сөйлеген дауыстар шығады (Мұқанов). 5. Жараның беті, үсті. Ол марляға жабысып қатып қалған жараның аузын қолымен жұлып алды

(Әбішев). *Аузыңа* май – айтқаның келсін. *Ауыз* жиғанша – тез, жылдам, шапшаң, кенеттен. *Аузы* күйді – бір істі енді қайтып істеместей болды, запыс болды, безер болды. – Тиынға тиін қайда да бар ғой, – деді Фазанов, – мен романтикадан *аузым* күйген адаммын (Ғ. Мүсірепов). *Аузы* күйген үріп ішер – шекесіне тиді, запыс болды. *Аузы* бармады – батылы бармады. Кімде-кім жақсы, жаман ғибад қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармады (Абай). *Аузына* қаратты – көпшілікті өзіне ерте білді, дегенін істетті. *Ауыз* ашпады – үндемеді, сөйлемеді».

Адам баласы қоғамының даму барысында танылып болмаған алуан түрлі заттар мен құбылыстар, олардың бір-біріне қарым-қатынасы біртіндеп танылып отырады. Жаңадан танылған заттар мен құбылыстардың тілде сөзбен аталу қажеттігі әр уақытта жаңа сөздерді тудыра бермейді. Олар көбінесе тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздермен аталады. Осының нәтижесінде ол сөздердің бұрынғы қалыптасқан, дағдылы мағынасының үстіне қосымша мағына үстеледі. Сөздің мағыналық жақтан дамуы, мағыналық «жүк» жинауы, бүтіндей тілдің дамуы сияқты, жаңа сапа элементтерінің біртіндеп қорлану жолымен болады. Сөздің түрлі-түрлі мағынада қолданылуға икемділігі оның жалпылауыш қасиетімен тығыз байланысты. Сөздің жалпылауыш қасиеті оның (сөздің) бұрынғы негізгі мағынасының үстіне қосымша жаңа мағыналардың үстелуіне мүмкіндік береді. Мұнан әр түрлі мағынада қолданылуға икемділік сөздің өз табиғатында бар қасиет екені байқалады.

Полисемия құбылысы сөздің негізгі тура мағынасы мен туынды (қосымша) мағынасын қамтиды. Тура мағынасында сөздер заттар мен құбылыстарға, сапа мен белгіге, іс-әрекетке, т.б. тікелей бағытталады да, сөз мағыналарының ішінде негізгі тура мағына басқа мағыналарға қарағанда, ашық-айқын дараланып көрінеді. Академик В.В. Виноградов сөздің негізгі тура мағынасын негізгі номинативті мағына деп атауды ұсынады.

Мысалы, қазақ тілінде *аяқ* деген сөз негізгі номинативті мағынасында дене мүшесін (*Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ. Абай*) білдіреді. Ал жұмыстың аяғы, жиналыстың аяғы, т.б. осы тәріздес тіркестерде «соң» деген мағынаны білдіреді. Бұл соңғы мағына *аяқ* деген сөздің номинативті туынды мағынасы. Күту деген сөздің негізгі номинативті мағынасы «тосу, аялдау»; сонымен бірге, бұл сөздің «сыйлау, құрметтеу» деген номинативті туынды мағынасы да бар. Мысалы: *Итбайдың жақсы күтуіне Асқар қайран қалды (С. Мұқанов). Қыңыратқымай оң шырайымен күтсін (М. Әуезов).*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Полисемия дегеніміз не?
2. Сөздердің көп мағыналылығы оның қандай қасиеттерімен байланысты?
3. Сөздің мағыналық жақтан дамуы қандай жолдар арқылы жүзеге асырылады? Мысал келтіріңдер.
4. Полисемия құбылысы сөздің қандай мағыналарын қамтиды?

3.2. Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы

Қоғамның, тілдің тарихи дамуына байланысты кейбір сөздер лексикадан мүлдем шығып қалады; ондайлар историзмге, архаизмге, яғни көнерген сөздерге айналады; тілде жаңа сөздер – неологизмдер жасалады; кейде лексикадағы кейбір сөздердің мағынасы кеңейе түссе, кейде тарылып отырады.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, сөз мағынасын түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы ауыстырып қолданып, молайта түсу – тілдің лексикасын сан жағынан емес, сапа жағынан байытып, дамытудың өнімді жолдарының бірі.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылу құбылыстары полисемиямен де тығыз байланысты. Мәселен, *стол*

сөзінің алғашқы мағынасы – стилать (төсеу, төсеніш); бұл сөз келе-келе мебель аты, тағам, тамақ (стол накрыть; диетический стол), белгілі бір мәселемен айналысатын мекеме (паспортный стол, стол находок) деген үстеме, жаңа мағына қосып алды. Екінші сөзбен айтсақ, мағынасы кеңейе келе *стол* полисемияға айналды.

Сөз мағынасы кеңейгенде, алдымен сол сөзді білдіретін ұғымның, атаудың мәні кеңейеді; сөз абстракцияланған үстіне абстракциялана түседі; соның нәтижесінде сөздің бұрынғы бірер мағынасына көптеген жаңа мағына қосылады; байырғы сөздің жаңа мағынасы, әсіресе жаңа бір тіркес құрамында айқындалып, ашыла, дәлдене түседі; кейде осындай қолданыстар арқылы байырғы сөздер терминге де айналып кетеді; байырғы сөз немесе бұрыннан қолданылатын қарапайым, былайынша айтқанда, «нағыз қазақ» түбірлердің өзінен көптеген жаңа сөз, жаңа ұғым жасалады.

Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің: «*Жоқшылықты жыр қылып, далада қойшы зарлайды. Кімге айтса да сыр қылып, байына жылап бармайды*», – деген шумағында *бай* – малы көп адам; қойшының иесі, әміршісі; малды; әлді; қожа; басқа біреулерді жалдаушы, қанаушы, езуші, құлданушы.

Қазірде, біріншіден, *бай* сөзінің революциядан бұрынғы мағыналары (малды, әлді, қожа, ие, қанаушы, құлданушы, т.б.) тарылған; екіншіден, тілде бұрыннан бар *бай* сөзінің мағынасы жаңа ұғымдарға ие болып, кеңейген. Оны мына тәрізді тіркестерден айқын аңғаруға болады: *бай өлке, бай жер, жері байдың – елі бай*, т.б.

Жеке сөздердің өзі ғана емес, кейбір байырғы түбірге жұрнақтар қосылу немесе сөзден сөз жасаудың басқа да жолдары арқылы да жаңа ұғымдар пайда болып, сөз мағынасы кеңейе түседі: *жарыс, күрес, ұйым, (ұйы+м), жиналыс (жи+на+лы+с), басқарма (бас+қар+ма), табыс (тап+ыс), төңкеріс (төңкер+іс), қолғабыс (қолқабыс), қолғанат (қол+қанат), қолжазба (қол+жаз+ба)*, т.б.

Жаңадан жасалынып, кейбір ұғымдардың термині ретінде қалыптасқан кейбір неологизмдер де кең мағы-

налы болып келеді: *суреткер, қаламгер, талапкер, оқулық, оқырман, көрермен, баяндама, аялдама, қондырғы, саяжай*. т.б.

Кейбір кірме сөздердің бұрынғы бірер мағынасы қазір де кеңейіп, тіпті жаңа сөз, ұғым жасауға себепші болады. Мәселен, соңғы кездерде арабтың *хүкімет* сөзінің мағынасы қазақша өрі кеңейіп, өрі нақтыланып, *өкімет, үкімет* деген екі сөз (термин) пайда болды; *өкімет* – орысша *правительство* сөзінің баламасы.

Бір сөздің орнына екінші бір сөзді ауыстырып қолдану жолдары, мәселен метонимия, синекдоха амалдары арқылы да сөз мағынасы кеңейуі мүмкін. Мұның бір жиірек қолданылатын түрі – жалқы есімнің жалпы есімге, жалпы атауға айналуы. Мәселен, *Қарабай, Қарынбай, Шығайбай, Қожанасыр, Алдаркөсе, Қодар, Жантық, Галефе, Маузер – кісі аттары; Шампан, Техас – топонимдер; апорт, херес, мадера*, т.б. жеміс-жидек сорттарының аты.

Қазақ сараң адамды – *Қарабай, Қарынбай, Шығайбай*; мысқылшыл, сықақшыны – *Қожанасыр, Алдар*; дөрекі, қара күш иесін – *Қодар*, бірді-бірге атыстырып-шабыстыратын адамды – *Жантық* дей береді; *галефе* – шалбардың бір түрі, т.т.

Сөз мағынасының тарылуы – кеңейуге қарама-қарсы процесс. Сөз мағынасының тарылуы, негізінен адам ұғымының жалпылықтан жалқылықты саралап, дарауынан, заттар мен құбылыстардың ерекшелігін, қырсырын айқындай түсуінен, нақтылап, дәл білуінен пайда болады.

Кейбір лингвистердің айтуынша, *өйткені, сондықтан тәрізді шылаулар, бүгін, биыл, өйтіп, сөйтіп, бүйтіп* сияқты күрделі сөздер, шынтуайтқа келгенде, аббревиатуралар (қысқарған сөздер) сөз мағынасының кеңейуін дәлелдей түседі. Біздіңше, бұл келтірілгендер – сөз мағынасының кеңейуінің емес, қайта сөз мағынасының тарылуының мысал-деректері.

Бұл сөздер *олай еткені, солай болғандықтан, бұл күн, бұл жыл, олай етіп, бұлай (былай) етіп* тіркесте-

рінен формаларын да ықшамдап, мағынасын да нақтылап отыр. Олай болса, бұлар – сөз мағынасының тарылу құбылысы.

Сөз мағынасы зат, іс-әрекет аясының шектелуіне де байланысты тарылады. Орыстың *страсть* сөзі XVIII ғасырларда құмарлық, құштарлық дегендермен қатар, қауіп, қорқыныш, азап, уайым-қайғы сияқты бірсыпыра кең мағынада қолданылып, кейіннен ғана алғашқы құмарлық, құштарлық мағынасында қалған; орысша *наказанье* (жазалау) сөзі бұрын ұстаздық, үйретушілік (наставление, поучение) деген мағыналарды білдірген; *обычай* (әдет, салт) сөзі – бұрын тәсіл, образ мағынасында да, *труд* (еңбек) – қайғы, уайым, азаптану, ауру мағынасында да, *хоронить* сөзі жасыру, қорғау, сақтау мағыналарында, гректің *диета* (өмір тіршілігі, өмір бейнесі) сөзі диета – тағам режимі мағынасында таралған.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сөз мағынасының кеңеюін қалай түсінесіңдер? Мысал келтіріңдер.
2. Сөз мағынасының ауыспалы түрде қолданылуы қандай амалдар арқылы жүзеге асырылады? Мысал келтіріңдер.
3. Сөз мағынасының тарылуы қалай пайда болады деп ойлайсыңдар? Сөз мағынасының тарылуына мысал келтіріңдер.

📖 Төмендегі түсініктемелермен танысып, біліп жүріңдер

Синекдоха

Сөздің синекдохалық мағынасы басқа стиль түрлеріне қарағанда, сөйлеу стилі мен көркем әдебиет, публицистикалық стильдерде көбірек байқалады. ... Құнын айтпаймын. Бірақ Қарашоқыны қайтесің? Ол мына баланың сыбағасы емес пе еді? (М. Әуезов). (Қарашоқы емес, өлтірілген Қодарды қайтесің деген мағына).

Көсемсөзде (публицистикада) Социалистік Еңбек Ері жөнінде:

– Аға, қай отарға тартамыз?

– «Қос жұлдыздың» ауылына...

– Бұл кісі – біздің «Қос жұлдыздың» жасы үлкені – Күнболат Сейітов... Серікті «Қос жұлдыздың» екіншісі – Нұртай Шаймерденовты шақырып келуге жіберді... (газеттен).

Синекдоха әзілдік нышан, юморлық өң беру үшін де қолданылады: Сақалдарың немене? Сақалдыны тамашалаймын деп өздерін танымай қалдым. Қайдан келген, қандай сақалдар бұлар? (М. Әуезов).

Метонимия

Метонимия тілдердің, стильдердің бәрінде бірдей қолданылмайды. Ол ғылыми, ресми стильдерде кездеспейді.

Метонимия бір зат пен екінші заттың өзара ұқсастығының негізінде жасалады: Сара жеңгейдің дастарқаны мол екен (газеттен). Балалардың әкесі келіп, үй ішінің шырайы өзгерген (М.Ә.).

Айқайласып, тасты атып,

Жабылды өңшең жұлма тон (І.Ж.).

Метафора

Сен – жаралы жолбарыс ең,

Мен – киіктің лағы ем (Абай).

Бұл іске кім виноват

Я Семейдің қаласы,

Я қазақтың аласы?! (Абай).

Жақсы ән мен тәтті күй... (Абай).

Бұл мысалдарда жолбарыс, лағы, аласы, тәтті сөздері ауыс мағынасында қолданып, адам ойын күшейте, әсерлі, көрікті етіп тұр.

Мұқандай кең ақыл, кемеңгер
Мүрдегі сияды демендер.
Соны ойлап тайыздар тарынар
Тереңдер тереңге тереңдер (М. Әлімбаев).

Тайыздар – ойсыз, пасық адамдар мәнінде айтылып тұр. *Тереңдер* – ойлы, ақыл-парасатты, білімі мол адамдар деген ұғымда алынған.

Публицистикалық стильде де, ғылыми стильде де қолданылады, бірақ негізі поэзия мен прозада қолданылады.

№1 тапсырма. Келтірілген сөйлемдердегі синекдохаларды тауып, неліктен синекдоха екенін түсіндіріңдер.

1. Арық үйге мүсіркей, семіз көңілге семіре қарап отырған Мейрамға жылы ғана сұрақ қойды. Енді лебізін естуге ынтық. Сөзге оңтайлы оймақ ауыз, жұқа ерін сөйлемейді бірақ (Ғ. Мүст.).

2. Абай басында үндемей барлап, жұрттың қабағын бақты... Сүгір – бай. Мен кедеймін. Оның сөзін мың көк аласы сөйлейді кісінеп тұрып (М.Ә.).

3. Айттым сәлем, қаламқас, саған құрбан мал мен бас (Абай).

4. Алтау ала болса, ауыздағы кетеді; төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

№2 тапсырма. Берілген мақалдардағы негізгі сөздердің тар немесе кең мағынада қолданылып тұрғанын ажыратыңдар.

«Мың бір мақал»

(Ахмет Баржақсыбаласы жинап, 1923 жылы Мәскеуде бастырылған кітаптан)

Жақсы мен жаман турасында

- Ескісіз жаңа болмас, жамансыз жақсы болмас.
- Жақсылық ағаш басында, жамандық аяқ астында.

- Жақсыға шаң жуымас, жаманға мал жуымас.
- Жаманның қолына бергенше, жақсының қолына бер.
- Жақсыдан жаман туса, ем табылмас, жаманнан жақсы туса, тең табылмас.
- Арғымаққа оқ тисе, мәстектей туламас, сыпайыға оқ тисе, жамандай шуламас.
- Жаманның берген асынан, жақсының айтқан сөзі артық.
- Жақсы адам алтын басын еңкейтсе, жаман адам артын тоңқайтар.
- Қарамықтың дәні болғанша, бидайдың сабаны бол, жаман елдің жақсысы болғанша, жақсы елдің жаманы бол.
- Бестің басы болғанша, алтыншының аяғы бол.
- Жасықтың көбінен асылдың азы артық.
- Ит баласы жырымға қарайды, нар баласы қырымға қарайды.
- Жақсы атын мақтар, жаман қатынын мақтар.

№3 тапсырма. Келтірілген ұлағатты сөздерді еске сақтап, орынды тұстарда пайдалана біліңдер.

Ел аузынан

Кім жақын, не қымбат, не қиын?

Өзіне қойылған үш сұраққа бір шешен былай деп жауап беріпті:

- Кім жақын?
- Тату болса ағайын жақын,
Ақылды болса апайың жақын,
Бауырмал болса, інің жақын,
Алдыңа тартқан адал асың,
Қимас жақын қарындасың,
Сыйлас болса, нағашың жақын,
Еркелейтін немерең жақын,
Өз ұрпағың – шөберең жақын,
Жан серігің жас кезіңнен
Бәрінен де әйелің жақын!

– Не қымбат?
 – Алтын ұяң – Отан қымбат
 Құт-берекең – атаң қымбат,
 Мейірімді апаң қымбат,
 Асқар тауың – өкең қымбат,
 Туып-өскен елің қымбат,
 Кіндік кескен жерің қымбат.
 Ұят пенен ар қымбат,
 Өзің сүйген жар қымбат!
 – Не қиын?
 – Арадан шыққан жау қиын,
 Таусылмайтын дау қиын,
 Шанышқылаған сөз қиын,
 Дәл осындай жағдайда,
 Пана болмас өз үйің,
 Жазылмаған дерт қиын,
 Іске аспаған серт қиын,
 Ақылыңнан адасып,
 Өзің түскен өрт қиын,
 Тентек болса ұл қиын,
 Шайпау болса қыз қиын.
 Не істеріңді біле алмай,
 Ашиды сонда бас-миың!

3.3. Табу және эвфемизмдер

Табу – индонезия тілінен алынған термин, тыйым салу деген сөз. Меланезия мен Полинезияда бұл сөздің қапу, тапу, тамбу деген синонимдері бар. Олардың да мағынасы – тыйым салу. Табу құбылысы адамзаттың әлсіз кездерінде туған; ең алдымен этнографияға, адамзаттың діни наным-сеніміне, әлденеге сиынуына байланысты. Ерте замандардағы соқыр сезім мен сенім, адамзаттың әр нәрсеге, әр құбылысқа табынуы, оларды ең киелі, дүниедегі ең күшті күдірет деп санауы тіл-тілде өз ізін қалдырған. Қазіргі кезде табу халықтар салт-санасы мен тілінен мүлдем шығып қалды деуге болмайды. Тіл-тілде, ел-елде,

жер-жерде табу ізі әлі де бар. Бірақ анық бір ақиқат: табу – түптің түбінде, келешекте жойылатын құбылыс, оған себепкерлер – қоғамның ілгері қарай дамуы, ғылым мен техниканың қарыштап алға басып бара жатқан прогресі, адамзаттың өмір талабына сай нық басуы.

Табу алғашында мифологиялық сенім-наным, қорқыныш сезімдерге байланысты қорытынды-тұжырымдар жасау нәтижесінде пайда болған. Осындай белгілі бір себептерге сай, тіл-тілде кейбір сөздер мен сөз тіркестерін өзінің тура атымен атамай, басқаша, екінші бір келтірінді сөздермен, кейде мүлдем түспалдап, алмастырып жеткізетін болған. Ақиқаты, ең басты принципі – сол құбылыс пен заттың өзінің дәл атын атауға тыйым салу.

Зерттеушілердің айтуынша, табудың алғашқы шыққан жері, түп төркіні, «отаны» – полинезия тайпалары.

Эвфемизм – гректің euphemismos «жақсылап, сыпайылап айтамын» сөзінен алынған термин. Сырттай қарағанда, эвфемизм – тілдегі табудың бір көрінісі, синонимі. Шынтуайтқа келгенде, дәл олай емес, бірақ табуға жақын құбылыс. Эвфемизм – бір затты не құбылысты я болмаса бір уақиғаны сыпайылап айтып жеткізу амалы; адамның көңіліне келмейтіндей, жұқалап, жайдарылап, майдалап, іштей ренжіп тұрса да, рақаттана баяндағандай айта білу тәсілі.

Шынында, эвфемизм – мағына ауыстырудың сөз тапқырлыққа байланысты өнімді түрі. Табу – түптің түбінде, күндердің күніне жойылатын құбылыс, ал эвфемизм – тілдің көркемдегіш, бейнелеуіш құралдары ішіндегі болашағы мол түрінің бірі.

Табу мен эвфемизмдердің бір кездерде діни ұғымдарға, наным-сенімдерге, қалыптасқан салт-санаға, дәстүрге байланысты халық тілдерінде қалдырған іздері әлі де бар дедік. Солардың бір тобы – аң, жануарлар, түрлі ауру-сырқауға, ат-ныспы атаулыға, түрлі зиян, қиянат келтіреді-ау деген қорқыныштарға орай туғандар.

Мәселен, ертеректе ата-бабамыз қорыққанынан қасқырдың дәл атын атамай, қарақұлақ, ұлыма, ит-құс; жыланды – түйме, түймебас, қамшы, ұзынкұрт; жолбарысты

да қарақұлақ деп атапты; монғол қазақтары елік атып алдым деу орнына жирен атып алдым дейтін көрінеді; қазақтар қандаланы «қызыл, сасық, кебек» деп те атайды екен.

Эвфемизм – мағына ауыстырудың сөз тапқырлыққа байланысты өнімді түрі.

Баяғыда Аюбай, Түлкібай, Итбай деген үш ағайынды адам өмір сүріпті. Бұлардың отырған ауылы терең сайдың ішінде екен. Күндердің бір күнінде ағайынды ақсақалдар үйінде әңгіме-дүкен құрып отырады. Бір кезде ауылдың иттері жабыла үріп, шулап қоя береді. Төрдегі ақсақалдардың бірі босаға жақта күйбеңдеп жүрген келінге:

– Шырағым, иттер неге үріп кетті, байқап келші, – деп жұмсайды. Келін жүгіре басып далаға шықса, ауылдың арт жағында үлкен бір аю түлкіні қуалап барады екен де, иттер соған үріпті. Үйге қайта енбек болған келін кенет: «Япыр-ау, мұның бәрі аталарымның аты ғой, қалай айтсам екен?» – деп қысыла ішке енеді.

– Иә, балам, иттер неге үріпті? – деп сұрайды ақсақалдардың бірі. Сасқалақтаған келін:

– Ауыл сыртында, аршалы бетте, атекем тәтекемді зыттыра қуып бара жатыр екен, осы ауылдағы жәкемдердің бәрі соларға қарап үріп жүр, – депті («Қазақстан әйелдері»). Бұл – табудың нағыз тамаша көрінісінің бірі. Мұндағы атеке деп отырғаны – Аюбай ақсақал, тәтекесі – Түлкібай қария, жәкемдері – Итбай шал.

Дінге сеніп, наным-сенімге берілгендіктен, әлсіздікке байланысты адамзат өз атын да тура атамай, басқашалаған кез болған: Жынды бала, Тентек бала, Жаман бала, Ұры бала, Қара шаш, Қой көз, Алтын шаш, Ұзын шаш, т.б. әрі ұқсату, әрі көз тимесін дегендік.

Кісі аттарына байланысты эвфемизмдер мына сықылды болып келеді: ауылдағы үлкен кісінің аты Жоламан болса – Соқпақ жол, Сүттібай болса – Желінді уыз, Бұқабай – Сүзербай, Өгізбай, т.б.

Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдық нормаларға да байланысты болып келеді. Олардың өзін бірнеше топқа бөлуге болады: соның ең бір көбірек тарағаны – ауру-сырқатқа, дене мүшесінің

кемістігіне байланысты туған алмастырулар. Мәселен, құрт ауруы (туберкулез, чахотка) орнына – жөтел ауру, көкірек ауру, жіңішке ауру, қылтамақ (рак пищевода) – аты жаман ауру, керең, саңырау орнына – құлағының мүкісі бар, кемтарлау, т.б. қолданылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Табу сөздерге мысалдар келтіріңдер.
2. Мағына ауыстырудың сөз тапқырлыққа байланысты өнімді түрі не деп аталады? Мысал келтіріңдер.
3. Табу мен эвфемизмдердің шығуына қандай жағдайлар әсер етті?
4. Табудың алғашқы шыққан жерін атаңдар.

3.4. Фразеология және фразеологиялық бірліктер

Фразеология – лингвистиканың үлкен бір саласы. «Фразеология» деген сөз грек тілінің *phrasis* – «сөйлемше» және *logos* «ұғым» деген сөздерінен жасалған термин. Фразеология – белгілі бір тілдегі сөздердің тұрақты тізбектері мен тіркестерін, яғни фразеологиялық бірліктерді зерттейтін ілім, сондықтан біріншіден, белгілі бір тілдегі тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінің жиынтығы деген мағынада, екіншіден, тұрақты фразеологиялық тіркестер (фразеологиялық бірліктер) туралы ілім деген мағынада қолданылады.

Тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерін, олардың түрлерін жете түсіну үшін, ең алдымен сөздердің тұрақты тіркесі мен еркін тіркестерінің арасындағы айырмашылықты біліп алу керек:

1) тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің орны, еркін тіркестің құрамындағы сөздердің орнына қарағанда әлдеқайда тұрақты, бекем болады.

Мысалы: *сақалын сипап қалу* деген тұрақты тіркестің құрамындағы сөздердің орнын ауыстырып айтуға болмайды.

2) тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінен туатын бір бүтін мағына оны құрастырушы сыңарлардың мағынасынан басым болады. Жалпы фразеологиялық сөз тіркестерінің бәріне бірдей ортақ қасиет – олардың құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы әр басқа ұғымды емес, барлығы тұтасып келіп белгілі бір ұғымды білдіреді.

Оларға тән белгі – тұтастық пен мағына бірлігі. Мысалы: *қырғи қабақ болу* – кейісу, араздасу; *қаны қайнау* – ашулану, ызалану; *санын соғып қалу* – өкіну, т.б.

3) тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші тілге аударуға икемсіз келеді, әсіресе тікелей сөзбе-сөз аударуға болмайды. Мысалы, орыс тіліндегі *засучив рукава* («жұмысты беріліп істеу» деген мағынада), *медвежья услуга* («пайда келтірем деп зиян келтіру, орынсыз жәрдем» деген мағынада) дегендерді сөзбе-сөз қазақшаға аударуға немесе керісінше, қазақ тіліндегі *қырғи қабақ болу, ит арқасы қиянда, үріп ауызға салғандай, ат үсті* қарау тәрізді сөз тіркестерін орыс тіліне сөзбе-сөз аударуға келмейді.

Фразеологиялық тұтастық немесе идиома

Фразеологиялық тұтастықтар деп бөлініп ажыратылмайтын, беретін мағынасымен мүлдем байланыспайтын, әбден бітісіп тұтасып кеткен томаға тұйық тіркестерді айтамыз. Фразеологиялық тұтастықтардың құрамындағы сөздер бір-бірімен біте қайнасып, өзара тұтасып, бітісіп кетеді де, лексикалық бір бүтін бірлік ретінде қолданылады.

Оларға мынадай сөз тіркестері жатады: *ит өлген жерде* (алыста), *жүрек жұтқан* (ештеңеден қорықпайтын, сескенбейтін), *ала жібін аттамау* (ұрлық жасамау), т.б.

Фразеологиялық тұтастықтар тіл-тілдің бәрінде кездеседі. Мысалы: ұйғыр тілінде: *чойлида турмайдиган* (сөзбе-сөз аударғанда), «ойда тұрмайтын» дегенді білдіреді.

Бұл тәрізді фразеологиялық тұтастықтарды кейде *идиома* деп те атайды.

Сонымен, фразеологиялық тұтастықтарға тән негізгі белгі – семантикалық жақтан ажыратылмай, бір бүтін болып тұтасып кету, бүтіннің мағынасы құрастырушы бөлшектердің (сыңарлардың) мағынасымен мүлдем ұштаспау.

Фразеологиялық бірліктер

Мағынасы жағынан ажыратылмай, тұтасынан бір бүтін мағынаны білдіретін, бірақ сөз тіркесінің бір бүтін мағынасы лексикалық сыңарлардың мағыналарының бірігіп тұтасуынан туатын тұрақты фразеологиялық сөз тіркестері *фразеологиялық бірліктер* деп аталады.

Фразеологиялық бірліктер нақтылы лексикалық мағыналары бар сөздерден жасалады да, бүтіндей тіркестің мағынасы сөз тізбегінің бейнелі түрде ұсынылатын ішкі негізгі түсінігімен байланысты болады. Мысалы, *түймедейді түйедей ету* деген фразеологиялық бірліктен туатын мағына сол тіркесті құрастырушы сөздердің астарлы, бейнелі мағынасымен байланысып жатыр.

Тұрақты сөз тіркестерінің бұл түріне мыналар жатады: *ер-тоқымын бауырына алу; тамырына балта шабу; тайға таңба басқандай; екі езуі екі құлағына жету; аузына құм құйылу; жаны мұрнының ұшында; ауырдың үсті, жеңілдің асты, т.б.*

Фразеологиялық бірліктердің мынандай басты белгілері бар:

а) әрдайым бірден аңғарыла бермейтін астарлы мағынасы болады;

ә) өте-мөте мәнерлі, әсерлі болу қасиетімен ерекшеленеді;

б) сыңарларының орнын өзгертуге немесе басқа сөзбен алмастыруға болмайды;

в) тіркесті синонимдес келетін бүтіндей фразеологиялық сөз тіркесімен немесе мағынасы жағынан дәлме-дәл келетін жеке сөзбен алмастыруға болмайды.

Фразеологиялық тізбектердің табиғаты сөздің байлаулы мағынасы туралы ұғыммен және сөздердің тіркесу қабілеті туралы мәселемен тығыз байланысты.

Кейбір сөздердің көптеген сөздермен тіркесіп жұмсалуға мағыналық мүмкіндігі мол болады да, қайсыбір сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілеті, байланыста жұмсалу үшін мағыналық мүмкіндігі аз болып, тек белгілі бір сөздермен ғана тіркесе алады.

Бүкіл тұтас тіркестің беретін мағынасы тұрғысынан қарағанда, фразеологиялық тізбектердің мағынасы фразеологиялық тұтастық пен фразеологиялық бірліктердей емес, өзінің құрамындағы сөздердің мағынасымен байланыста болады, солардың мағынасынан туады. Мыс: *кеудесін көтеру, сүттен ақ, судан таза; ит тұмсығы өтпейтін тоғай; абыройы айрандай төгілді; бетке айту; жаны ашу; бас қатыру; қуанышқа бөлену, т.б.* Бұл сөз тіркестерінің беретін мағынасы өзін құрастырушы жеке сыңарлардың мағыналарынан алшақтамай, солармен байланысты екені аңғарылады.

Сонымен, мағынасы жағынан құрамындағы сөздердің мағынасымен байланысып жататын, тіркесу тұрғысынан орнығып тұйықталған сөз тіркестері *фразеологиялық тізбектер* деп аталады.

Фразеологиялық сөйлемшелер

Фразеологиялық сөйлемшелер – семантикалық жақтан бөлуге болатын, сырттай қарағанда, еркін тіркес сияқты болып келетін, бірақ тілде сол қалпында қалыптасқан тізбектер. Бұл топқа жататындардың басым көпшілігі мақалдар мен мәтелдер, нақыл сөздер, қанатты сөздер, афоризмге айналып кеткен тіркестер. Мысалдар: *айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады; шегірткеден қорыққан егін екпес; көрпеңе қарай көсіл; өгізге «өк» деген – өлім, т.б.*

1. Фразеологизмдер дегеніміз не?
2. Еркін сөз тіркестері мен тұрақты сөз тіркестерінің айырмашылықтарын атаңдар.
3. Фразеологиялық тіркестерге мысал келтіріңдер.
4. *Асқар тау; айдын шалқар көл; қыпша бел; су жаңа* тіркестерін қатыстырып сөйлем құраңдар.

№1 тапсырма.

1. Мақал-мәтелдік оралымдар жөнінде өз пікірлеріңді айтыңдар.
2. Тәмсіл туралы ғалымдар зердесіне тағы қандай ой-пікір қосқан болар едіңдер? Ойларыңды тарихи деректермен дәлелдеңдер.
3. Отан, достық, еңбек туралы мақал-мәтелдік оралымдарға мысал келтіріңдер.

№2 тапсырма. Келтіріліп отырған фразеологиялық бірліктердің мағынасын түсіндіріңдер.

Бесаспап, бес биенің сабасындай; бесенеден белгілі; бес саусақтай біледі; бесті қымыз; бет алды; бет-ауызы шімірікпестен; бет бақтырмады; бетке салық; беткеұстары; бетмоншағы төгілді; бетпердесін жұлды; беті ашылды; беті бүлк етпеді; бетінен алды; бетінен қаны тамған; бетін жел қақпады, маңдайын күн шалмады; бетін шиелей қылды; бетің бар, жүзің бар демеді; жанын шүберекке түйді; жанын тындырды; иненің көзінен өткендей, ит ашуын тырнадан алады; ит жыны ұстады; ит жанды; иткөйлекті бұрын тоздырған; ит мініп, ирек қамшылап; ит сілікпесін шығарды; хордың қызындай; қорамсаққа қол салды; сүйек шатыс; сыйға – сый, сыраға – бал; сынаптай бұзылды; сіркесі су көтермейді; сілікпесін шығарды; сілейтіп салды.

№ 3 тапсырма. Құрамында сан есімдер бар кейбір фразеологиялық бірліктердің мағынасын түсініп, орынды қолдана біліңдер.

Алпыс қарсақ ат болмас; ақылды бастың алпыс қолы бар; алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол; алпыс екі айлалы; алпыс екі тамыры ию; алыстан алты жасар бала келсе, алпыс жасар қарт алдынан шығар; жел – жетпіс арудың басы; жігіт адамға жетпіс өнер де аз; жетпіс жеті атасынан; сексен дегенше, жермен жексен десейші; тоқсан баулы ақ көбе; тоғыз торам жол; толғауы тоқсан қызыл тіл; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар; тоқсан торқа орану; жүз құбылып, жүз толғану; жүзден озған жүйрік; жүз жиырма әнбие; біріккен жүз, бытыраған мынды жеңеді; күйеу – жүз жылдық, құда – мың жылдық; жүз түйіннен түйілген, жүздің түсін білгенше, бірдің атын біл.

№4 тапсырма. Тұрмыстық лексикаға қатысты кейбір фразеологиялық бірліктер мағыналарын түсініп, орынды қолдана біліңдер.

Ат байлағыш мама ағаш; ат жабу, ау құрды, ау салды; дастарқан жайды; киіз жайды; от басы; ошақ қасы; үзеңгі бау; ақ алмас; алты құлаш ақ найза; қоныс аудару; ірге аудару, кілем жабу; ері бауырына түсті; иығы бүтінделді; бір киер киім; ауыздығын шайнау; алты қанат ақ отау; бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару; кісі есігінде жүру; бөркі қара қазандай болу; қырық пышақ болу.

№5 тапсырма. «Бас» сөзінің полисемия не омоним, не фразеологиялық бірлік екенін дәлелдеңдер.

Салықтың көлемі – жүз бас малдан бір бас мал; жақсы аттың бір белгісі – етсіздігі басының; сықырлайды басқан жер; нысанаң жақсы болса, атасың да, алыс болса, «бас» деп нұсқайсың; аяғыңды аңдап бас, басқан ізіне де тұрмайсыңдар.

IV БӨЛІМ

ЭТИМОЛОГИЯ

Этимология (гректің *etimologia* – «ақиқат, шындық» туралы ілім деген сөздерінен алынған) – тіл білімінің жеке сөздер мен морфемаларының шығу тарихын зерттейтін саласы. **Этимология** – этимондар, яғни сөздің ақиқат мәні, мағынасы туралы ілім деп те айта береді. Сөз тарихы, мағынасы тіл тарихымен, сол тілді жасаушы, қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты болады дегенбіз. Халық өмірінде, халық тұрмысында бар нәрсе сол халық тілінен орын алады. Мәселен, солтүстікте саамдар (лопар халқы) тұрады. Жері суық. Мұз бен қар аралас. Мұздан басқа тау деген жоқ. Соған орай, саамдарда мұз түрін білдіретін – 20 шақты сөз, суықтың қандайлықты екенін байқататын – 11 сөз, қардың түрін білдіру үшін жұмсалатын 41 сөз бар екен.

Этимология – тарихи лексикологияның бір саласы. Ол белгілі бір тілдегі сөздердің шығу төркінін олардың туыстас тілдердегі сәйкес келетін сөздермен генетикалық байланысын айқындаумен білдіреді.

Лингвистикада этимология деген термин екі түрлі мағынада қолданылады: біріншіден, этимология сөзінің шығу тегі туралы ілім дегенді білдіреді, екіншіден, сөздің шығу тегі деген ұғымның өзін білдіреді. Сөздің шығу төркінінің (этимологиясының) сөздің семантикасы туралы мәселеге, сөз мағынасының өзгеруіне, ол туралы ілім – семасиологияға тікелей қатысы бар және онымен тығыз байланысты болады. Сөз этимологиясын айқындау – өте күрделі мәселе. Алайда сөздің этимологиясын айқындаудың қиындығы барлық сөздерге бірдей қатысты емес. Әр тілдің лексикасында шығу төркіні (эти-

мологиясы) ашық, айқын аңғарылып тұратын сөздер де, этимологиясы өте күңгірт, тарихи тұрғыдан арнаулы зерттеуді керек ететін сөздер де кездесе береді. Мысалы, *қолқан* деген сөздің *қол* және *қан* деген сөздердің бірігуінен жасалынғаны қаншалықты ашық, айқын аңғарылса, *ашудас* дегеннің *ашу* және *тас* деген сөзден жасалғаны соншалықты айқын аңғарылады. Ал *қарақат*, *сексен*, *тоқсан* деген сөздің этимологиясын айқындау жоғарыда аталған сөздің этимологиясын айқындаудан әлдеқайда күрделі. *Қарақат* сөзі *қара* және *қат* деген сөзден жасалған. Бұл сөздің (қарекат) қат деген сыңары ойрат тілінде, туған тілде де және хокес тілінің диалектісінде «жеміс» дегенді білдіреді. Демек, *қарақат* – *қара* және *жеміс* деген сөз, қазақша – *сексен*, *тоқсан*, *қырғызша* – *сексен*, *тоқсан*, *ұйғырша* – *сәксән*, *тоқсан*, *өзбекше* – *сәксән*, *түқсан* деген сөздердің хакас тіліндегі дыбысталуы *сегіз он* (*сегис он*) *тоғыз он* (*тоғыз он*) деп айтылады. Тілдің талай замандар бойындағы тарихи даму барысында жеке сөздер, әсіресе фонетикалық жақтан, кейде семантикалық жақтан талай өзгерістерге ұшырады. Осыдан олардың шығу төркіні күңгірттеніп, этимологияны айқындау қиындай түседі. Сөздің этимологиясын айқындау үшін көбіне оларды туыстас тілдердегі сөздермен салыстырып, тарихи тұрғыдан зерттеу қажет.

Этимология зерттеулерде, оны айқындауда фонетикалық заңдарға сүйенуді, туыстас тілдердегі дыбыстардың өзара сәйкестілік заңдылығын арқау етуді талап етеді. Мысалы, ұйғыр, әзірбайжан, т.б. түркі тілдердегі сөз алдындағы *ғ* дыбысына қазақ тіліндегі *у* дыбысы сәйкес келеді; ұйғырша *тағ*, азербайжанша *дағ*, қазақша *тау*. Сонымен фонемалық заңдарды, туыстас тілдердегі дыбыстардың өзара сәйкестілігін есепке алу этимологиялық зерттеудің басты принциптерінің бірі болып табылады. Мұнымен бірге, этимологиялық зерттеуде сөз мағыналарын, сөздердің семантикалық жақтан өзгеруі мен даму жолдарын есепке алудың да маңызы бар. Бұл ретте, сөз мағынасына, оның семантикалық жақтан өзгеруі мен дамуын да тарихи тұрғыдан қараумен бірге, оны туыстас тілдермен салыстыра зерттеу басты шарттардың бірі болып табылады.

Мысалы, *сағы сыну*, *кежегесі кейін тарту* деген тұрақты сөз тіркестеріндегі *сақ*, *кежеге* деген сөздер осы аталған тіркестердің құрамында ғана қолданылады. Қазақ тілінде олардың мағынасы бұл күнде күңгірттеніп, көнерген, түсініксіз сөздерге (*сағы*, *кежегесі*) айналған. Бұл сөздердің мағынасы мен этимологиясын туыстас басқа тілдердің материалдарымен салыстыру арқылы ғана айқындауға болады. Мысалы, *сағы сыну* деген сөз тіркесі хакас тілінде (*сағ*) күш дегенді білдіреді. Хакас тілінде *саам сыхты* деген сөз тіркесі «әлім бітті», «сағ чох», «күш жоқ» деген мағынада жұмсалады. Қазақ тілінің оңтүстік диалектісінде «Тәуірлеу, сауығу» деген мағынада жұмсалатын *сақаю* сол сөзінен жасалған. Ал *кежегесі кейін тарту* деген тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы *кежеге* хакас, алтай тілдерінде «желке» деген мағынаны білдіреді.

Сөздердің этимологиясын білуге ерте дәуірдегі жазба нұсқаларының деректері көп көмегін тигізеді. Махмуд Қашқари сөздігіндегі (XI ғасыр) тарихи деректерді пайдалана отырып, қазақтың түркі тілдеріндегі көптеген сөздеріне этимологиялық талдау жасауға болады. Мысалы, сөздікте *сайрам сув* деген сөз тіркесі бар, оның мағынасы былай түсіндіріледі: «*Сайрам сув* – қызыл асықтан аспайтын, таяз су».

Этимологиялық зерттеуде баспа тілдерге енген сөздер мен топонимикалық атаулар да айрықша орын алады. Мысалы: Ташкент, Шымкент, Жаркент деген қала аттарының құрамындағы *кент* шығу төркіні жағынан иран тіліндегі «қала» деген мағынаны білдіреді.

Қазақ тіл білімінде этимологиялық зерттеулер XX ғасырдың 60-жылдарынан бері ғана қолға алынып келеді. Соның бір айғағы – «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» («Ғылым», 1966). Бұл сөздікте 337 сөздің этимоны талданған. Олардың көпшілігі – қазақтың төл сөзі; сөздікте иран, араб, монғол, орыс, т.б. тілдерден енген сөздер де бар. Сөздікте түркі тілдерінен орыс тіліне енген біраз сөз беріледі: *іш-тон* – орыс тіліне – *штан* болып, *чуен*, *шовген*, *шойын* – *чугун* болып, *йулуқ*, *шұлық* сөздері *чулок*, *чулки*, татардың ортақ ел сөзі *артель* боп кіріпті. Сөздік авторларының айтуынша, қазақтың тай-

палық дәуірдегі кейбір сөздері қос сөздер сыңарының бірінде сақталыпты: *тоқты-торым, қыз-қырқын*, т.б.

4.1. Ғылыми этимология

Ғылыми этимология – сөз төркінің, морфемалар тарихын, дамуын дәл анықтап, көңіл сендіре ғылыми түрде түсіндіру. Ал халық этимологиясы, кейбір адамдардың қайсыбір сөз мағынасын өзінше тұспалдап, өзінше топшылау жасап түсініктеме беруі. Этимология – тіл білімінің сөздер мен морфемаларының шығу тарихын зерттейтін саласы.

К. Ахановтың айтуынша, ғылыми этимологиялық зерттеулерде белгілі бір сөздің – морфеманың алғашқы мағынасын, сырын, қандай өзгерістерге түскенін айқындау үшін бес түрлі қағидат-зерттеу тәсілі қолданылады: генеологиялық, семантикалық, фонетикалық, морфологиялық және этимологиялық қағидат.

Генеологиялық қағидат – жүйелілік принципі деген сөз. Бұл қағидат бойынша сөз төркінің айқындағанда, тілдердің генеологиялық жіктеліміне (классификация) сүйенеді, тілдердің туыстығы есепке алынады. Мысалы, қазақ сөзінің бірінің шығу жайын қазақ тілімен туыстас қырғыз, ұйғыр, өзірбайжан, чуваш, тува, якут, т.б. тілдердің материалдарын салыстыра, соларды ескере отырып іздестіру керек. Сонда ғана сөздің жалпы мағынасы айқындала түседі, көмескі мағынасының сыры ашылады.

Мысалы, қазақ тілінде *тоқты-торым, қыз-қырқын* тәрізді қос сөздер бар. Осылардағы *тоқтысы, қызы* түсінікті; *торымы* мен *қырқынының* не екенін бәрі біле бермейді. Сөйтсек, *торым* – көне түркі тілінде түйенің ботасы; монғолша *торым* – *тайлақ* деген сөз; чувашта *қырқын қыз* деген сөз, сол сияқты *жора-жолдастағы «жора»* – қырғыз тілінде жолдас; *жамау-жасқау* дегендегі *жасқау* монғолша *жамау* деген сөз.

Фонетикалық принциптің мәні – сөздің шығу тегін, төркінің айқындағанда, тағы да туыстас тілдерде қалыптасқан дыбыстық заңдылықтарды, сәйкестіктерді ұқсас-

тықтарды ескеру қажет деген сөз. Мысалы: қазақ тілінде сөз соңы *у* дыбысына бітіп отырады: *тау, бау, су*, т.б. Ұйғыр тілінде керісінше, *тағ*, өзірбайжанша, түрікменше, туваша – *дағ*. Сондай-ақ, қазақша *ж* дыбысынан басталатын сөздер кейбір туыстас тілдерде *й*-ден басталады: *жыл – ыыл, жас – йаш, бас – баш, бош – гөш, т.б.*

Морфологиялық қағидат бойынша сөз, морфема; этимоның даму, өзгеру жайын анықтағанда, тіл-тілдің сөз тудырушы, сөз өзгертуші элементтерін салыстыра зерттеу жағына көбірек көңіл бөлінеді. Мысалы, ертеде үндіеуропа тілдерінде сөздердің көпшілігі үш морфемадан құралыпты: бірінші – түбір, екінші – жұрнақ, үшінші – жалғау. Бұл ол кез үшін бұлжымастай заң; келе-келе бұл шарт бұзылған. Ал қазақ тілінде кейбір сөздер қазіргі кезде не түбір, не қосымша дей аларлықтай ажыратылмай, бүтін бір түбір сөз қалпына айналған. Мысалы: *жалғыз, жалқы, жалаң, қайыр, қисық, қисай*. Бұл сөздердің алғашқы түбірі – *жал, қай, қи*; көмекші морфемалары: *ғыз, қы, аң, ыр, сық, сай, т.б.* Бірақ қазірде негізгі морфема мен көмекші морфема (түбір мен қосымша) бірігіп-кірігіп кеткен.

Семантикалық қағидат бойынша да белгілі бір сөздің туыстас, тіпті туыстығы алыстау тілден ауысқанда, оның мағыналық жақтан кейбір өзгеріске түсуіне немесе жақындығы ескерілуіне көңіл бөлінеді. Ондай сөздердің дыбысталуы басқаша, ал бірақ мағынасы сай келуі ықтимал. Мысалы, *Кежегем кейін тартып отыр, кейін тартып жүр* дегендегі *кежегем* туыстас тілдерде дәл желке мағынасында, ынтазарым, ықыласым болмай түр деген тәрізді мағынада қолданылып тұр.

Этимологиялық қағидат (гректің *aitia* – себеп, себептілік мағыналы сөзі) нақты бір сөздің нақты қандай жағдайларға, қандай себептерге байланысты шыққанын терең де жан-жақты білуді керек етеді. Осыған орай, этимология тарих, этнография, археология, фольклор және басқа ғылымдар деректерін де арқау етеді, соларды басшылыққа алады. Мәселен, қазақ тілінде етік тігетін *біз* сөзінің алғашқы дыбысталуы *бігіз* екен. Бұл форма бірсы-

пыра тілде сақталған. Ал осы сөздің түпкі мағынасы мүйіз (орысша – рога) сөзімен байланысты екен; соған қарағанда, біз алғашында мүйізден жасалуы да ықтимал.

Сөйтіп, бұл айтылғандардан шығатын бір қорытынды: лингвистиканың зерттейтін негізгі объектісі – ғылыми этимология. Өйткені *ғылыми этимология* тарихқа, ақиқатқа, шындыққа негізделеді, сөз мағынасын дәл түсіндіріп, айқындайды.

4.2. Халық этимологиясы

Халық этимологиясы құбылысын ағылшындар *polk (popular) etymology*, француздар – *etymologie populaire*, немістер *welrsetymologie* деп атайды. Кейбір лингвистер мұны жалған (орысша – «ложная», ағылшынша *false*) этимология деп те атайды. Шындығында, бұл жалған емес, сөз мағынасын бір сыдырғы ерекшеліктермен қолданып, түсініп-түсіндіру тәсілінің бірі.

Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романының кейіпкері Сырбай экскаватор дегенді – «іске-батыр», лесс (құнарлы боз топырақ, минералды тыңайтқыш) сөзін «үлес» деп қазақ ұғымына жақындастыра сөйлейді. С. Сейфуллиннің бір кейіпкері сөзінде: «Осы сөт екен сөзді өзгертіп ала қойды-ай!» «Осоавиахим» деген сөзді ылғи естіп, біліп жүрсе де, «Асаубай әкім» деген сөйлем бар.

Бұл мәтіндердегі *іске батыр, үлес Асаубай әкім* – халық этимологиясы бойынша жасалған сөздер. Бұл мысалдарға қарағанда, халық этимологиясын кейбір адамдардың кейбір сөз мағынасын өзінше түспалдап, өзінше топшылау жасап, түсініктеме беру деп тұжырымдауға болады.

Мысалы: Уэйн Истеп пен Алма Құнанбайдың «Қазақстанның жан дүниесі» фотоальбомынан мынадай сөйлемдер кездестіреміз: «Қазақтың ескі аңызы бойынша, – дейді кітап авторы, – Нұх пайғамбардың үш ұлының бірі топан суынан кейін өзінің өулетімен Оңтүстік Қазақстандағы Қазықұрт тауына табан тіреп, тастан диаметрі 400 метр болатын шеңбер құрап, ортасына крест тектес сұлбаны салыпты».

Ой жүгіртіп қараған жанға болжам қызық. Егер байыппен бағдарлар болсақ, ол тегіннен-тегін айтылмаған да сияқты. Олай дейтініміз, қазір «қазақ» этнонимінің шығу төркініне байланысты бес болжам бар. Соның бірі халқымыздың түп-төркіні Нұх пайғамбардың топан судан кейін Қазықұртта тұрақтап қалған ортаншы ұлы Самнан тарайды деген сөзі бар. Ал оның қалған балалары Хам мен Иафет Таяу шығысқа барып қоныс тепкен деседі. Синай түбегі мен Түркия қыраттарындағы крест белгілер сол аңыздағы ақиқаттың аңдатпасы емес пе екен, осы?!

Халық арасында жер-су аттарының, т.б. атаулардың қайдан шыққанын, неліктен болғанын жорамалдау, олардың шығу төркінін шешіп беруге әуестенушілік көп болды. Кейде шет тілдік түсініксіз сөзді өз ана тіліндегі сөзге ұқсатып, оның негізінде түсіну жағдайы да кездеседі. Мұндай құбылыс «халық» этимологиясы деп аталады. Мысалы: *құй тыңда, құй тыңдама, оны өзін білесің* деген сөйлемдегі *құй* сөзі орыстың *хоть* деген сөзінің шырайына көшіп, әуелі *хотт*, одан *құйт*, одан ықшамдалып *құйт* болып, барлық дыбысы бірдей өзгеруінің нәтижесінде қалыптасқан сөз.

«Халық» этимологиясы сөздің бастапқы төркінін ғылыми тұрғыдан талдап түсіндіретін тәсіл емес, ол тек таныс емес сөздердің төркінін белгілі, таныс сөздермен салыстыру, солар арқылы долбармен жобалау ғана. Этимология саласында ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу тілдің тарихын, оның тарихи фонетикасы мен тарихи грамматикасы заңдарын; зерттелетін тілдің басқа туыстас тілдермен арақатысын, семасиология мәселелерін жақсы білуді, салыстырмалы-тарихи әдісті жете меңгеруді талап етеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Этимология» термині қай тілден енген? Этимология неше салаға бөлінеді?
2. Ғылыми этимология дегеніміз не?
3. Сөздің алғашқы мағынасын айқындау үшін қандай зерттеу тәсілдері қолданылады?

4. «Халық» этимологиясына байланысты пайда болған сөздерге мысал келтіріңдер.

5. «Халық» этимологиясы дегенді қалай түсінесіңдер?

№1 тапсырма. Мәтінді оқып шығып, «Құба» сөзінің тарихы туралы әңгімелендер.

Гусейн-заде жорамалдарына сай, енді мен құба сөзіне түсінік бергім келеді, III-IV ғасырларда Тянь-Шань шығысында сяньби, жүжан ұлыстары жасаған. Олар Сянби, Найман тауларында, Гоби (Хоба) шөлінде туған. Сянби ұлысына 112 түрік рулары қосылған дейді. Л. Гумилев Гобидың қазақша аты – Құба. Қазақта құба қыпшақ, құба, қалмақ, Құбаханбай дейтін сөздер бар; біздіңше олар сол Гоби атынан тараған. Алашан атынан «Алаш» аңызы туса, Ордос атынан сеянто (қыпшақ) руларының аты туады. Түрік пен монғолдар сақ, ғұн тайпаларынан тарайды. Сонау ғұн, үйсін заманынан бастап Алтай түріктерінің жауласқаны – қытай мен ұйғырлар болған. Оны Орхон жазулары, «Манас» жыры да анықтайды. Сонда Құба (шөл) сөзі жер, қоныс аты болып, кейін ел атына көшкен. Енді құба сөзінің түстік Ресей, Кавказ, Орта Азия, жуық Шығысқа таралуы қыпшақ тайпаларының сол жерлерге ертеде барып, қоныстанғанын көрсетеді. Бұдан шығар қорытынды: Құба – қыпшақ сөзі, Алтын Орда кезінде Дербенттің қыпшақ қаласы болғаны анық. Қабарда, шеркеш, малқарлардың бешене екендігін М.А. Хабичев жақсы дәлелдеген. Сөйтіп, құба сөзі жөніндегі Гусейн-заде ойларының жаны бар. XI-XII ғасырларда Кавказда мәмлүк қыпшақтарының мемлекет құрғаны тарихтан белгілі.

*Әуелбек Қоңыратбаев,
филология ғылымының докторы*

№2 тапсырма. Мына түсініктемелерді біліп алыңдар.

I. Этимология екі түрлі: Бірі – ғылыми этимология, екіншісі – халықтық этимология. Кейде бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді.

Мәселен, Р.А. Будагов өзінің «Очерки по языкознанию» (1953) атты кітабында мынандай бір қызық мысал келтіреді: Сервантестің «Дон Кихотының» қаһарманы Санчо Пансаға ақылгөйлер: елді басқара алу үшін, сауатты (грамотный) болу керек дегенді айтқысы келіп, грамматиканы білу керек деп түсіндіреді.

Санчо «грамматика» сөзінің мағынасын өзі білетін ұғымға өкеп тіреп: «Грамма дегенінді түсінемін, ал тики дегеніңнің не екенін айта алмаймын. Тикиіңнің не екенін өзім де білмеймін», – деп жауап береді. Санчоның ұғымынша, «грамматика» сөзі екі морфемадан: грамма және тики бөлшектерінен құралған. Оның ішінде өзі білетіні – грамма. Ал грамма – испан тілінде емдік шөп (лекарственная трава). Бұл жерде Санчо грамматиканың граммасын сол емдік шөп деген тура мағынасында ұғып отыр. Бұл – халықтық этимология мысалы.

II. Кейде ғылыми этимология мен халықтық этимология ұштасып жатады. Мәселен, әсіресе топонимикалық атаулар, кейбір түсініктемелер ғылыми ұғымға сай келіп те қалады. Мәселен, «кенгуру қалай аталды?» деген сұрақтың жауабы еуропалықтардың колониялау тарихымен байланысты. Кеңірек таралған бір аңыз бойынша, әйгілі капитан Кук қазіргі Квиесленд тұрғынының біреуіне кенгуруды нұсқап тұрып: «Мынау ғажаптың жәндігің не?» – деп сұрайды ағылшынша. «Кэн гэ роо?» – дейді абориген. Колонизатор аборигендердің бір диалектісінде бұл жәндікті кенгуру деп атайды екен ғой деп түйеді.

Шындығында, келімсектің: «Кен ю...у» – «Мынаның қандай жәндік екенін айтпас па екенсіз?» – деп ағылшынша қойған сұрағын аборигендер өз тілі мәнеріне салып қайта қайталаған екен. Сол-ақ екен, еуропалықтар кенгуруды осылайша атап кетіпті («Известия»). Бұл мысал кейде халықтық этимологияның ғылыми этимологияға қатысты болып қалатындығына бірер ғана айғақ.

№3 тапсырма. Халықтық этимологияға қатысты сөздерді тауып, түсіндіріңдер.

– Көмеш, кетейік, мынаның Дерпені келе жатыр, – деді әйеліне қарап.

Неге екені белгісіз, Баукең Дерпенді көрсе теріс айналып кетеді. Бұл жолы да сөйтпекші еді. Бірақ бізді көре сала, Дерпен шапшаң аяңдап, қасымызға жетіп келді.

– Екі жазушы, немене сендер өздерің сөйлесе бересіңдер? Одан да мына менімен әңгімелесіп, менің өмірімді кітап қылып жазбайсыңдар ма? – деді ол...

– Сенің өміріңде жазатын не бар, Бейсеке? – деді Дерпеннің қасында келе жатқан салауатты келген екінші шал.

– Неге жоқ? – Дерпеннің басы кекең ете түсті. Батрақ болдым. Байларды көмпескіледім. Совпартшколда оқыдым. Колхоз құрдым. Енді дербес пенсионермін. Неге жазбасқа?

– Дербес пенсия дегеніңнен басқасы бәрі жазылды-ау, Бейсеке, – деді Дерпеннің жолдасы. Оны Сәкен, Сәбит, Бейімбет, Ілияс жазды емес пе?

– Жоқ, олардікі жалпы ғой. Мен туралы жазылуы керек. Осы күнгі жазушылар теме таба алмайды. Міне, мен темемін... Дербес пенсия деген кім көрінгенге беріле бермейді, жолдастар...

V БӨЛІМ

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

5.1. Лексикография туралы түсінік

Лексикография сөздіктерді құрастыру, яғни сөздік жұмысының практикасы деген ұғымды білдіреді. Лексикографиялық жұмыс жүргізу тілдің сөздік құрамы туралы ілім. Лексикография – грек тілінің *lekis* «сөз» және *grapho* «жазамын» деген сөздерінен жасалған термин. Лексикология мәселесін жете білмей тұрып, лексикограф (сөздіктерді жасайтын маман) болу мүмкін емес. Мұнымен бірге, лексикографиялық жұмыс жүргізу лексикографияның теориясы мен практикасын және тарихын жете білуді қажет етеді.

Лексикография теориясы сөздік жасау жұмысының тәжірибесін ғылыми тұрғыдан қорыту мен есепке алудың және лексикологиялық зерттеулер мен жетістіктеріне сүйсінудің негізінде жасалады. Әр түрлі сөздіктердің жетістіктері, кемшіліктері де лексикография теориясының ғылыми дәрежесімен тікелей байланысты. Сөздіктерде, әдетте сөздердің мағыналары тәуелденеді, оларға түсінік беріледі. Сөздердің мағыналық жағын түсіндірме, аударма сөздіктерде ең басты деп қарау керек.

Сөздікті құрастыруда сөздерге кейде грамматикалық мінездеме беру қажет болды. Сөздердің грамматикалық тұрғыдан қай категорияға жататындығы сөздікте тиісті белгілер арқылы көрсетіледі. Бұл айтылғандардан лексикографиялық жұмысқа тіл білімінің көптеген салаларының қатысы бар екенін, сөздіктерді жасауда олардың әрқайсысының көмегі тиетінін көреміз.

Сөздіктерді былайша жіктеуге болады: 1) кейбір сөздіктер арқылы тілдің сөздік құрамының тарихи дамуын неме-

се оның бірнеше дәуірін қамтып сипаттауға болады, мұндай сөздіктер *тарихи сөздіктер* деп аталады. 2) тілдегі күллі сөздерді түгел қамтуды мақсат ететін сөздіктер *толық сөздік* деп аталады. 3) бір тілдік *түсіндірме сөздіктер*, екіншісі – екі тілдік немесе көп тілдік *аударма сөздіктер*. 4) *дыбыстық немесе алфавиттік сөздіктер*.

Ұғымдар сөздігі

I. Сөздердің шығу тегі мен олардың семантикасының дамуы туралы мағлұмат беретін сөздіктер. Бұлардың қатарына енетіндер:

- 1) этимологиялық сөздік;
- 2) тарихи сөздік;
- 4) түсіндірме сөздік;
- 5) аударма сөздік;
- 6) терминологиялық сөздік;
- 7) диалектологиялық сөздік;
- 8) фразеологиялық сөздік;
- 9) синонимдер сөздігі, бұлар қазіргі тілдердегі сөздердің мағыналарын түсіндіріп, олардың қолданылуы жайлы мағлұмат беретін сөздіктер.

II. Сөздердің дыбыстық құрылысы мен олардың жазылуы туралы мағлұмат беретін сөздіктер. Бұлардың қатарына енетіндер:

- 1) фонетикалық сөздік;
- 2) орфографиялық сөздік.

III. Заттар мен құбылыстардың ұғымдарын айқындап түсіндіретін сөздіктер. Бұлардың қатарына енетіндер:

- 1) энциклопедиялық сөздік;
- 2) иллюстративті сөздік.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Лексикография қандай ұғымды білдіреді?
2. Тарихи сөздіктер дегеніміз не?

3. Сөздердің шығу тегі мен олардың семантикасының дамуы туралы мағлұмат беретін сөздіктерді атаңдар.

4. Сөздердің дыбыстық құрылысы мен олардың жазылуы туралы мағлұмат беретін сөздіктерге нелер жатады?

№1 тапсырма. Мына келтірілген түсініктемелерді біліп жүріңдер.

Филологтар үшін күнделікті қажетті сөздіктер қатарына жататын еңбектер мыналар: Д.Н. Розенталь, М.А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов (1976); О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов (1966); Учебный словарь сочетаемости слов русского языка (1968); Логический словарь – справочник (1975); Словарь иностранных слов (1949).

1959 және 1961 жылдары «Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінің» екі томдығы шықты. Бұл – Қазан төңкерісінен бергі дәуірде шыққан лексикографиялық үлкен еңбек. Бұл екі томдыққа қазақ тілінің 18 мың 135 сөзі, 3 мың 371 фразеологиялық тіркесі енген.

5.2. Түсіндірме, аударма, терминологиялық сөздіктер

Түсіндірме сөздіктер

Түсіндірме сөздік қазіргі тілдегі жиі немесе жалпылама қолданылатын сөздіктерді қамтып, олардың мағыналарын талдап түсіндіруді мақсат етеді. Түсіндірме сөздіктер семантикалық, грамматикалық және стилистикалық тұрғыдан түсіндіріледі. Мұнда әдеби тілдегі сөздердің дұрыс жазылуы мен айтылуы көрсетіледі. Түсіндірме сөздік – лингвистикалық еңбек. Бұл еңбекке энциклопедиялық сөздіктердің талабын қоюға болмайды. Түсіндірме сөздік ғылым категорияларын, зат, құбылыс ұғымдарын талдамалы сөз мағыналарын қарастырады.

Сөздікке енгізіліп, мағынасын түсіндіретін сөз *реестр* сөз деп аталады.

Аударма сөздіктер

Аударма сөздіктің екі түрі бар: оның бірінде белгілі бір шет тілдегі сөздер мен фразеологизмдер ана тіліне аударылып беріледі, екіншісінде керісінше, ана тілдегі сөздер мен фразеологизмдер шет тілге аударылады.

Әр түрлі тілдерде жасалған сөздіктердің ішінде ең көп кездесетіні екі тілді аударма сөздіктер. Аударма сөздіктер шет тілді оқып-үйренуде, ол тілдің лексикасын меңгеруде, басқа тілде жазылған әдебиеттерді аударуда айрықша қызмет атқарады.

Терминологиялық сөздіктер

Терминологиялық сөздіктер ғылым мен техниканың, т.б. сан алуан салаларына қатысты терминдерді қамтып, олардың мағынасын түсіндіріп беруді мақсат етеді. Терминологиялық сөздіктер бір тілдік түсіндірме сөздік түрінде, екі тілдік аударма сөздіктер түрінде де жасалады. Бір тілде жасалған терминологиялық сөздіктерде терминнің білдіретін ұғымына талдау жасалып түсінік беріледі. Осындай сөздіктің бірі – француз лингвисті Ж. Марузоның «Лингвистика терминдерінің сөздігі» деп аталатын еңбегі. Бұл сөздік 1960 жылы орыс тіліне аударылып, жарыққа шықты.

Шет тілдер сөздігі

Шет тіл сөздерінің сөздігі (словарь иностранных слов) шығу тәркіні басқа тілдік сөздер мен терминдерге қысқаша түсінік беруді мақсат етеді. Шет тілдер сөздіктерінің сөздігі шығу тәркіні басқа тілдік сөздердің бәрін бірдей емес, қоғамдық ғылымдар мен көпшілікке арналған ғылыми-техникалық әдебиетке, көркем әдебиет пен газет-журналдарда қолданылатын шет тілдік сөздер мен терминдерді қамтиды. Шет тілдер сөздігінде біріншіден, шет тілдік сөздердің мағынасы түсіндіріледі, екіншіден, ол сөздердің шығу тегі, қай тілдің сөз екені көрсетіледі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Түсіндірме сөздіктер қалай жасалады?

2. Аударма сөздіктердің түрлерін атаңдар.
3. Терминологиялық сөздіктер қалай жасалады?

№1 тапсырма. Мына түсініктемені біліп жүріңдер.

1967-1986 жылдар арасында «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» он томдығы шықты. Бұл сөздікте 1089 автордың (жинақ авторын есептемегенде) 2597 кітабынан, 180 жеке кітап пен жинақтан, 12 аударма әдебиеттен, 17 оқулықтан, 14 журнал мен 7 газеттен – барлығы 2827 жазба нұсқадан (арнадан) жалпы саны 200 мыңға жуық мысал-цитата алынған. Қысқасы, он томдық сөздікті жасауға негіз болған арналар – әрі қомақты, әрі дәйекті деректер.

10 томдық сөздіктің мақсаты – халық тілінің лексикалық байлығын мүмкіндігінше түгел қамту, олардың мағыналары мен реңктерін саралап ашу, әр сөздің қолданылу аясы мен өрісін айқындау, ол сөздердің тіркесу қабілетін анықтау, оларға әрі дұрыс, әрі қысқа түсініктеме беру, әр сөздің және тіркестің мағынасына, тіркесу қабілетіне, т.т. сырларына айғақ болатын нақтылы иллюстрациялық материал келтіру (Қара.10 том, 500-501-беттер).

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» он томында реестерге алынған атау сөздердің ұзын саны – 67 мыңдай, ал фразеологиялық тіркестер – 24,5 мыңдай. Бұл екеуін бірге қоссақ, 91,5 мыңдай лексикалық тұлға (бірліктер) шығады. Бұл – тек қана жеке сөздер мен тіркестердің ұзын саны ғана. Ал бүкіл он томда берілген анықтама-ның жалпы саны 103,5 мыңға жетеді. Он томның жалпы көлемі – 750 баспа табақ.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» жөнінде белгілі қаламгер, тамаша сөз шебері Мұзафар Әлімбаев «Көңіл күнделігінен» атты эссесінде былай деген екен:

«Бұл – қомақты ғылыми көрнекті еңбек...Тіл білімі институтының өзі-өз болғалы шығарған шын мағынасындағы шынайы халық кітабы. Бұл – көптің еңбегі, өлмейтін еңбек, жоғалмайтын қазына...Тіпті тілге, тіл біліміне он екі қайнаса сорпасы қосылмас қаймана қазақ болған күннің өзінде де мен осы сөздікті іздеп тауып

оқыр едім, күнделікті құралыма айналдырып, үстел үстінен түсірмес едім».

№2 тапсырма. Мына түсініктемені біліп жүріңдер.

1977 жылы Ісмет Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» шықты. Бұл сөздікте 10 мыңнан астам фразеологиялық оралым (бірлік) бар. Сөздік авторы фразеологизмді кең мағынасында түсінген және оның құрамына идеомалық сөздерді, халықтың мақал-мәтелдерін, шығармалардан көп қолданылатын дәйексөздерді, қанатты сөздерді және басқаларын енгізген, қазақ тіл білімі мен түркологиядағы фразеологизмдердің қолдану түрлерін тұңғыш рет ұсынған, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің алуан түрлі мән-мазмұнын дәл белгілеп, түсіндірген.

№3 тапсырма. Мына түсініктемені біліп жүріңдер.

1979 жылы жарық көрген М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі эпопеяның төрт кітабында қамтылған 16983 жеке сөз бар екенін анықтап берді. Ал академиялық елу томдығы шыға қалса, ондағы жеке сөздердің сан жағынан қолданылуы екі-үш есе артып түсетініне күмән тумаса керек. Бұл күнде баспадан шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» 91429 жеке сөз қоры болса, Әуезов тілінің сөздігі көлемі жағынан мұның үштен бірі немесе одан да асып түсуі таңданарлық та, ойланарлық та құбылыс. Өйткені өз замандастары ішінен туған халқының сол қазынасын М. Әуезовтей бойына сіңіріп, соншалықты молынан пайдаланған бірегей суреткер жоқтың қасы. Өткендегі көшпелі өмір болмысын өз табиғатына сай жасаған рухани тіл қазынасын енді М. Әуезовтей ешкім де білгірлікпен пайдаланып, сырлы сөзбен көркемдік әлем жасауы екіталай.

№4 тапсырма. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін пайдаланып, төмендегі сөздердің мән-мағынасына көңіл бөліңдер.

Мәстек, мәуіт, мегдеу, меже, межелеу, мезгеу, мезірет, мейіл, мейірлендіру, мекиен, мейіл, мекіре, мелиорация, мелшию, меруерт, мизам, мия, мойыту, миуа, молтақ, мөңку, мұбада, мініскер, мір, міс;

Сойыстық соқта, солист, соло, солтақтау, солипсизм, сонар, соната, сопрано, сотанақ, спринклер, стабилизатор, сургучтау, сүйесу, сүннет, сүрік, сып-сида, сюртук, сірі;

Тұтқыш, тұттай, түгесу, түйіткіл, түлен, тіркіс, тістеуік, тіркес, тіреу, тімтіну, тілмәр, тікию.

Салыстырмалы сөздіктер

Салыстырмалы сөздіктер де ғылыми мақсатты көздейді. Онда туыстас тілдердегі ортақ түбірлес сөздіктер түрлері: ондай сөздердің әр түрлі туыстас тілдердегі ұқсас жақтары да, айырым жақтары да көрсетіледі. Туыстас тілдерді салыстырмалы тарихи методология бойынша зерттеп, солардың даму заңдарын айқындауда салыстырмалы сөздіктер құнды-құнды материалдар бере алады.

Этимологиялық сөздіктер

Этимологиялық сөздіктер белгілі бір тілдегі сөздердің төркінін (этимологиясын), олардың бастапқы мағыналары мен дыбыстау түрін айқындап көрсетуді мақсат етеді. Этиологиялық сөздіктер тілдің даму барысында ондағы сөздердің семантикалық жақтан алуан өзгеріске түскендігін айқындайды.

5.3. Диалектологиялық сөздіктер

Диалектологиялық сөздіктер және оларды құрастыру белгілі бір ғылыми мақсатты көздейді. Диалектологиялық сөздіктер әдеби тілдің лексикасынан тыс жатқан, бірақ ұмытылмаған тілдің жергілікті тармақтары болып табылатын диалектілер немесе говорларға тән сөздер мен сөз тіркестерін қамтиды. Орыс тілінде бірнеше диалектологиялық сөздіктер жарыққа шықты. Қазақ тілінде «Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері (лексика)» деген атпен 1965 жылы (Ж. Досқараев. – Алматы, 1965.

Қаз ССР ғылым академиясының баспасы) жергілікті диалектологиялық сөздіктердің жиынтығы шықты.

Диалектологиялық сөздіктерге диалектіге тән сөздер (диалектиумдер) беріледі де, оның мағынасы әдеби тілдегі баламасынан кейін құрамында диалект сөзі бар мысал (сөйлем) келтіріледі. Мұнан кейін белгілі бір диалектиумнің қай диалект немесе говорға тән екені көрсетіледі.

Ж. Досқаревтің диалектологиялық сөздік түрінде жазылған жоғарыда айтылған еңбегінен бірнеше мысал:

«Мият». *Болысу, біреудің сөзін сөйлеу, жақтау. Сен оған мият болма, миятшылық істеме. «Мият мияттың түбі ұят».* Мият сөзі қырғыз тілінде де көрсетілген мағынада қолданылады. Бұрын бір-бірімен ренжіскенде, жанжалдасқанда кісілер жақындарын миятқа шақыратын. Бұл сөз «мият» оңтүстіктегі халықтардың сөйлеу тілінде бірнеше сөз тіркесінде қолданылады: *мият болу, мият болып бірігу, миятқа шақыру*, т.б.

«Далан», *Сенек, ауыз ұй, кіре берістегі бөлме; Балалар даланда отыр* (балалар сенекте отыр). Далан сөзі кейбір түркі тілде де бар: қырғызша *далан – ауыз ұй, алдыңғы бөлме* (Киргизко-русский словарь, 1940) ұйғырша – *алдыңғы бөлме, өтетін жер* (Уйгурско-русский словарь, 1939), түркіменше – *ұй алды* (Турко-русский словарь, 1940), өзірбайжанша – *дәллиз*, парсыша – *сенек, коридор* (Қр. Персидко-азербайд. шт. словарь, 1945).

Фразеологиялық сөздіктер

Өзімізге белгілі бір тілдегі алуан түрлі тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерін қамтиды. Фразеологизмдердің бір түрі – «қанатты» сөздердің бірнеше жинақтары жарыққа шықты. Бұл ретте Н.С. Амукин, М.Г. Амунина құрастырған «Крылатые слова» (1955), Н. Төреғұлов құрастырған «Қазақтың қанатты сөздері» (1960) атты жинақтарды айтуға болады. Фразеологиялық сөздік бір тілдік түсіндірме сөздік ретінде, екі тілдік аударма сөздік түрінде де жасалады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» көз деген сөздің негізгі және қосымша мағыналары түсіндірілген:

Көз – зат.

1. Адамның, жан-жануарлардың көру мүшесі. *Абайдың құлағы әжесінде, екі көзі сонау алыс көк тау, қатпарлы қалың Шыңғыс жотасына қыдырады* (М. Әуезов). *Оның өткір көздерінен шашырап от тарағандай* (С. Мауленов).

2. Ауыспалы. Күннің сәулесі, нұры. *Ай, жұлдыз, күннің көзі, жел менен су – бәрі де сендердікі әлемге айғақ* (Жамбыл).

3. Ауыс. Біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ. *Төрехан жалғыз беренім. Соның нәсіл көзі еді* (Байганин).

4. Ауыс. Бір заттың қарсы алды, жаны. *Цистерна ас пісіретін бөлменің нақ есігінің көзінде. Қыс көзі құрау – аяз, суық. Жүзік көзінен өтетін. Сұлу, әсем, жаралған, мүсінді. Бірақ жүзік көзінен өтетін тор бие ә дегенше қатарласып қалды* (Сәрсенбаев).

Көз жазды – адасты, жоғалтып алды, айырылып қалды. *Қанды қырғын бір соғыста болғанда бөлімшеден қалған Әбіш көз жазды* (Т. Жароков).

Көзін атты – телміру, тілену. *Тыныш жатып, көзін атып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпенен мал іздемек, ол арлы адамның ісі* (Абай).

Көзін жұмды – өлді, қоштасты, күдер үзді. *Ажал жеңіп көз жұмар күн болса, Суық көрге сен деп қана енермін* (Саин).

Көз тікті – қадалды, айрықша көңіл бөлді. *Күллі галам көз тігіп, Мәскеу саған қарайды* (Жамбыл).

«Қазақтың қанатты сөздері» (авторы Н. Төреғұлов) атты жинақта әр түрлі қанатты сөздерге талдау мына түрде алынған. «Баяғы жартас, бір жартас». Абайдың «Сегіз аяқ» атты өнінің бір қайырмасы: «Баяғы жартас – бір жартас, қаңқ етер, түкті байқалмас» (75 бет) – деп келеді. Осы сөзді кейде жұрт бастапқы қалпынан өзгермеген нәрселер үшін айтады.

Синонимдер сөздігі

Синонимдердің сөздігінде өзара мәндес сөздердің топтары – синонимдік қатарлар беріледі. Әдетте, синонимдік қатарлар кемінде екі сөзден тұрады. Синонимдік қатардың құрамындағы әр түрлі сөздердің ішінен сол

қатардағы сөздердің жалпы мағынасын өте-өте ашық, айқын білдіретін сөз таңдалып алынады да, синонимдік қатарлардың ең басына қойылады, басқалары онан кейін орындалады. Мәндес сөздер тобының ішінен мағынасы жағынан айрықша көзге түсіп, сол топтағы сөздердің барлығына бірдей ортақ, күллісінің жалпылама мағынасын ашық, айқын аңғартатын сөз *доминант* сөз деп аталады. Доминант сөз синонимдік қатардың құрамындағы мәндес сөздердің барлығының мағыналарының басын құрап, солардың баршасына ортақ ұйытқы, таяныш болады да, жетекші қызмет атқарады. Мысалы: *халық, ел, жұрт, халайық, әлеумет* деген синонимдік қатардағы доминант сөз – *халық*. Бұл сөздердің доминант сөз болмайтындығы мынадан: *халық* сөзі өзімен синонимдес басқа сөздерге қарағанда, стилистикалық жағынан бейтарап, барлық стильде де қолданыла береді, және осы синонимдік топтың ішіндегі сөздердің барлығына бірдей ортақ, жалпылама мағына береді. Бұл синонимдік топтың ішіндегі басқаларының доминант сөз бола алмайтынын мынадан көруге болады: *ел* сөзінің осы синонимдік қатардың мағынасымен бірге, «мемлекет, туған ел» деген мағынасы болса, *жұрт* сөзі мұнан басқа мағына – «көшіп кеткен елдің орны» деген мағына береді. Ал *халайық, әлеумет* деген синонимдер белгілі бір стильде тиесіліп, қолданылу өрісі шектелген. Бұлар көтеріңкі поэтикалық стильде қалады.

Сонымен, синонимдер сөздігінде мәндес сөздер тобының ішінен доминант сөздің таңдалынып, синонимдік қатарлардың ең басында берілуі, қалғандарының кейін рет-ретімен орналасуы осы айтылған жайлармен байланысты.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Диалектологиялық сөздіктер қалай жасалады?
2. Фразеологиялық сөздіктердің ерекшеліктері туралы айтындар.

3. Синонимдік қатарлар дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Доминант сөз дегеніміз не?
5. Этимологиялық сөздіктер қалай жасалады?
6. Фразеологиялық сөздіктер не үшін қажет?
7. Синонимдердің сөздігі қандай тәртіптер арқылы жазылады?

📖 Төмендегі мақаланы оқып шығындар, орфография мәселелеріне қатысты өз ойларыңды мысалдар арқылы дәлелдендер
Мақала «Сөз өнері» кітабында
(– Алматы: Ғылым, 1978) жарияланған

Осы уақытқа дейін жарық көрген орфографиялық сөздіктеріміздің (үлкен орфографиялық сөздік, мектеп оқушыларына арналған кіші орфографиялық сөздік) тіл мәдениетін, оның ішінде, әсіресе жазу мәдениетін көтеруде елеулі үлес болды. Он жылдан аса уақыт ішінде көпшілік қауымға анықтама құралы болған бұл сөздіктер жазуымыздың біршама тұрақталып, ондағы кем-кетіктердің азаюына септігін тигізеді. Бірақ он жылдық жазу тәжірибеміз орфографиямызда біраз кемшіліктердің, әлі де болса жазылуын анықтай түсетін сөздердің бар екенін көрсетті. Орфографиялық сөздіктердің беделін одан әрі көтеруді мақсат етіп қойсақ, біз ең алдымен біріккен сөз, вариант мәселесін, орыс тілінен енген сөздердің орфограммасын бір ізге салу мәселесімен бірге, сөздікті байқаған кемшіліктерді келесі басылымда қайталанбауын көздеуіміз керек.

Жазу тәжірибесіндегі байқалып жүрген кейбір кемшіліктерді төмендегіше топтап беруге болар еді.

1. Сөздік құрастыру тәжірибесінде орын алып келе жатқан, орфографиялық сөздіктердің беделіне нұқсан келтіретін кемшілік – жеке сөздердің жазылуында сөздіктердің арасында алауыздықтың орын алуы. Орфографиялық сөздік пен түсіндірме сөздіктегі сөздердің жазылуы арасындағы үйлеспеушіліктері былай қойған-

да, проф. М. Балақаев айтқандай, үлкен орфографиялық сөздік пен кіші сөздіктің арасында да алауыздық байқалады. Ол ол ма, тіпті бір сөздіктің ішіндегі сөздердің жазылуында да алшақтық бар.

Мысалы, үлкен орфографиялық сөздікте қатар беріліп отырған сынардың тұсындағы ескертпелердің кейбіреулері бір-біріне қайшы келіп жатады. Алғашқыда жазылуы дұрыс деп танылған вариантты екінші бір вариант тұсындағы ескертпе қатеге шақырады. Мысалы, *д* әріпінде *дозақ* сөзі берілген де, *т* әріпіндегі *тозақ* вариантының тұсында «*сияқты емес*» деген ескертпе бар. *Сияқты* сөзінің тұсында «*сиықты емес*» деген ескертпе тұрса да, *сиықты* сөзі реестр сөз ретінде тағы жүр. Немесе кеуек сөзі сол қалпында жазылсын деп көрсетіледі де, *кебек* сөзінің тұсында *кеуек* болып жазылмасын дейді. Бір жерде *ғұмыр*, *тиыш* болып жазылуы құпталады да, енді *өмір*, *тыныш* сөздерінің тұсын қараңыз, «*ғұмыр емес*», «*тиыш емес*» деген ескертпелерді көресіз.

2. «*Ғана // қана, да//де* шылау сөздерден бөлек жазылу керек» деген ережеміз бола тұрып, орфографиялық сөздіктерде оларды алдыңғы сөздермен біріктіріп жазып қоятынымыз келіспейтін жағдай. Мысалы, *азар да безер, шарт та шұрт, сарт та сұрт, аз ғана* сияқты сөздердің *азарда-безер, шартта-шұрт, сартта-сұрт, азғана* болып біріктіріп жазылғанын құптауға бола қояр ма екен?

Кейбір сөздердің жазылуы күнделікті, жалпыға айналған үйреншікті жазуымыздай емес, сирек кездесетін тұлғада беріледі. Мысалы, *аласұру, бірсәрі, нағып дегендер алас ұру, бір сәрі, не гыл* болып бөлек жазылмай ма? *Астапыр-ала, жаракім-ала, бастан-аяқ* дегендер дефис арқылы емес, *астапыралла, жаракімалла, бастан-аяқ* болып жазылатыны дау туғызбаса керек. Сол сияқты *көре-тура* күрделі етістігі дефис арқылы жазылау керек еді. Олай жазатын болсақ, сол іспеттес біле тұраны да дефис арқылы жазу керек болады. *Инағаш, рақымет* дегендер күнделікті жазуымызда *инағаш, рақмет* болып қалыптасып кеткен жоқ па?

3. Сөздіктерді құрастыру тәжірибесінде бір ескеретін жай – қазақ тілінде баламасы бар орыс сөздерін сөздікке енгізбеу мәселесі. Сөздікке ондай баламасы бар 20 шақты сөз еніп кетіпті. Мысалы, *дүрбі* тұрғанда *бинокльді* енгізбеу керек еді. *Қола, топ, аймақ, ілгек* тұрғанда *бронза, группа, зона, күршек* сөздерінің енгізілуі артықтау болған. Сол сияқты *тюлень (итбалық), эврика (бәрекелді), скелет (қанқа), таблица (кесте), профессионал (кәсіптік)* сөздерінің тілімізде баламасы бола тұрып енгізілгенін артық деп санаймыз.

4. Басы артық, әдеби тілді байытпайтын, қайта шұбарлайтын диалектілік сөздер орфографиялық сөздіктерде орын алмау керек. Мысалы, *әсел (бал), бабау қағу (бебеу қағу), бәдірең (қияр), кәдуілгі (кәдімгі), кірпікшешен (кірпі, кірпішешен), қайыра бару (қайта бару), лапыру (лепіру), рәуішті, сиықты (сияқты), шанда бір (анда-санда бір), егер қылу (ығыр қылу), ыңқыту, т.б.*

5. Тілімізде қатар қолданылып жүрген *кигіз–киіз, маңдай – маңылай, сайқымазақ – шайқымазақ, сүйінші – шүйінші, қымыран – шұбат, бекіре – мекіре* сияқты қос сыңарлар көп. Осы іспеттес дублет, варианттарды беруде құрастырушылардың принципі дұрыс. Ол принцип бойынша әдеби түрі анықталған сыңарын сөздікке енгізіп, қалған сыңарларын сөздіктен тыс қалдырып отырады. Мысалы, *әжім – ажым, көңіл– кеуіл, құман – құмған, бұрнағы құн – мұрнағы құн* сияқты сыңарлардың алғашқыларын әдеби санап, сөздікке енгізіп, соңғыларын сөздіктен тыс қалдырғанымыз жөн. Бірақ әдеби тілімізде тең қақылы түрде қолданылып, мына сыңары әдеби, ана сыңары әдеби емес деп кесіп айтуға көнбейтін сыңарлар бар. Мысалы, *айқай – айғай, зәбір – жәбір, риза– разы– ырза, қартамыш – кәртәміш, пайымдау – байымдау, нажағай– найзағай* сияқты сыңарлар сөздікке енгізіліп жүр.

(Ш. Сарыбаев. Қазақ тіл білімі мәселелері.
– Алматы, 2000. 506-507)

VI БӨЛІМ

ФОНЕТИКА

6.1. Фонетика, оның зерттеу объектісі

«Фонетика дегеніміз не?» деген сұраққа, әдетте «тіл дыбыстары туралы ғылым» деген жауап немесе анықтама беріледі. Бұл анықтама фонетиканың өз алдына дербес ғылым ретінде пайда болып дамуының алғашқы дәуірі үшін дұрыс болғанымен, қазіргі кездегі фонетика және оның дәрежесі үшін мұның өзі көнерген және жетімсіз деп саналады. Тіл дыбыстары, олардың құрамы, тілдегі дыбыстардың өзгеру заңдылықтары туралы ілім фонетикада, әрине маңызды орынға ие болды. Тіл дыбыстары туралы ілімнің фонетикада басты орынға ие болуы фонетиканың басқа да маңызды объектілерінің болуын жоққа шығармайды. Дыбыстарды зерттеу мен дыбыстық тілдің басқа да мәселелерін, мысалы, буын, екпін және интонация мәселелерін қарастыру өзара тығыз байланысты болды. Оның үстіне, тіл дыбыстары мен буын, екпін туралы ілім тілдің жазба түріне тікелей қатысты. Жазудың теориясы сөйлеудің (речь) деректеріне, тіл дыбыстарының фактілеріне негізделеді. Сонымен, фонетиканың зерттейтіндері – тілдің барлық жағдайларында және қызметінде көрінетін дыбыстық құрамдары мен тәсілдері және тілдің дыбысталу түрі мен жазба түрінің арасындағы байланыстар.

Фонетика әр түрлі мақсат қоюына қарай түрлі салаға бөлінеді. Ол салалар мыналар:

- 1) тарихи фонетика;
- 2) статикалық немесе сипаттама фонетика;
- 3) жалпы фонетика (общая фонетика);
- 4) эксперименттік фонетика.

Тарихи фонетика белгілі бір тілдің даму тарихының әр түрлі дәуірлерінде оның дыбыстық құрамының өзгеруінің себептерін зерттеп айқындауды мақсат етеді.

Статикалық немесе сипаттама фонетика тілдің өмір сүріп тұрған дәуіріндегі дыбыстық құрамын қарастырады да, ондағы фонемалар жүйесін және фонемалардың өзара байланыстарын белгілеп айқындайды. Фонемалардың құрамын белгілеп айқындау олардың (фонемалардың) пайда болып қалыптасуы, шығып қалуы туралы мәселемен тығыз байланысты.

Жалқы фонетика нақтылы бір тілдің фонетикасын зерттейтін дара тілдің дыбыстық құрамын қарастырса, жалпы фонетика адам баласы сөйлеу аппаратының күллі дыбыстарын және олардың қолданылу тәсілдерін қарастырады.

Фонетиканың **эксперименттік фонетика** деп аталатын саласы тіл дыбыстарының акустикалық және анатомия-механикалық жақтарын арнаулы аспаптарды қолдану арқылы зерттейді.

Сөйтіп, фонетика дыбыстау аппаратын, яғни сөйлеу мүшелері мен олардың қызметтерін, дыбыстардың айтылу – акустикалық ерекшеліктерін, фонемалардың айырымдық белгілерін, оларды топтастыру, сөйлеу тактісі, буын, екпін, интонация, тіл дыбыстарының өзгеру заңдылықтары мен дыбыстық сәйкестіктер, алмасулар деген сияқты толып жатқан теориялық та, практикалық та маңызы орасан зор мәселелер жөнінде мағлұмат береді.

Тағы да бір нақтылай түссек, фонетика дыбыстардың акустикалық, биологиялық, лингвистикалық аспектілерін зерттейді; тіл дыбыстарын топтастырады; фонемалардың айырымдық белгілерін айқындайды; фонетикалық алмасулар, дыбыстық заңдылықтар, сәйкестіктер, процестер жөнінде түсініктер береді.

Фонетиканың практикалық мәні де айрықша. Фонетикасыз ана тілі дыбыстарын дұрыс айта білу, шет тілін үйреніп, ол тілде сөйлей білу, алфавит жасау, орфография заңдары мен қағидаларын қалыптастыру мүмкін емес.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Фонетика нені зерттейді?
2. Фонетиканың салаларын атаңдар.
3. Тарихи фонетика нені қарастырады?
4. Жалпы фонетика қандай тілдердің дыбыстық құрамын зерттейді?
5. Эксперименттік фонетика нені зерттейді?

6.2. Тіл дыбыстарының түрлері. Дифтонгтар. Фонема

Дифтонг – грек тілінің *di(s)* 'екі' «қосарланған» және *rhthos* «дауыс», «дыбыс» деген мағыналарды білдіретін сөздері бойынша жасалған термин. Дифтонг деген термин екі дауысты деген мағынаны білдіреді. Оның артикуляциясы да күрделі болады. Әрбір дифтонг дауысты дыбыстың элементінен басталып, дауыстының элементімен аяқталады, екі дауыстының тіркесінен құралады.

Дифтонгтың табиғаты, әдетте буынмен байланысты болады. Әрбір дауыстының буын құрайтыны белгілі жай. Қатар келген дауысты дыбыстың әрқайсысы да өз алдына дербес буын құрай алады (Мысалы: те-о-ре-ма, зо-о-ло-ги-я). Алайда қатарынан келген екі дауыстының әрқайсысы барлық жағдайда өз алдына дербес буын құрай беруі шарт емес. Кейде қос дауысты дыбыстың бір ғана буын құрауы мүмкін. Екі дауыстыдан дифтонгтың жасалуы үшін олардың (қос дауыстының) бір буынның ішінде кірісуі шарт. Екі дауысты дыбыс бір буынның ішінде кіріккенде, біреуі дауысты дыбыс болу қалпын сақтайды да, екіншісі редукцияланып (өлсіреп), буын құрай алмайтын дыбысқа айналады.

Дифтонгтардың негізгі екі түрі бар, оның бірі – *шынайы дифтонгтар*, екіншісі – *жалған дифтонгтар*.

Шынайы дифтонгтың екі элементі де қуатты болады. Әр буынға ажыратылмағанмен, құлаққа анық естіледі. Бұл дифтонгтардың бірі тілімізде сирек кездеседі. Шы-

найы дифтонг латын тілінде бар. Мысалы: «*meito*» («қыз»), *tauta(tauta)* («халық»). Жалған дифтонгтарды *тұйық дифтонг* және *ашық дифтонг* деп екі түрге бөліп қарау олардың құрамындағы осы аталған элементтердің (негізгі және көмекші элементтің) орналасу тәртібімен байланысты.

Алғашқы сыңары буын жасай алатын элементтен, соңғы сыңары буын жасай алмайтын элементтен құралған дифтонг *тұйық дифтонг* деп аталады. Мысалы: неміс тіліндегі *Haus* «*haus*», «үй», қазақ тіліндегі *суат* «*Сууат*», *киім* «*кіім*» дегендердегі *ү, үі, ұ* дыбыстары – тұйық дифтонгтар.

Алғашқы сыңары буын жасай алмайтын элементтен, соңғы сыңары буын құрай алатын элементтен құралған дифтонг *ашық дифтонг* деп аталады. Мұндай дифтонгтар француз тілінде бар.

Дауыстылардың табиғаты түрліше болады. Тіл білімінде дауысты дыбыстар жүйесі *вокализм* деген терминмен де аталады.

Вокализм – латын тілінің *vocalis* «дауысты» деген мағынадағы сөзі бойынша жасалған термин.

Фонема

Тіл дыбыстары – фонетиканың қарастыратын ең басты мәселесі.

Фонема дегеніміз де – тіл дыбыстары, бірақ ол тіл дыбысы болғанда, сөз мағынасын өзгертіп, морфемалардың жігін ажырататын дыбыс. Фонема тіл дыбыстарынан бөлек тұрмайды, қайта олармен тығыз байланыста болады. Фонема да – тілдің материалдық бірлігі.

Қазақ тілінде, дауыссыз дыбыстардың жуан немесе жіңішке түрде айтылуының (-*қ, -к, -г, -г* дыбыстарынан басқалардың) фонемалық қасиеті жоқ. Ал орыс тіліндегі дауыссыздардың қасиеті – олар сөз мағынасын өзгертеді.

Түркі тілдері дауыссыздарынан гөрі басқаша болып келеді. Орыс тілінде белгілі жағдайда дауыссыздардың

жуан және жіңішке түрде айтылуының сөз мағынасын ажырата алатын қасиеті бар. Мысалы: *конь* (ат) және *кон* (көн) сөздеріндегі жуан *н* мен жіңішке *нь* дыбыстарының әрқайсысы өз алдына бір-бір фонема болса, *угол* (бұрыш) және *уголь* (көмір) сөздеріндегі жуан *л* мен жіңішке *ль* дыбыстарының әрқайсысы да өз алдына бір-бір фонема. Орыс тілінде дауыссыз дыбыстардың жуан, жіңішке түрлерінің фонемалық қасиеті болғандықтан, оның жуаны бір түрлі, жіңішкесі екінші түрлі мағына тудыруға әсер етіп, сөз мағыналарын ажырата алады.

Тіл білімінде фонема туралы мәселенің өзіне тән тарихы бар. Фонема туралы ілім орыс лингвистикасында ХІХ ғасырдың жетпісінші жылдарында пайда болды. Фонема теориясының алғаш рет негізін қалаған лингвист-орыс ғалымы Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ (1845-1929).

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Дифтонгтар дегеніміз не?
2. Фонема туралы ілім қашан пайда болды? Оның негізін қалаушы кім?
3. Дифтонгтардың түрлерін атаңдар.
4. Фонеманың тіл дыбыстарымен байланыстылығын қалай түсінесіңдер?

№1 тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын ұғып алыңдар.

1. Қытай тіліндегі хай дыбысының неше фонемалық қасиеті бар?
2. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар белгілі бір мақсатқа байланысты созылыққы айтылған жағдайда оның фонемалық қасиеті бола ма?

Күнделік беттерінен

Тамыздың 9-ы. Құлжа қаласы.

Қытай тілі у, ау, дау, хау, зат. С. С. Бір сарынды дыбыстардан құралады. Бұл дыбыстардың бірнеше мағы-

налары болады. Мысалы, хай деген дыбыстың 214 мағынасы бар, оның мағынасына байланысты 214 түрлі жазуы бар. Сондықтан қытай кітабын, тілін білмей-ақ оқи беруге болады (Ш. Уәлиханов).

6.3. Екпін, оның түрлері. Дыбыстардың өзгеруі мен үндесуі. Сингармонизм, ассимиляция, редукция, элизия

Сөз құрамындағы буындардың айтылуы біркелкі бола бермейді. Ол буындардың біреуі басқаларына қарағанда айқынырақ ажыратылып, көтеріңкі айтылады. Мұндай қасиетке, әдетте екпін түскен буын ие болады.

Осыған орай, екпін түскен буын *екпінді буын* деп аталады. Екпін түскен буын басқа буындардан негізгі үш түрлі тәсіл арқылы ажыратылады:

1) буынның біреуі басқа буындардан айрықша күшті айтылу арқылы ажыратылады. Екпіннің мұндай түрі *лебізді екпін* немесе *динамикалық екпін* деп аталады. Екпіннің бұл түріне ие тілдер: славян тілдері (орыс, украин, беларус) түркі тілдері (өзбек, татар, түркімен); қырғыз, өзбек, татар, түркімен);

2) басқа буындардың ішінде бір буын айтылу тонының ырғағы (высота тона) арқылы ерекшеленіп, дауыс шымылдығының, дірілінің үнемделінуіне негіз болады. Екпіннің бұл түрі *тоникалық* немесе *музыкалық* деп аталады. Екпіннің бұл түріне ие тілдер: қытай, корей, дүңген, орыс, серб, литва, грек, т.б.

3) басқа буындардың ішінен бір буын өзінің құрамындағы дауыстының созылыққы айтылуы арқылы ажыратылады. Бұл *квантативті екпін* деп аталады (квантатив – латын тілінің *quantitas* – «сан, мөлшер» деген мағынадағы сөзі бойынша жасалған).

Кейбір тілдерде екпін сөздердің әр буынына – алғашқы, ортадағы, соңғы буынына түседі. Мысалы, орыс тілінде. Екпін бір арнаулы буынға байланбай әр басқа буынға түсе беретін болса, ондай екпін жылжымалы екпін деп аталады.

Бірнеше буынды сөздердің бір буыны қалған буындардан күшті айтылып, айқынырақ естіледі. Қазақ тіліндегі екпін сөз мағынасын айқындап, саралап, дәлдеп тұрады. Орыс тіліндегі екпіннің қасиеті басқаша. Мәселен, *замок, замок* немесе *мука, мука* деген сөздерде екпіннің орны ауысумен байланысты сөздердің мағыналары бірінде – қорған; екіншісінде – құлып немесе ұн, азап болып, бір-бірінен ажырап тұр.

Демек, орыс тіліндегі екпіннің сөз мағынасын өзгертуге тікелей қатысы бар. Ал қазақ тілінде мұндай ерекшелік байқала бермейді. Сонымен бірге орыс тіліндегі екпін жылжымалы болса, қазақ тіліндегі екпін тұрақты, сөздің көбіне соңғы буындарымен байланысты болады.

Қазақ тіліндегі екпіннің екі түрі бар: бірі – негізгі, екіншісі – көмекші екпін деп аталады.

Негізгі екпін сөздің соңғы буынынан түссе, *көмекші екпін* қосымшалы сөздің түбірінің ең соңғы буынына түседі. Мәселен *шеге, кереге, орақ, балға, балта* сөздеріне қосымшаларды жалғағанда *шегелер, керегелер, орақшылар, балташылар* дегендерде негізгі екпін соңғы буынға көшеді де, түбірдегі екпіннің орны көмекшілік қызметті атқарады.

Екпін түспейтін буындар:

1. Жіктік жалғауына – *оқушымыз, барамыз, т.б.*
2. Болымсыз етістіктің жұрнағына. Мысалы, *ағашты жарма, сен оған айтпа.*
3. Шылау сөздерге: *үй де, мал да – бәрі де аман.*
4. Көмекші сөздерге: *мен ғой кеңседе болдым, үйге шейін атпен келдім.*

Дыбыстардың өзгеруі мен үндесуі

Тіл дыбыстары, әдетте жеке дара айтылмай, сөз ішінде немесе сөздің аралығында бір-бірімен тіркесіп, өзара тізбектелген түрде қолданылады. Сөздің құрамындағы немесе сөздің аралығындағы дыбыстар біріне-бірі ықпал етіп, бірімен-бірі өзара үндесіп айтылады. Сөз

құрамында дауысты дыбыстардың бір-бірімен өзара үндесіп айтылатыны сияқты дауыссыз дыбыстар да бір-біріне әсер етіп, өзара үндесіп айтылады. Дыбыстардың өзгеріп үндесуі, олардың айтылуы да бір-біріне артикуляциялық жақтан әсер етуінің нәтижесінде іске асады.

Дауыстылардың бір-бірімен өзара үндесуі *сингармонизм* деп аталады.

Сингармонизм – грек тілінің *Syn* «бірге» және *harmonia* «байланысу, үндесу» деген мағынаны білдірген сөздері бойынша жасалған термин. Сингармонизм түркі тілдеріне ортақ заң болып табылады.

Дауыстылардың бір-біріне ықпал етіп өзара үндесуі *ассимиляция* деп аталады.

Ассимиляция – латын тілінің *assimilatio* «ұқсасу, ұқсау» деген мағынаны білдіретін сөзі бойынша жасалған термин.

Сингармонизм

Дауыстылардың бір-бірімен үндесуі *сингармонизм* деп аталады. Түркі тілдегі байырғы сөздерге сингармонизм екі түрде ұшырасады.

- 1) дауысты дыбыстар тілінің қатысы жағынан;
- 2) еріннің қатысы жағынан бір-бірінен өзара үндесіп айтылады.

Лингвалдық сингармонизм. Тілдің қатысы жағынан сөз ішінде дауыстылар не бір өңкей жуан дауыстылар, не бір өңкей жіңішке жуан дауыстылар болып үндеседі. Сөз құрамында соңғы буындардағы дауыстылардың алдындағы буындағы дауыстының әуеніне қарай ыңғайланып айтылуы *лингвалдық сингармонизм* деп аталады. Мысалы: (*ауыл-дар-дан, әс-кер-ге*).

Лингвалдық – латын тілінің *linguo* «тіл» деген сөзі бойынша жасалған термин. Лингвалдық сингармонизм түркі тілдерінің бәрінде бар, ал өзбек тілінде жоқ.

Ерін үндестігі немесе лабиалдық сингармонизм.

Лабиалдық – латын тілінің *labiflis* «еріндік» деген сөз бойынша жасалған.

Бастапқы буындағы ерін дауыстысының ыңғайына қарай, соңғы буындарда да ерін дауыстылардың келуі дауысты дыбыстардың ерін қатысы жағынан үндесуі нәтижесінде болады. Дауысты дыбыстардың үндесуінің бұл түрі ерін үндестігі немесе лабиалдық сингармонизм деп аталады.

Ерін үндестігі түркі тілдерінің ішінде қырғыз тілінде өте-мөте күшті. Қазақ, қарақалпақ, ноғай татар тілдерінде ерін үндестігі, басқа түркі тілдерімен салыстырғанда, әлсіз ұшырасады.

Ассимиляция

Сөз құрамында немесе сөздердің аралығында көршілес келген дыбыстардың бірі екіншісіне ықпал етіп, өзара үндесуі *ассимиляция* деп аталады.

Көрші дыбыстардың бірінің екіншісіне ықпал ету бағытына (не ілгері, не кейін) қарай, ассимиляция екі түрге бөлінеді: прогрессивті ассимиляция, регрессивті ассимиляция.

Алғашқы дыбыстың кейінгі дыбысқа ықпал етіп, бағындыруы *прогрессивті ассимиляция* деп аталады. Мысалы, *күміс* деген сөзге қосымшалардың қатаңнан бастап жалғануы (*күмістен, күміс+ке*) түбір сөздің қатаңға бітіп, қосымшаның бастапқы дыбысын өзіне бағындыруынан.

Кейінгі дыбыстардың алғашқы дыбысқа ықпал етіп, өзіне бағындыруы *регрессивті ассимиляция* деп аталады. Мысалы: *н* дыбысы ерін дыбыстарының (*б, п*) алдынан келсе (*сөмбе, Жанпейіс*), ол (*н*) айтылуда кейінгі ерін дыбысының ықпалымен *м* дыбысына (*сөмбе, Жампейіс*) айналады.

Редукция. Элизия

Белгілі бір фонетикалық жағдайда дыбыстардың әлсіреп көмескіленуі, соның нәтижесінде олардың дыбысталуы *редукция* деп аталады.

Кейбір фонетикалық жағдайда дыбыстардың мүлдем түсіп қалуы *елизия* деп аталады. Элизия редукциямен тығыз байланысты. Элизияны редукцияның нәтижесі деп айтуға болады.

Әдетте редукцияға ұшырайтындар – екпін түспеген буындағы дауыстылар. Мынадай түбір сөздерге аффикстер жалғанғанда, түбірдің соңғы буынындағы қысаң дауысты екпіннің аффиксіне ауысып кетуінен редукцияланып, мүлдем түсіп қалады.

а) сонор дыбыстардың аралығындағы қысаң дауыстылар: *орын + ы – орыны, ерін+і – ерні, мұрын +ы – мұрны, қарын+ы – қарны, қойын +ы – қойны.*

ә) сонор дыбыс пен қатаң дыбыстың аралығындағы қысаң дауыстылар: *көрік+і-көркі, бөрік+і – бөркі, құлық+ы – құлқы, (мінез-құлқы) тұрық+ы – тұрқы, халық+ы – халқы, ерік+і-еркі.*

Дауыстылардың элизиясы (түсіп қалуы) сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің аралығындағы, сондай-ақ біріккен сөздің құрамында да кездесуі мүмкін. Мысалы: *торы ат* айтылуы – *торат, ала ат* айтылуы – *алат, алты ай* айтылуы – *алтай, айта алмады* айтылуы – *айталмады*, т.б.

Бұл сөз тіркестерінің құрамындағы тіркестердің алдыңғы сыңарларының (сөздердің) соңғы буынындағы дауыстылардың элизияға ұшырауы сол буынның екпіннен айрылып қалуынан деп түсіну қажет. Бұл тіркестерінің құрамындағы әрбір сөз жеке-жеке дербес екпінге ие болмай, бүтіндей сөз тіркесі ритмикалық бір бөлікте айтылып тұр.

Редукция мен элизияға ұшырайтындар тек дауыстылар ғана емес, сонымен бірге дауыссыздар да түрлі фонетикалық жағдайларда әлсіреп көмескіленеді немесе мүлдем түсіп қалады. Мысалы: дауыссыз *в* дыбысы өзбек тілінде мынадай позицияларда редукцияланады:

а) еріндік дауысты *у* дыбысынан кейін: *сув (суш) «су»;*

ә) *л, р* сонор дыбыстарының алдында: *авлия (ашлия) «әулие».*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

- 1) Екіпін түрлерін айтыңдар.
- 2) Сингармонизм заңы дегеніміз не?
- 3) Редукция мен элизияға мысал келтіріңдер.
- 4) Прогрессивті ассимиляцияға мысал келтіріңдер.

№1 тапсырма. Сөздерді буынға бөліп жазыңыздар.

Түрік тұқымдас қыпшақтар оңтүстік-шығыс Еуропаға осы күнгі Қазақстан жерінің Солтүстік Батыс өңірінен келген-ді. Оныншы ғасырда Еділ бойына жеткен. Содан кейін түрік тұқымдас печенег елдерін қуып, Дон мен Еділ өңіріне беттеп барған. Он бірінші ғасырдың орта шенінде Днепр өзеніне дейін барып тоқтаған. Ғасырлар бойы әдеттенген тәсілдері бойынша, шабатын жауына жоқ жерден тиіп, заматта ғайып болып, үнемі ат үстінен түспей үйренген көшпелі елдің жігіттері шынында соғысқа әбден үйренген, ұзақ жорықтарға шығып жүрген нағыз жау жүрек жауынгерлер еді. Жасынан садақ атып, арқан тастап баулынған, қыпшақ сыпайлары ұшып бара жатқан құсты көздемей атып түсіретін шетінен мерген болатын (I.E.).

6.4. Буын

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың бір ерекшелігі олардың буын құрайтындығы болып табылады. Демек, сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады. Мысалы, *а-та, ша-ға-ла, ке-ре-мет*, т.б. Буынның айтылудағы өлшемі мен жазылудағы түрі бірдей болып келе бермейді. Мәселен, *метр, литр* сөздері жазылуда бір буын болғанымен, айтылуда екі буынды сөздер. Сондай-ақ *кооператив* сөзі жазылуда бес буын, айтылуда төрт-ақ буын. Қазақ тілінде екі дауысты қатар келгенде айтылуда бірінің түсіп қалуы да осыған байланысты. Мысалы: *келе алмады, бара алмады* дегендер айтылу-

да ықшамдалып, *келалмады, баралмады* болып айтылады.

Қазақ тілінде буын ішіндегі дыбыс саны төрт түрлі болады:

Бір дыбысты буын, жалғыз дауыстыдан тұратын буын: *а-ла, ә-ке, о-рақ, ұ-ран; ат, ер-ін;*

Екі дыбысты буын: *ба-ла;*

Үш дыбысты буын: *көз, бал, ұлт, ант;*

Төрт дыбысты буын: *қант, тарс, жұрт.*

Дауысты дыбыстардың жуан, жіңішкелігімен байланысты буындар жуан және жіңішке болып та бөлінеді. Сөйтіп, айтылғанда үзіліп-үзіліп шығатын, құрамында дауысты дыбысы бар сөздің бөлшегін буын дейміз. Ішіндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың алмасып отыруына байланысты буын: ашық буын, тұйық буын, бітеу буын болып үшке бөлінеді. Бір дауыстыдан тұратын немесе дауыссыздан (ол қатаң да, ұяң да, үнді де болуы мүмкін) басталып, дауыстыға аяқталатын буынды *ашық буын* дейміз.

Ашық буын	
Бір дыбысты ашық буын	Екі дыбысты ашық буын
Е, со-лай ма?	Па, шіркін! Та-мақ же.
А, не дей-сің?	Мә, мы-на-ны ал!
А-та, ә-ке, і-ні, а-на.	Ба-ла, ша-ға-ла.

Екі немесе үш дыбыстан құралып, дауысты дыбыстан басталып, дауыссыз дыбысқа аяқталған буын *тұйық буын* деп аталады.

Тұйық буын	
Екі дыбысты тұйық буын	Үш дыбысты тұйық буын
Ат, өт, ор, әр, ер, үн, үн, ыс, іс	Ант, аңк, өрт, ұлт

Ортасы дауысты дыбыс болып, екі жағы дауыссызбен келген үш не төрт дыбысты буынды *бітеу буын* дейміз.

Бітеу буын	
Үш дыбысты бітеу буын	Төрт дыбысты бітеу буын
Мал, сол, төс, күс, бұл, қыс, тіс, т. б.	Төрт, қалт, жалт, тарс, тырс, мырс, т. б.

Егер дауысты дыбысты А әрпімен, ал дауыссызды В әрпімен белгілесек, буынның түрлерін төмендегіше жинақтап көрсете аламыз:

- 1) ашық буын – А, ВА;
- 2) тұйық буын – АВ, АВВ;
- 3) бітеу буын – ВАВ, ВАВВ.

Буын бойынша талдау белгісі:

- А – жуан, ашық буын;
- Мә – жіңішке, ашық буын;
- Ат – жуан, тұйық буын;
- Өрт – жіңішке, тұйық буын;
- Мал – жуан, бітеу буын;
- Төрт – жіңішке, бітеу буын.

6.5. Тасымал

Жазып келе жатқанда сөз жолға сыймай қалса, тұтас бір буынды немесе көп буынды екінші жолға көшіруді *тасымал* дейміз.

Демек, сөздерді буын жігімен ғана тасымалдау керек. Тасымалдауға болмайтын жағдай төмендегіше:

1. Бір дыбысты ашық буынды тасымалдауға келмейді: *а-та, ә, солай ма?* дегендегі *а*-мен *ә*-ні сол жолға жалғыз қалдыруға да, екінші жолға көшіруге де болмайды.

2. Екі, үш дыбысты тұйық буынды бөліп-жарып тасымалдауға болмайды. Мысалы, *ат, ән, ант, өрт* сияқты буындардың жігін ажыратуға болмайды.

3. Бітеу буындарды да бөліп-жаруға болмайды. Қысқасы, буын құрамындағы дыбыстарды бір-бірінен ажыратуға болмайды.

4. Бас әріптен қысқарған сөздерді де бөліп тасымалдауға болмайды. *ҚР, РТС* дегендегі *Қ*-ны немесе *Р*-ді сол жолға қалдыруға да немесе екінші жолға көшіруге де болмайды.

5. Адам атының, әкесінің атының қысқартылып алынған әрпін тегінен (фамилиядан) сол жолға қалдыруға да немесе екінші жолға көшіруге де болмайды. Мысалы, *А.С. Пушкин, А. Құнанбайұлы* дегендегі *А. С.* және *А* дыбыстарын фамилиядан ажыратуға өсте болмайды.

6. *15 га, 25 см* сияқты цифр арқылы таңбаланатын сандарды оларға қатысты атауларынан бөліп тасымалдауға болмайды.

Сонымен бірге, *электр, станция, ансамбль, вольт* сияқты буын құрай алмайтын дауыссыздар тіркесін де сол жолға қалдыруға немесе екінші жолға көшіруге болмайды.

6.6. Дауысты дыбыстар

Дауысты дыбыстарды айқындау үшін дыбыстау мүшелерінің қызметіне көңіл аударған жөн. Мәселен, о дыбысы мен д дыбысын алайық, біріншіден, өкпеден шыққан ауа о дыбысын айтқанда кедергісіз шықса, ал д дыбысын айтқанда тілдің күрек тіске соғылуы арқылы кедергіге ұшырайтындығын байқаймыз. О дыбысының бұлай болуы еріннің дөңгеленуі, иектің төмен түсуі, ауыздың кеңірек ашылуынан болса керек. Дыбысталу мүшелерінің осындай қызметіне қарап, дауыстыларға төмендегі белгілер тән дей аламыз:

1. Дауыстыларды айтқанда, өкпеден шыққан ауа дауыс шымылдығынан кейін ешқандай кедергіге ұшырмайды.

2. Дауыстыларды айтқанда өкпеден шыққан ауа дауыс шымылдығын қаттырақ дірілдетеді.

3. Дауыс шымылдығынан өткен ауаның қысымы дыбыстау мүшелерінің бәріне дерлік таралып түседі.

4. Дауыстыларда үн басым, олармен ән салуға болады. Сондықтан музыканы тануда ноталар тіркесіндегі *до, ре, ми, фа, соль, ля, си* дауыстылардың қасиетіне негізделген.

5. Дауыстылардың тағы бір қасиеті – олардың буын құрайтындығы. Қазақ тілінің буын жүйесі бойынша сөзде қанша дауысты болса, сонша буын болады. Мысалы: *үй, үн, қыс, ә-ке, ба-ла-лар*.

Сонымен, айтқанда ауа дауыс шымылдығынан кедергісіз еркін шығатын дыбыстарды *дауысты дыбыстар* дейміз. Қазақ тілінде 9 жалаң (монофтонг) дауысты *а, ә, о, ө, ү, ұ, ы, і* және екі дифтонг *и, у* дауысты дыбыстары бар. Сонда қазақ тілінің дауыстылары – 11. Орыс тілінен енген *э, ё, ю, я* дауыстыларын қосқанда, не бары 15 дауысты болады.

О, ө, у, ұ, ү дауыстыларын айтқанда, ерін сүйірленіп, ілгері қарай жылжиды, ал *а, ә, е, и, ы, і, э* дыбыстарын айтқанда ерін тартылып, екі езу кейін құлаққа қарай жылжиды.

А, ә, е, о, э дауыстыларын айтқанда, иек төмен түсіп, ауа еркін шығады, ал *и, у, ы, ұ, ү, і* дауыстыларын айтқанда, иек жоғары көтеріліп, ауа қысылып шығады.

А, о, ұ, ы, (у) и дауыстыларын айтқанда, тіл артқа, кейін тартылып, тілдің үсті көтеріледі де, дыбыстар жуан шығады, ал *ә, ө, ү, і, е, э, и, (у)* дауыстыларын айтқанда, тіл ұшы ілгері жылжиды да, тілдің үсті шамалы төмендеп, ойысады. Осының нәтижесінде бұл дыбыстар жіңішке айтылады. Демек, қазақ тіліндегі дауыстылар дыбыстау мүшелерінің қызметінің әрқелкі қатысына қарай әр түрлі болады.

Сөйтіп дауыстыларды:

1. Еріннің қатысына қарай: **еріндік, езулік;**
2. Иектің (жақтың) қатысына қарай: **ашық, қысаң;**
3. Тілдің қатысына қарай: **жуан, жіңішке** деп бөлеміз. Тілдің қатысына қарай кейде **тіл алды, тіл арты** деп те атайды.

Тілдің, жақтың (иектің), еріннің қатысына қарай дауыстылардың жіктелуін жинақтап, төмендегідей кестемен көрсетуге болады:

Дауысты дыбыстардың жіктелуі					
Еріннің қызметіне қарай		Иектің (жақтың) қызметіне қарай		Тілдің қызметіне қарай	
Еріндік дауыстылар	Езулік дауыстылар	Ашық дауыстылар	Қысаң дауыстылар	Жуан дауыстылар	Жіңішке дауыстылар
о, ө, у, ұ, ү	а, ә, е, э, ы, і (и)	а, ә, е, о, ө	ы, і, ұ, ү, и	а, о, ы, ү (и, у)	ә, ө, ү, і, е (и) (у)

Бұл кестедегі *и, у* өріптерімен таңбаланып тұрған дыбыстар сөз немесе буын ыңғайына қарай бірде жуан, бірде жіңішке болып айтылады. Мәселен, *тарих, Иса, бару* дегенде *и, у* дыбыстары жуан айтылады *да, би, ки; келу, ту* дегенде *и, у* дыбыстары жіңішке айтылады. Сонымен бірге *и* мен *у* бірде дауысты, кейде дауыссыз болатындығын да ескерген жөн.

6.7. Дауыссыз дыбыстар

Дауыссыздардың жасалуын айтқанда, дауыстылардың жасалуымен салыстыра түсіндіріледі, атап айтқанда:

Дауыстыларды айтқанда, өкпеден шыққан ауа дауыс шымылдығынан кейін ешқандай кедергіге ұшырамаса, дауыссыздарда ауа міндетті түрде дыбыстау мүшелерінің біріне кедергіге ұшырайды. Мысалы, *а, о, д, т* дыбыстарын салыстырып айтып көріңдер.

Дауыстыларды айтқанда, өкпеден шыққан ауа дауыс шымылдығын қатты, жиі, көбірек дірілдетсе, дауыссыздарда баяу, аз дірілдетеді.

Дауыстыларды айтқанда, өкпеден шыққан ауа дыбыстау мүшелерінің барлығына бірдей таралып түссе, дауыссыздарда ауаның қысымы дыбыстау мүшелерінің бәріне таралып түспейді.

Дауыстыларды айтқанда, дыбыстау мүшелерінің бәрі дерлік қимылдаса, дауыссыздарда дыбыстау мүшелері бір жақты ғана қимылдайды.

Дауыстылармен өн салуға болса, дауыссыздармен бұлай ете алмайсың.

Дауыссыздармен буын құрай алмаймыз.

Сонымен, айтқанда ауа кедергіленіп шығатын дыбыстарды *дауыссыз дыбыстар* дейміз.

Қазіргі қазақ тілінде 25 дауыссыз дыбыс бар, олар: б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, (у), һ, ф, х, ц, ч, ш, щ. Сонымен бірге в, ф, ч, ц, ч – қазақ тіліне орыс тілінің әсерімен енген дауыссыздар.

Дауыссыздардың жіктелуі

Дауыссыз дыбыстар негізінен үн мен салдырдан жасалады. Дауыссыз дыбыстардағы салдыр мен үн барлық дауыссыздарда бірдей емес. Мысалы, бай, бас, күн, сөздеріндегі б, й, к дыбыстарын алып, екі құлақтарыңды басып тұрып айтып көріңдер.

Сонда к дыбысынан ешқандай үн байқай алмаймыз, тек қана салдыр байқаймыз. И дыбысынан керісінше ешқандай салдыр байқалмайды, үн басым.

Б дыбысы екеуіне де ұқсамай, үн де, салдыр да қабат байқалады, бірақ салдыр басымырақ.

Осы әдіспен дауыссыздардың барлығын тексерсек, ең алдымен мынаны байқаймыз. Дауыссыздар:

1) тек қана салдырдан тұратын;

2) салдыр мен үннен тұратын дыбыстар болып екіге бөлінеді, оған төмендегі дыбыстар жатады.

Салдырдан тұратындар	Салдыр мен үннен тұратындар
к, қ, п, с, т, х, ф, ц, ч, ш, щ	й, л, м, н, ң, р, (у), б, в, г, ғ, д, ж, з, һ

Енді қайтадан сол әдіспен салдыр мен үннен тұратын дыбыстарды қарағанымызда, бірқатар дыбыстарда салдырдан гөрі үн басым болса, енді бір қатарында үннен гөрі салдыр басым болады. Сонда олар былай жіктеледі:

Үннен салдыры басым дыбыстар	Салдырдан үні басым дыбыстар
б, в, г, ғ, д, ж, з, һ	й, л, м, н, ң, р, (у)

Фонетикада тек қана салдырдан тұратын дыбыстарды қатаң, үннен салдыры басым дыбыстарды ұяң, ал салдырдан гөрі үні басым дыбыстарды үнді деп атайды. Сонымен, қазақ тіліндегі дауыссыздар үннің қатысына қарай қатаң, ұяң, үнді болып үшке бөлінеді:

Қатаң	к, қ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ
Ұяң	б, в, г, ғ, д, ж, з, һ
Үнді	й, л, м, н, ң, р, у

Дауыссыздар жасалу орнына қарай да жіктеледі. Мысалы:

1. Ерін дауыссыздары: п, б, м (у) (билабиаль);
2. Тіс пен ерін дауыссыздары: ф, в (лабиалденталь);
3. Тіс дауыссыздары: т, д, ц, с, з (денталь);
4. Тіл ұшы дауыссыздары: ч, ж, н, л (альвеоляр);
5. Тіл алды дауыссыздары: ш, ж, р, и, щ (палаталь);
6. Тіл ортасы дауыссыздары: к, г (препалаталь);
7. Тіл арты дауыссыздары: қ, ң, х, ғ (веляр);
8. Көмей дауыссыздары: һ.

Сонымен бірге айтылу жолына қарай *шұғыл* (эксплозив) п, б, т, қ, г, д, ч, ң; *ызың* (фрикатив) ф, в, с, е, ш, х, ж, һ болып екіге бөлінеді.

VII БӨЛІМ

ТІЛДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

7.1. Грамматика туралы түсінік. Сөздің морфологиялық құрылымы

Грамматика – о баста грек тілінің «*gramma*» (жазу, жазу өнері – запись, письменное искусство) деген сөзі. Келе-келе сөздің бастапқы мағынасы мүлдем кеңейген. Қазір грамматика – лингвистиканың негізгі терминінің бірі, тілдің грамматикалық құрылысын зерттейтін дербес ілім.

Бір тілдегі грамматикалық мағына мен сол мағынаның берілу амал-тәсілдері сол тілдің грамматикалық тіліндегі жеке-жеке сөздердің басын қосып біріктіріп, бір-бірімен байланыстырады. Соның нәтижесінде, айтылмақшы ой-пікір мағыналы сипатқа ие болады. Екінші сөзбен айтсақ, тіл атаулының негізгі коммуникативтік функциясы, яғни тілдің қарым-қатынас, пікір алысу, адамдардың бір-бірімен өзара түсінісу құралы болу қызметі, сол тілдің грамматикалық құрылысы арқылы атқарылады.

Мысалы: қазақ және орыс тілдерінен *оқы, кітап, студент, читать, книга, студент* деген жеке-жеке сөзді алсақ, олар дыбыстары қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйесі мен заңдылықтарына сай құрастырылып, соның нәтижесінде, өз алдында дербес мағыналарға ие болған лексикалық бірліктер. Бұлар осылайша жеке-жеке тұрған қалпында тек белгілі бір зат, қимыл, іс-әрекет атаулары ғана, жеке-жеке тұрғанда сөздер негізгі, номинативті мағынасында ғана ұғынылады.

Ал осы келтірілген сөздерді қолдана отырып, белгілі бір ойды білдірмек болсақ, бұл сөздерді қазақ және орыс тілінің ғасырлар бойғы қалыптасқан грамматикалық құрылысы, яғни жүйесі қарауына беруіміз керек. Сонда осы сөздер арқылы: *Студент кітап оқы! Кітапты оқы, студент! Студент кітап оқыды (оқымақ, оқып отыр, оқиды). Кітапты студент оқиды. Оқы, студент, кітапты! Студент читает книгу. Книгу читал (читает, прочитал) студент. Книга прочитана студентом. Читает книгу студент. Прочитанная студентом книга*, т.б. хабарлы, лепті, сұраулы, бұйрықты интонациялы толып жатқан сөз тіркесі мен сөйлем түрлерін құрастырып, айтылмақшы ойды әрқилы жеткізуге болады. Бұл – тілдің лексикалық, грамматикалық құрылысының, дәлірек айтқанда, грамматикалық құрылысының белгілі бір тізбегі қалыптасқан нормалары қармағына түскендегі алған сипаты.

Бұдан шығар қорытынды, грамматика – тілдің негізгі қызметін жүзеге асыру мен амал-тәсілдері туралы ілім. Грамматиканың, дәлірек айтқанда, тілдің грамматикалық құрылысының, осындай мән-маңызын ескере отырып, грамматикалық лингвистика, яғни тіл туралы ғылым деген ұғымның бір синонимі ретінде қолданылып жіберушілік те кездеседі.

Қысқасы, лингвистикада грамматика деген ұғымның мағынасы кең. Осыған байланысты лингвистикалық әдебиеттерде грамматикаға, сайып келгенде, мән-мазмұны, түпкі төркіні бір, түрлі-түрлі анықтама беріледі.

Грамматика – тілдегі сөздердің өзгеруі мен сөйлемдегі сөз тіркестері ережелерінің жиынтығы, сол ережелерді сипаттайтын оқулық «грамматика» деп аталады (С.И. Ожегов).

Грамматика – сөз аудармаларының жасалу, қолдану жолдары мен сөйлемдегі сөз тіркестерінің өзгерілу заңдылықтары (ерекшелері) туралы ілім (Н.И. Конданов).

Грамматика – тілдің құрылысы туралы ілім; тіл білімінің сөз формуларының өзгеру жолдарын, сөз тіркес-

тері формаларын және сөйлем типтерін зерттейтін тарауы (О.С. Ахманова).

Тілдің грамматикасы дегеніміз – тілдің грамматикалық құрылысы. Дәлірек айтсақ, тілдің грамматикасы дегеніміз – тілге тән грамматикалық категориялар жиынтығы мен жүйесі (Б.Н.Толовин).

Жоғарыда келтірілген анықтама-түсініктемелерді қорытындылай келе, грамматика – тілдің грамматикалық құрылысы туралы ілім; грамматика – тілдің коммуникативтік қызметін жүзеге асырушы амал-тәсілдер туралы ілім; грамматика – сөз формаларының өзгеру, жасалу жолдары мен заңдылықтары туралы ілім.

Грамматика үлкен екі салаға бөлінеді: морфология және синтаксис.

Морфология – гректің «*morphe*» (форма) деген сөзінен алынған термин. Морфология – тілдің морфологиялық категориялар жөніндегі ілімі.

Морфология тілдегі сөздердің құрылымын, сөз компоненттерін, олардың қызметін (функциясын), сөздердің түзілу ерекшеліктері мен өзгеру жолдарын, сөз формаларының жасалу және берілу тәсілдерін, сөз мағынасы мен формасының арақатынасын, сөздің грамматикалық мағыналарын зерттеп, тексереді. Бірер сөзбен айтсақ, морфологияның негізгі объектісі – морфтар немесе морфемалар. *Морф* немесе *морфема* дегеніміз – сөз формасының ең қысқа мағыналы бөлшегі. Мәселен, *білімпаз* деген сөздің негізгі морфемасы – *біл*; *-ім* – көмекші морфема, *паз* – көмекші морфема, үшеуінің басын біріктіріп, ұйытқы болып тұрған *біл* морфемасы, яғни сөз түбірі.

Синтаксис – гректің «*syntaxis*» (құрастыру, түзу-составление, построение) деген сөзінен алынған термин. Синтаксис тілдегі сөздерді байланыстырып сөйлеу құрылысын зерттейді. Синтаксис – сөйлеудің негізгі бірліктерін, яғни сөз тіркестері мен сөйлемді зерттейтін ілім. Өзінің осы объектісіне сай, синтаксис өз ішінен негізгі екі салаға бөлінеді: бірі – сөз тіркестері синтаксисі; екіншісі – сөйлем синтаксисі. Сөйлем синтаксисі өз ішінен жай сөйлемдер

синтаксисі, құрмалас сөйлемдер синтаксисі болып тағы да екі салаға бөлінеді.

Сөз құрамы – морфологияның негізгі объектісінің бірі. Сөз құрамы деген ұғым морфема деген ұғыммен тығыз байланысты. Өйткені тілдегі кез келген сөз ең кем дегенде бір бөлшектен құралады. Сол бөлшекті морфема деп атайды.

Морфема – гректің «*morphe*» (форма) деген сөзінен алынған термин. Лингвистика тілімен айтсақ, морфема дегеніміз – сөз формасының ең қысқа мағыналы бөлшегі. Морфема сөз құрамы ішінде қолданылады. Сөз құрамындағы әрбір морфеманың өзіндік дербес мағынасы болады.

Мәселен, «*білімдіден*» сөзіндегі төрт морфеманың негізгі мағыналары мынандай: *біл* – сөздің түбірі, іс-әрекет мағынасын білдіруші негізгі морфема; *ім* – сөзден сөз жасаушы, яғни етістікті зат есімге айналдырушы морфема; *ден* – сөз түрлендіруші; яғни сөз бен сөзді («*білімдіден шыққан*») байланыстырушы морфема.

Құрамына қарай морфемалар үшке бөлінеді: түбір морфема, негіз морфема, аффикс морфема. Кейбір әдебиеттерде түбір морфема мен негіз морфеманы біріктіріп, екеуін бір атаумен *негізгі морфема* деп атайды да, аффикстік морфеманы *көмекші морфемалар* деп саралайды.

Түбір морфема – сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең түпкі негізі. Бұл түпкі негіз – сөз құрылысының да, сөз мағынасының да негізгі ұйтқысы, сөздің негізгі лексикалық мағынасын білдіретін ең қысқа бөлшек. Ал негіз морфема өз ішінде бөлшектеуге келеді де, оның әрбір компоненті белгілі бір мағына білдіреді. Мәселен: *Білімдіден шыққан сөз синтагмасындағы* білімдіден сөзінде бір түбір (*біл*), екі негіз морфема (*білім-білімді*) бар. Осындағы түбір морфема (*біл*) әрі қарай бөлшектеуге келмейді, ал *білімді* деген негіз морфема өз ішіндегі лексика-грамматикалық мағынасына қарай, *біл* және *білім* деген негіз морфемаларға бөлшектенеді.

Аффикстік морфемаға жатқызылатындар: префикс (немесе приставка), постфикстер, яғни жұрнақ (суф-

фикс) пен жалғау (флексия) және инфикс, интерфикс, трансфикс, конфикс.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Грамматика туралы түсініктеріңді айтыңдар.
2. Грамматиканың салалары нешеге бөлінеді?
3. Сөздердің морфологиялық құрылымы алуан түрлі болатындығына мысал келтіріңдер.
4. Морфема дегеніміз не?
5. Түбір морфема дегеніміз не?

№1 тапсырма. Мына сөздерді морфема түрлеріне қарай ажыратыңдар.

I. Бабай, бала, бабында, бағалан, бағалану, бағалат, бағалы, бағалаушылық, бағасыздық, бағбанды, бағым, бағу-қағусыз, бағындыр, бағыныштылық, бағып-күту, бастыр, бастырма, баяндауыш, баяндаушы, баянды, баяулаңқыра, баяулатыңқыра.

II. Бейімді, бейбақ, белбеу, белбеуші, белбауыр, бейтарап, бейшара, бекзадалық, бойжеткен, бойкүйез, болдырғыш, болдырыңқырату, бөлмесымақ, берене, булықпа, бульдозерші, бұлбұлдайын, бүрісті, біразырақ, бірдейлестір, бірқыдыру, біреу-ақ, бірігу, біріктіруші.

№2 тапсырма. Мына түсініктемелерді біліп жүріңдер.

Түбірге жұрнақ жалғанғаннан кейінгі форма негіз я туынды түбір деп аталады. Жұрнақ арқылы туған сөздер (егіншілік, ұйымдастырушылық) туынды сөздер деп аталады.

Жұрнақтар, мағынасы мен қызметіне қарай, сөз тудыратын және форма тудыратын болып екі салаға бөлінеді. Сонымен қатар кейбір жұрнақтар әрі сөз тудыратын синтетикалық морфема есебінде де қызмет етеді (ойыншық, борасын).

№3 тапсырма.

Төмендегі мәтінді оқып шығып, сөйлемдер соңына тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

Мәтіннен күрделі сөздер мен туынды сөздерді тауып, астын сызыңдар.

Туынды сөз бен күрделі сөздердің айырмашылығын айтыңдар.

Қоры бар, рухани азық, каталог сөздерінің мағынасын анықтап, сөздік дәптерлеріңе жазып алыңдар.

* Өздеріңнің жинаған кітаптарың жайында әңгімелендер.

Түйе үстіндегі кітапхана

Парсы ғалымы Уазыр Сахиб кітапты ерекше сүйген адам екен. Оның сан мыңнан аса қоры бар үлкен кітапханасы болыпты. Ол әрі мемлекет қайраткері, әрі әскери адам болғандықтан, өмірінің тең жартысын ат үстінде, жорық жолында өткізген. Бір қызығы, ол жорыққа аттанғанда өзімен бірге осы кітапханасын да алып шығады екен, кітапты артуға 400-дей түйе бөлінетін.

Кітап артқан түйелер керуені бейне бір каталог сияқты болған түйелер барлық жорық жолында алфавит бойынша тізіліп жүрген, ал кітапханашылар Уазыр Сахибқа кез келген уақытта керекті кітабын тез тауып апарды екен, сөйтіп түйе үстіндегі кітапхана басқа да жауынгерлердің рухани азығы болған («Жыл он екі ай» кітабынан).

№4 тапсырма.

1. Қазақтың дәстүрлі тыйымдарын оқып танысыңдар.
2. Оны күнделікті өмірде пайдалана біліңдер.
3. Өзіңе байланысты қандай тыйымдарды қолдануға болады?

Қазақтың дәстүрлі тыйымдары

Адам	
Алақ -жұлақ етіп жүрме.	Дастарқанды аттама.
Аттандама.	Дастарқанды баспа.
Аузыңа ерік берме.	Дастарқан бұрышына отырма.
Аузыңды керме.	Дәм ішуді қонақтан бұрын доғарма.
Аһылама.	Екі кісінің арасынан өтпе.
Аяғыңның басына қарап жүрме.	Есікті қатты серіппе.
Аяғыңды айқастырып жатпа.	Жақсының жасын сұрама.
Аяғыңды көтерме.	Жақсыны әжуалама.
Басыңды салбыратып отырма.	Жақсы істі қызғанба.
Басыңды шайқама.	Жетім-жесірдің ақысын жеме.
Беталды күлме.	Құранды жерге тастама.
Бетіңді басып жылама.	Құран оқығанда жалаңбас отырма.
Ғайбат сөйлеме.	Құран оқығанда сөйлеме.
Жаман сөз айтпа.	Құран оқығанда түрегеп тұрма.
Жалған сөйлеме.	Намазды бөлме.
Жуған қолыңды сілікпе.	Нанды баспа.
Жүрелеп отырма.	Нанды бір қолмен үзбе.
Кек сақтама.	Нанды жерге тастама.
Көп сөйлеме.	Нанды лақтырма.
Көзіңді алайтпа.	Нанмен ойнама.
Көзіңді жыпылықтатпа.	Нанның ұнтағын тастама.
Күрсінбе.	Үлкенге "сен" деме.
Мақтанба.	Үлкеннен бұрын билік айтпа.
Мұрныңды шұқыма.	Үлкеннің сөзін бөлме.
Өтірік айтпа.	Үлкен кісіге сыртыңды берме.

Өзіңді қорсымба.	Үлкен кісіден бұрын дәмге қол созба.
Өзіңді зор санама.	Үлкен кісінің жолын кесіп өтпе.
Сызға отырма.	Ішегіңді тартпа.
Саусағыңды тарақтама.	Шашыңды жайма (қаралы емессің).
Таңдайыңды қақпа.	Әдепсіз болма.
Тізеңді күшақтама.	Бір қолмен су құйма.
Тісіңді қайрама.	«Бісміллә» демей ас татпа.
Тырнағыңды түнде алма.	Керегеге керілме.

А. Сейдімбек. Қазақ әлемі.
– Алматы: Санат, 1997.

7.2. Грамматикалық тәсіл түрлері, грамматикалық категориялар

Грамматикалық мағына беретін тәсілдер мен амалдар ең алдымен екі ірі топқа бөлінеді: бірі – синтетикалық тәсілдер, екіншісі – аналитикалық тәсілдер.

Синтетикалық тәсілдер қатарына мынадай амалдар жатады: афикстік тәсіл; дыбыстардың алмасуы ішкі флекция тәсілі; супплевитизм; редупликация, сөздерді біріктіру тәсілі.

Аналитикалық тәсілдер қатарына мынадай амалдар жатады: екпін және интонация тәсілі, сөздердің орын тәртібі тәсілі, көмекші сөздер тәсілі.

Бұл тәсілдердің барлығының да атқаратын қызметі аффикстер функциясына жақын. Бірақ дәл бірдей емес. Өйткені аффикстердің көпшілігі таза лексикалық қызмет атқарса, кейбірі таза грамматикалық, морфологиялық, енді бірі таза ғана синтаксистік қызмет атқарады.

Тіл-тілде грамматикалық тәсілдердің бірі – басымырақ, енді бірі сирек қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, аталған тәсілдердің кейбірі кейбір тілдерде мүлдем жоқ болуы ықтимал. Дегенмен бұлар бір тілдерде аз, бір тілдер-

де көптігіне қарамастан, тіл-тілдегі грамматикалық негізгі тәсілдер болып есептеледі.

7.3. Аффиксация, аглютинация және фузия құбылыстары

Аффиксация дегеніміздің өзі – сөз түбірі немесе сөз негізіне жалғаушы қосымшалардың морфологиялық көрсеткіші. Аффикстер (префикс, постфикс, индикс, тронсфикс) сөзге лексикалық жаңа мағына да туғызады, грамматикалық мағыналар да үстемелейді.

Аффикстер ішінде постфикстің бір түрі – флексиялардың (жалғаулардың) атқаратын рөлі ерекше.

Сөз түбірі немесе сөз негізіне флексиялардың жалғану ерекшелігіне немесе олардың атқаратын ерекшелігіне қарай, тіл-тілде екі түрлі құбылыс байқалады. Оның бірі – аглютинация, екіншісі – фузия.

Аглютинация – латын сөзі. Мағынасы – жалғану, қосылу, жапсырылу, желімдену (приклеивать). Аглютинация дегеніміз – сөз түбіріне бір аффикстен екіншісі бір немесе бірнеше тектес, бір ғана мағыналы аффикстің (флексияның) бірінен соң бірі тіркесіп жалғануы.

Қазақ тілі – аглютинативтік тіл. Мысалы, *қамсыздандырылмағандықтарыңыздан* деген сөзді морфемаларына қарай бөлшектеп көрейік: *-қам* – негізгі морфема, сөздің түбірі, *-сыз* – сөз жасаушы (сөзден сөз тудырушы) аффикс, постфикс, сын есім жұрнағы; *-да* – сын есімнен етістік жасап тұрған аффикс (жұрнақ); *-н* – өздік етіс, сөз түрлендіруші жұрнақ; *-дыр* – сөз түрлендіруші, өзгелік етіс жұрнағы; *-ыл* – ырықсыз етіс жұрнағы; *-ма* – болымсыздық мағыналы жұрнақ; *-ған* – есімше жұрнағы, *-дық* – етістіктен зат есім туғызушы жұрнақ, *-тар* – көптік жалғау аффиксі; *-ыңыз* – тәуелдік жалғауы; *-дан* – флексия (шығыс септік).

Аглютинацияның бір ерекшелігі – осылайша бір аффикстен соң, екінші аффикстің бірінен соң бірі тізбектесіп жалғана беруі.

Фузия – аглютинацияға қарама-қарсы құбылыс. Фузия – латынның «fusio» сөзінен алынған термин. Мағынасы – құю, еріп кету, бірігіп кету (литье, сплавление, слияние).

Фузия дегеніміз – морфемалардың жымдаса бірігіп, қосылып кетуі.

Соның нәтижесінде морфеманың дыбыстық құрамы айтарлықтай өзгеріске түседі, морфемалар жігін мүлдем көмескілендіріп жібереді.

Орыс тілі – фузиялы құбылысты, флективті тіл. Ол мынадай қолданыстардан айқын байқалады.

1) Сөз приставкасы (префикс) мен түбірі жымдасып, өріліп, тұрғандай болады, ондайда бір дыбыстың өзі приставкаға да түбірге де ортақ болып қолданылады. Мысалы, *приду, разевать* дегенде, әр сөз екі-екі морфемадан құралған *при – иду, раз – зевать*.

Мұның алғашқы – *и* соңғы сөздегі – *з* дыбыстары приставкаға да, сөз түбіріне де қажет, бірақ екі *и*, екі *з* бір ғана дыбыс ретінде бірігіп, кірігіп, жымдасып, екі дыбыс екендігін танытпастай дәрежеге жеткен.

2) Сөз түбірінің соңғы дыбысы өзіне жұрнақтың (суффикс) бірінші (алдыңғы) дыбысымен біркелкі болып келсе, сол бірдей екі дыбыс бір-бірімен жымдасып кетеді. Мысалы, *рас-ти, раст – ти* деген біркелкі екі *т* бір-бірімен жымдаса бірігіп, алғашқы біркелкі екі дыбыс екенін танытпай кетеді.

3) Фузиялы тілде бір жұрнақтың бір өзі екі бірдей қызмет атқарып тұратыны да болады. Мысалы, *Свердловский* (ауданы) дегенде *ск* әрі сөз негізі құрамына кіреді, әрі сын есім көрсеткіші.

4) Біркелкі екі буын қатарласып келгенде, біреуінің түсіп қалуы да фузия құбылысына жатады: *дикоброз, (дико-образ), знаменосец (знамен-о-носец), минералогия (минерал-о-гия)*, т.б. Фонетика саласында мұндай құбылысты *гаплогия* деп атайды.

Синтетикалық тәсіл

Дыбыстардың алмасуы дегеніміз – әр түрлі қолданыстарға байланысты морфема құрамындағы белгілі бір ды-

быстың екінші бір дыбыспен алмасуы. Мысалы, *г-ж* (берегу-бережись) *к-ч* (пеку-печешь, мука-мучной).

Ішкі флексия дегеніміз – сөз ішіндегі дауыстылардың алмасуы немесе сөз түбіріндегі дыбыстық құрамның өзгеріске түсіп, соның нәтижесінде, белгілі бір грамматикалық мағына білдірілуі. Мысалы, орысша *убирать – убрать, посылать – послать – посол*, ішкі флексия неміс, ағылшын тілдерінде бар. Ағылшынша *begin* – (начинать – бастау) *began* – (бастаймын) – *begun* (бастадым – начал).

Тіл-тілде грамматикалық мағына түрлі-түрлі сөз түбірлері мен сөз негіздері мағыналық жақындығы арқылы да беріледі. Мұндай құбылысты *супплевитизм* (латын тілінен аударғанда *suppleo* – толықтыра түсу, қосу) білдіреді. Мысалы, *адам – ел, жұрт – халық – халайық; әдемі – көрікті – көркем* – кескінді сөздері – әр түрлі сөз, бірақ мағыналары жақын, мағыналас сөздер, мұндай ерекшелікті білдіріп тұрған супплетивизм құбылысы.

Редупликация – латынның *reduplicatio* – қосарлау деген сөзі, қазақ тілінде – қос сөздер немесе қосарлау тәсілі деп аталады. Қайталама қос сөздер: *қора-қора мал, мая-мая шөп; қосарлама қос сөздер: ата-ана, үлкен-кіші, іші-сырты, т.т.*

7.4. Сан категориясы

Қазақ тілінде сандық мағына ең алдымен жекелік және көптік ұғымдармен тығыз байланысты. Жекелік ұғым зат есімдердің атау септік тұлғада қолданылуы арқылы беріледі. Ал көптік ұғым, негізінен, көптік жалғау флексиясы арқылы беріледі. Қазақ тілінде көптік, яғни сандық мағына туғызуда жіктік жалғау аффикстерінің де, жіктеу есімдіктерінің де қатысы бар. Бұдан шығар бір қорытынды: тілде грамматикалық сан категориясы түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы жасалады. *Грамматикалық сан категориясы дегеніміз* – екі затты жеке және көп заттан ажырату формасы (көрсеткіш). Қазақ тілінде жекеше және көпше формалар бар.

Орыс және қазақ тілдерінде сандық, мөлшерлік, көптік ұғымдармен, топтық ұғымдар байланысты болып келе береді. Мәселен, *адам – адамзат қауымы, қоғам – адамзат қоғамы, мүше – қоғам мүшесі* деген сөздер мен сөз тіркестерінде, сондай-ақ, орыс тіліндегі *листва, белье, семена* деген сияқты сөздерде сандық ұғым арнаулы көрсеткішсіз-ақ (формасыз) таза лексикалық жолмен беріліп тұр.

Ахмеди Ысқақов сөздердің мұндай тобын көптік мәнді есімдер деп атайды. Оларды өзара іштей сұйық заттардың атаулары (айран, шай, тұздық, т.б.), уақ, ұнтақ, майда, бытыранды, таранды, үгітінді заттардың атаулары (үн, шаң, бетеге, жусан, шаш, кірпік, т.б.), дерексіз ұғымдар атаулары (айла, алғыс, ақыл, дау, сүйеніш, шындық, т.б.), жаратылыс құбылыстарының атаулары (боран, жаңбыр, қар, жел, т.б.), өздері түпкі табиғаты жағынан көптік мәнді зат есімдер атаулары (аяқ, көз, құлақ, етік, байпақ, туфли, кебіс, шаңғы, т.б.) деп те бөлшектейді («Қазіргі қазақ тілі», 149 бет.).

7.5. Жақ категориясы

Жақ туралы ұғым да шынайы өмірден алынған. Сөйлеуші жақ бар да, сөйлеушіге жауап қайтарушы жақ бар. Сөйлеушілерден басқалардың бәрі де бөгде жақ. Осылайша ажырату тілде де өзінің көрінісін тауып, жақ категориясы пайда болған.

Грамматикалық жақ категориясы көптеген тілде іс-әрекеттің қай жаққа (кімге немесе неге) қатысты екенін білдіреді. Сондықтан жақ категориясы көптеген тілде етістік сөздермен байланысты қарастырылады.

Жақ категориясының өзіне тән аффикстері бар. Ол аффикстер *жіктік жалғау* немесе *баяндауыштық жалғау* деп аталады.

Бірінші жақтың формасы (*көрсеткіші*) қимыл, іс-әрекеттің сөйлеушінің өзі арқылы іске асатындығын көрсетсе (*көлемін*), екінші жақтың формасы қимыл, іс-

әрекеттің тыңдаушы жақ арқылы іске асатындығын көрсетеді (*келесің*), ал үшінші жақтың формасы іс-әрекеттің сөйлеуші мен тыңдаушыдан басқа біреу арқылы іске асатындығын көрсетеді (*келеді*).

Көптеген тілдерде жіктелу – етістіктерге тән категория. Ал кейбір тілдерде, мысалы, лезгин тілінде, грамматикалық жақ категориясы жоқ, ол тілде етістіктер жіктелмейді.

7.6. Септік категориясы туралы түсінік

Септіктер туралы ілімнің негізін салушы – ежелгі гректің әйгілі оқымыстысы Аристотель. Ол септік категориясын грекше «*пτοςис*» деп атапты. Птосистың мағынасы – септік деген сөз. Птосис сүйек лақтырып ойнау (біздіңше, ақсүйек ойнау тәрізді) тәжірибесінен алыныпты.

Келе-келе ертедегі римдіктер гректің «птосис» деген сөзін латынша «казус» деп, ал орыстар гректің птосисын калька жолымен падеж деп аударып алған. Қазіргі орыс тіліндегі төрт септіктің атауы (именит., родит., дателън. винительн.) грек және латын тілдерінен аударылып алынған терминдер; ал «творительный» және «предложный» деген атаулар – орыс ғалымдары ойлап қосқан сөздер.

Тіл-тілде септіктер – зат есім, есімдік, сын есім және сан есімдерге тән аса маңызды грамматикалық категорияның бірі. Септіктер сөйлем ішіндегі сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасын білдіреді.

Септіктер категориясына тән ерекшеліктің бірі – мотивациялануы. Әр септік әр түрлі қатынасты – заттың затқа немесе заттың белгісі бір процеске қатыстылығын айқындайды. Мәселен, атау септік грамматикалық тұрғыдан алғанда, заттың ешбір тәуелсіздігін, бейтараптығын білдіреді. Ал қалған септіктер (атаудан басқалары) өзі тіркескен сөзбен грамматикалық тұрғыдан тәуелді болып келеді.

Тіл-тілде септіктер саны бірдей емес: орыс, украин, белорус тілдерінде – 6 септік, чех, серб, хорватта – 7, неміс тілінде – 4, грек тілінде – 5, ағылшын, дат, норвеж тілдерінде – 2, эстон тілінде – 15, венгер тілінде – 22, қазақ тілінде – 7, кейбір дағыстан тілінде 40 шақты септік бар.

Бір қызығы, орыс тілімен туыстас болгар тілінде септік категориясы жоқ. Болгар сөздері орыс тіліндегі *какао, кашне, жюри, кенгуру, Токио, Тбилиси* тәрізді септелмеген күйінде қолданылады. Басқа да кейбір тілдердегі сияқты, болгар тілінде септік жалғау қызметін кейбір предлогтар атқарады.

Мәселен, болгар тілінде с предлогы бірлестік қимыл мағынасын білдіреді: *отбивам с другаря* – жолдасыммен келе жатырмын; қимыл-іс құралын білдіреді: *пише с молиб* – қарындашпен жазады; болгар тілінде *от* предлогі тәуелділікті, зат немесе құбылыстың біреуге тәндігін білдіреді: *стихотворение от Никола Вапцарова – Никола Вапцаровтың өлеңі*, т.б. Бұл қазақша – ілік, орысша родит. падеж мағынасы мен функциясына келеді.

Қазақ тіліндегі сияқты, орыс тілінде септік жалғаулар толып жатқан мағына білдіреді; жалғаулары (окончание) стандартты емес, әркелкі болып келеді. Мәселен, бір ғана родит. падеж оннан астам мағына білдіреді екен, ал предлогтармен тіркескенде, тіпті көп мағыналы болып келеді. Мәселен, *стол-а, стол-ов* деген түрде септелгенде, *-а* әрі родит. падеж көрсеткіші, әрі жекеше (един. число) көрсеткіші; *-ов* әрі родит. падеж, әрі көптік мағынаны білдіріп тұр.

Септік бар тілдерде әр септіктің белгілі бір мазмұны, мәні болуымен қатар, сол мән-мазмұнның берілу формалары, яғни көрсеткіштері болады. Септіктер мазмұн-мағынаға аса бай болып келеді.

Мәселен, көптеген тілдерде кейбір септіктер тәуелділік мағынасын білдіреді. Бұған дәлел – қазақ, орыс тілдеріндегі ілік (родит. падеж) септігі; ағылшынның тәуелдік септігі (*the boy's head – зе бойз хед – баланың*

басы; *the boy's book* – *зе бойз бу: к* – баланың кітабы); неміс тілінің генитиві (*Heinrich Heines Gedichte* – *Генрих Гейнениң өлеңі*); венгер тілінің ілік септігі (*a hasnak a teteje* – *үйдің төбесі*), т.б.

Көптеген тілде септіктер кеңістік мағынасын, кеңістік қатынасты білдіреді. Соның бірі – венгер тіліндегі *суперсив пен сублатив* (бұл екеуі қазақша шығыс, жатыс септікке келеді): *falun elni* – *деревяда тұру*; *Budarest-en* (*Будапеште*); *Budarest-rol* (*Будапештен*), т.б.

Кейбір тілдерде кеңістік қатынасты білдіру үшін септікке предлогтар тіркеседі: орысша *лежит на столе, положи на стол*; немісше *bel der Mutter* – шешемде; *auf dem Dach (у)* – төбеде; *am (an dem) Fenster sitzen* – терезе алдында отыру, т.б.

Венгер тілінде 22 септік бар дедік. Соның 10 түрі (он септік) кеңістік қатынасты білдіреді екен. Бірақ тіл-тілде әр түрлі мағына білдіру септік санының көптігіне байланысты болмайды. Тіл-тілде септік саны аз болса да, сан алуан мағына, толып жатқан басқа да амал-тәсілдер арқылы білдіріле алады.

Тіл-тілде септіктер жүйесі де әр түрлі; септіктердің көрсеткіштері, яғни жалғаулары да әр түрлі. Бірақ септіктердің тіл-тілдегі негізгі көрсеткіштері – аффикстер, яғни жалғаулар (окончание, флексия).

Кейбір лингвистер дүние жүзіндегі тілдерді септігінің бар-жоғына, септіктерінің санына қарай, әр септіктің мағынасына қарай, олардың көрсеткіштеріне, яғни берілу тәсілдеріне қарай ажыратылып, жіктеп-топтастыру мәселелеріне айтарлықтай көңіл бөледі.

Қазіргі қазақ тілінде сөз септеудің екі түрі бар: жай септеу мен тәуелді септеу; орыс тілінде септеудің үш түрі бар: I, II, III септеулер (склонение); ал ертедегі орыс тілінде сөз септеудің бес түрі-амалы болыпты.

Қазақ тілінде сөз септеудің екі түрі болғанымен, жай септеу мен тәуелді септеу жалғауларының грамматикалық формаларында айырма жоқ, ал орыс тіліндегі септеудің үш түрінде бір жалғау көрсеткішінің өзінде өзгешелік өте көп.

Бірсыпыра тілде, мәселен, қытай тілінде, септік категориясы мүлдем жоқ. Қытай тілінде сөздер арасындағы қарым-қатынас көмекші сөздер және сөздердің орын тәртібі арқылы беріледі (Ә. Хасенов «Тіл біліміне кіріспе» 110-112 бет).

Сұрақтар мен тапсырмалар:

- I. 1. «Категория» терминінің мәнін түсіндір.
2. «Грамматикалық категория» дегенге қандай анықтамалар беріліп жүр?
3. Грамматикалық категорияның ұғымы кең дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Белгілі бір құбылысты грамматикалық категория қатарына жатқызудың шарттары қандай?
5. «Ірілі-ұсақты» категория деген тіркес мағынасын қалай түсінесіңдер?
6. Морфологиялық категориялардың қандай түрлерін білесіңдер?
7. Синтаксистік категориялар дегенге не жатады?
8. Сөздердің грамматикалық категориясы, сөз формалары, сөз позициялары грамматикалық категориясы, сөз конструкциялары грамматикалық категориясы деген тіркестердің мәнін мысалдар арқылы түсіндіріңдер.
9. Грамматикалық категория – тарихи құбылыс. Осы пікірді тіл-тілден мысалдар келтіре отырып түсіндіріңдер.

- II. 1. Грамматикалық сан (число) категориясы дегеніміз не?
2. Қазақ тілінде сандық ұғым қандай амал-тәсілдер арқылы беріледі?

№1 тапсырма. Мына келтірілген түсініктемені біліп жүріңдер.

Мына сөздер түбір морфема мен флексиядан ғана құралған; бұлардың сөз түбірі мен сөз негізі (основа слова) бірдей: город, земля, двор, язык, (вод-а, рыб-а).

Орыс тілінде флексия – сөзге қосымша мағына үстемелеп, сөз бен сөзді байланыстыратын форма: вод-а, вод-де, вод-ой, язык – язык-а, язык-и, т.б.

7.7. Сөз таптары, олардың жіктелуі. Есім сөздер. Етістік сөздер

Сөз таптары – сөздердің лексика-грамматикалық топтары. Тіл-тілдегі сөздердің лексика-грамматикалық жағынан қарастырылуы ең алдымен 3 түрлі үлкен топқа бөлінеді: атауыш сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер.

Атауыш сөздердің қатарына сан алуан заттар мен құбылыстардың және олардың сапасы мен белгілерінің атаулары жатады.

Атауыш сөздердің әрқайсысының өз алдына дербес лексикалық мағынасы болады, көптеген сөздермен тіркесіп қолданыла алады және сөйлемнің дербес мүшесі ретінде қызмет атқара алады. Атауыш сөздердің қатарына енетіндер: зат есімдер, сын есімдер, етістіктер мен үстеулер. Атауыш сөздердің қатарына сан есімдер мен есімдіктер де жатқызылады (шартты түрде).

Көмекші сөздерде атауыш сөздердегідей дербестілік болмайды. Олар – лексикалық мағыналары әлсіреген сөздер. Көмекші сөздердің лексикалық жағы мен грамматикалық жағы бір-біріне ұласып кетеді. Сөздің бұл тобының көмекші деп аталу себебі мынадан: олар өз алдына дербес қолданыла алмайды, атауыш сөздермен тіркесіп көмекші қызметін атқарады. Олардан туынды сөз де жасалмайды, дербестігі болмағандықтан, сөйлем мүшесі де бола алмайды. Тіл-тілде көмекші сөздер қатарына енетіндер – жалғаулықтар, септеуліктер (орыс тіліндегі предлогтар) және демеуліктер.

Атауыш сөздерден де, көмекші сөздерден де өзгеше сөздердің түрі – одағай сөздер. Сөздердің атауыш сөздер мен көмекші сөздер деп аталатын ірі топтары өз ішіндегі әр түрлі топтарға сараланып бөлінеді. Олар, топтар, сөз топтары туралы ұғыммен байланыстырылады.

Сөздерді сөз топтарына топтастыруда олардың мағынасын есепке алу басты шарттардың бірі ретінде қаралады.

Сөздерді сөз табына жатқызуда олардың мағынасын есепке алумен бірге, грамматикалық жақтарын да қарастыру керек.

Сөз топтары бір-бірінен синтаксистік қызметі жағынан да ажыратылады. Сонымен, тіл-тілде сөздерді сөз топтарына топтастыруда жоғарыда аталған белгілер негізге алынады.

1. Қазақ тіліндегі сөздерді топтастыру үшін, яғни белгілі бір сөзді сөз табына жатқызу үшін үш түрлі принципті (белгіні) басшылыққа аламыз. Олар: мағыналық, грамматикалық (морфологиялық) белгілері мен сөйлемде атқаратын қызметі. Атап айтқанда, тіліміздегі сөздерді топтастыруда ең алдымен, сөздің мағынасына қарай көңіл аудару қажет. Мысалы, *қара* сөзінің жеке тұрғанда қай мағынада жұмсалып тұрғанын ажырата алмаймыз. Ол үшін оның мағынасы сөйлем ішінде көрінуі керек:

Қара тон киген жігіт келді (қандай?)

Сен сабағыңа қара (не қыл?)

Алыста бір қара көрінді (не?)

Бірінші сөйлемдегі *қара* сөзінің сындық мағынада, екінші сөйлемде қимыл мәнінде, үшінші сөйлемде заттық мағынада жұмсалып тұрғанын байқау қиын емес.

2. Тіліміздегі сөздердің тұлғалық (морфологиялық белгісі) өзгерісіне қарай, түрленуіне байланысты сөздер бір сөз табынан екінші сөз табына ауысып отырады. Мысалы, мына үш сөйлемді салыстырып көрейік.

Еліміздің туы көгілдір түсті

Сен көрпені көкте.

Сен көкке қара.

Қарамен жазылған сөздер сөйлемде екі түрлі тұлғада жұмсалыуымен байланысты бірде сындық, бірде қимыл мағынасында, бірде заттық ұғымда жұмсалып тұр.

3. Сөздердің қай сөз табына жататындығы оның сөйлемде атқаратын қызметіне де байланысты. Мысалы, «*қарауылда*» сөзінің грамматикалық байланысқа түспей, қай сөз табына жататындығын ажырату қиын.

Сен астықты қарауылда (Баяндауыш). Етістік қызметінде жұмсалып тұр.

Ол қарауылда тұр (толықтауыш). Зат есім қызметінде жұмсалып тұр.

Тілдегі сөздердің кейбіреуі осы үш принципке жауап беріп жатса, кейбіреуі бұл принциптің бәріне бірдей жауап бере алмайды. Мысалы, мына сөйлемді талдап көрейік:

Шіркін, ол халықтың алдында отырып, он алты күн өлең айтса да, шаршамайтын өте әйгілі ақын болыпты.

а) *шіркін* – тандану мағынасын білдіріп тұр;

ә) *ол* – адам, кісі мағынасында;

б) *халық, күн, өлең, ақын* – заттық мағынаны білдіріп тұр;

в) *отырып, айтса, шаршамайтын, болыпты* – қимылды, істі білдіреді;

г) *он алты* – сандық мағынаны білдіреді;

ғ) *да* – жеке мағынасы жоқ, басқа сөздерге дәнекерлік, үстеме мағынаны атқарып тұр;

д) *әйгілі* – сындық мағынада;

е) *өте* – белгілі бір сөзге күшейту мағынасын беріп тұр.

Сонымен бірге, бұл сөздердің тұлғалық жағынан да, сөйлемде де атқаратын қызметтері әрқелкі. Сөйтіп, қазақ тіліндегі сөздер мағынасына, тұлғасына және сөйлемде атқаратын қызметіне қарай бірнеше топқа бөлінеді, оны *сөз табы* деп атайды.

Ең алдымен жоғарыда көрсетілген белгісіне қарап, тілдегі сөздерді үш топқа бөлеміз. Олар: атауыш сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер.

1. Атауыш сөздер – лексикалық та, грамматикалық та мағыналары бар, түрлі қосымшаларды жамап алып, сөйлемде сөйлем мүшелерінің қызметін атқара алатын сөздер. Атауыш сөздерге: есімдер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер), етістіктер және үстеулер жатады.

2. Көмекші сөздер – өздеріне тән лексикалық мағыналары көмескі болғандықтан, атауыш сөздермен селбесіп барып қана жұмсалатын сөздер. Көмекші сөздерге шылау сөздер жатады, сонымен бірге жеке сөз табы ретінде жұмсалмайтын көмекші есім, көмекші етістіктер енеді.

3. Одағай сөздер – ешқандай белгілі ұғымды білдіре алмайтын, сөйлемде ешқандай сөйлем мүшесі қызметін атқармайтын, тек адамның көңіл күйі, ішкі сөзімін ғана білдіретін сөздер.

Атауыш сөздер – осы үш топтың ішіндегі ең көбі әрі ең негізгі үйтқы болатын сөздер.

Сонымен, жоғарыдағының бәрін жинақтай келгенде қазіргі қазақ тіліндегі сөздер мынандай 9 топқа бөлінеді:

1. Зат есім	6. Үстеу сөз
2. Сын есім	7. Еліктеу сөз
3. Сан есім	8. Көмекші сөз
4. Есімдік	9. Одағай
5. Етістік	

Осының ішінде грамматикалық белгілерінің жақындығына қарай зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер бір сөзбен есімдер делінеді.

Зат есім

Зат деген ұғым тек күнделікті өмірде кездесетін әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұштасатын әр алуан құбылыстар мен оқиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді де қамтиды. Мысалы: *жаңбыр, құс, су, шыны, қол* деген сөздермен қатар, *адам, найзағай, ұғым, ақыл, сана* деген сөздер де зат есімге жатады. Бұдан зат есімнің лексикалық-семантикалық сипаты салалы да, қарымды да екені байқалады.

Зат есім деп аталатын сөздердің өздеріне тән морфологиялық ерекшеліктері бар. Олар өздерінің лексика-семантикалық сипаттарына қарай, сөйлемдегі өзге сөздермен еркін қарым-қатынасқа түсетіндіктен, сол қатынастарда аса қажетті көптік, тәуелдік, септік және жіктік жалғауларын қабылдап, түрленіп отырады: екіншіден; зат есімдердің сөз тудыратын және сөз түрлендіретін жұрнақтары бар. Зат есімдер тілдегі өзге сөздердің барлығына әрі үйытқы болып қызмет атқаратындықтан, сөйлемнің барлық мүшелері ретінде қолданыла береді. Зат есімдердің ең негізгі қызметі – бастауыш, толықта-

уыш, анықтауыш болу. Зат есімдер сапаны, сынды, белгіні, санды, әр түрлі қатынасты білдіретін анықтауыштармен ғана емес, иелікті, тәуелдікті білдіретін анықтауыштармен де талғамай, үнемі тіркесе береді.

Өзара бір-бірімен байланысты осы үш түрлі белгіні (семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілерді) ұштастыра қарағанда ғана, зат есім деп аталатын негізгі сөздің сыр-сипаты толық ашылады.

Сын есім

Сын есім неше алуан сыр-сипатпен байланысты ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы ретінде бөлінді. Сын есім деп заттың сапасын, сипатын, қасиетін, көлемін, салмағын, түсін білдіретін лексика-грамматикалық сөз табын айтамыз.

Сын есімнің семантикалық мағынасы оның морфологиялық ерекшеліктерінен де, синтаксистік қызметтерінен де айқын көрініп отырады.

Морфологиялық сипаттары жағынан да сын есімнің өзіне ғана тән, өзге есімдерден басқаша ерекшеліктері бар. Мысалы, сын есімнің табиғи қызметі зат есімге анықтауыш мүше болса, зат есімге тіркесіп негізгі қызметін атқарғанда сын есім ешқандай өзгеріске ұшырмайды: анықталатын зат есім көптік, септік, тәуелдік формаларының қайсысында қолданылса да, оны анықтайтын сын есім зат есімнің формасына үйлеспейді де, қиыспайды да. Сын есім семантикалық ерекшелігіне қарай, затты сыр-сипат жағынан анықтайды, бірақ ол анықтауыш қызметін атқарып тұрғанда, еш уақытта да тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейді.

Сан есім

Сан есім – есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі. Өзінің мағынасы мен қызметі жағынан сан есім өзге сөз таптарына қарағанда, сын есімге біршама жақын. Бірақ сын есім заттың сапасын, сипатын, т.б. сыр-си-

паттарын білдіретін сөз табы болса, сан есім заттың сан мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін лексика-грамматикалық сөз табы. Мысалы: *ақ көйлек, жақсы адам, жуан ағаш* деген тіркестердегі *ақ, жақсы, жуан* деген сын есімдер мен *екі, бес, жиырма* деген сан есімдерді бір дәрежеде қарауға болмайды. Өйткені мұндағы *ақ, жақсы, жуан* сөздері *көйлек, адам, ағаш* сияқты заттардың бойына тән әр қилы сындық қасиеттерді көрсетіп тұрса, *екі, бес, жиырма* сөздері сол заттардың ондай сыр-сипаттарының бірін де көрсете алмайды, тек сандық, мөлшерлік жағын ғана, демек, олардың сан жағынан қанша екендігін ғана анықтайды.

Есімдік

Есімдер табына жататын сөз табының бірі – есімдіктер. Есімдіктер заттың атын, сынын, санын, я олардың аттарын білдірмейді, бірақ солардың (зат есім, сын есім, сан есімдердің) орнына жұмсалады. Есімдіктер белгілі бір түсінікті я ойды жалпылама түрде меңзеу арқылы білдіреді. Есімдіктердің нақтылы мағыналары өздерінен бұрын айтылған сөйлемге немесе жалпы сөйлеу аңғарына қарай айқындалады. Мысалы: *Ол Мұстафиннің барлық афоризмін білетін. Сен қымсынба, артыңда біз бармыз* (М. Әуезов) дегендергі есімдіктердің қайсысының болса да мағынасы нақтылы емес. Өйткені, бірінші сөйлемдегі ол деген сөзден тек бір адамның Мұстафиннің барлық афоризмін білетінін ғана аңғарғанмыз болмаса, ол адам кім, Орынбай ма, әлде Қанат па, жоқ, тіпті біз білмейтін басқа бір адам ба? Әйтеуір, оның кім екенін бірден айқын біле алмаймыз. Екінші сөйлемдегі *сен, біз* дегендердің де мағыналары нақтылы емес, олар жалпылама түрде ғана айтылған. Ондай болатын себебі: *Ол* деген сөз *мен* және *сен* деген ұғымнан басқаның бәрін білдіреді, демек, көзбе-көз я бетпе-бет сөйлесіп тұрған екі адамнан басқаның бәрі (адам ба, зат па – бәрі-бір) – *ол* болады. Ал, *мен* тек бірінші жақ (сөйлеуші я айтушы) болады да, *сен* – тыңдап (сөйлесіп) тұрған адам, де-

мек, сөйлеушімен (менімен) әңгімелесіп отырған адам болып шығады. Сонымен, жоғарыдағыдай дара тұрған сөйлемдердегі есімдіктердің дәлді мағыналары бірден айқын болмайды.

Есімдіктердің дәлді мағыналары, егер екі я онан да көп адам сөйлесіп отырған жағдайда (диалогта) қолданылса, сол сөйлемдерден бұрын айтылып, я аталып өткен сөйлемдермен байланысты аңғарылады. Ал егер ондай есімдіктер монолог түрінде айтылған я жазылған сөйлемдерде қолданылса, олардың дәлді мағыналары, яғни олар туралы мәлімет, сол сөйлемдерден бұрын айтылған я жазылған сөйлемдермен байланысты тыңдаушы мен айтушыға (оқушыға) ғана белгілі болады. Демек, есімдіктердің дәлді мағыналары бұрын айтылған я жазылған сөйлемдермен байланысты анықталады. Мысалы: *Мен жаратпаған атшыға қарап едім, ол «тек отыр» дегендей басын шайқап, ернін тістей қойды* (С. Көбеев) деген мысалды алсақ, сөйлемдегі *ол* деген сөздің дәл кім екенін бірінші сөйлемдегі *атшы* деген сөзден аңғарамыз. Сол сияқты, *«Кімді айтса, сол келеді»* деген мақалдағы *кімді, сол* деген есімдіктердің де кімді нақтылы білдіріп тұрғанын, яғни дәлді мағыналарын бұрынғы сөйлемде аталған адамға қарап барып аңғарамыз. Шынында, *ол, мен* деген есімдіктерді алсақ, әркім я әр адам *ол да, мен де* бола алады.

Морфологиялық жағынан есімдіктер түрленетін сөздердің тобына қосылады. Ал олардың түрленуінде, жалпы алғанда, есімдерге ұқсастықтар болмағанымен, өздеріне тән ерекшеліктері де бар. Мысалы, субстантивтік есімдіктер қолданылу ретіне қарай зат есімдер сияқты көптеліп те, тәуелденіп те, септеліп те, жіктеліп те қолданыла беретін болса, атрибутивтік есімдіктер дәл өз мағынасында, нағыз сын есімдер ретінде қолданылып тұрғанда грамматикалық жағынан түрленбейді, демек, грамматикалық формаларының ешбірін де қабылдамайды.

Есімдіктердің бәріне де тән, бәріне де ортақ деп есептерліктей я танырлықтай белгілі бір жүйелі формалары немесе өзгеру тәсілдері жоқ. Бұл ерекшелік негізінде

есімдіктердің іштей субстантивтік және атрибутивтік болып мағыналық екі жікке бөлінуімен байланысты. Есімдіктер шығу тәркіні жағынан екі топқа бөлінеді: оның бір тобына өте ерте заманнан келе жатқан байырғы (көне) түбір есімдіктер енеді де, екінші тобына тіліміздің даму, жетілу процестерімен байланысты, кейінгі замандарда пайда болған, демек, соңғы кездерде туып қалыптасқан есімдіктер жатады.

Қазақ тілінде есімдіктер сан жағынан көп емес, небәрі 60-70 сөз. Бірақ олардың атқаратын қызметі орасан зор.

Мағыналарына қарай есімдіктер мынадай топтарға бөлінеді:

1) жіктеу есімдіктері; 2) сілтеу есімдіктері; 3) сұрау есімдіктері; 4) өздік есімдіктер; 5) белгісіздік есімдіктер; 6) болымсыздық есімдіктер; 7) жалпылау есімдіктері.

Жіктеу есімдіктері

Жіктеу есімдіктеріне *мен, сен, сіз, ол, біз (біздер), сендер, сіздер, олар* деген сөздер жатады. Жіктеу есімдіктері сан жағынан аз болғанымен, қызметі жағынан есімдіктердің ішіндегі аса жиі қолданылатын тобы.

Жіктеу есімдіктері үнемі жақтық ұғыммен байланысты келеді. Сол себептен олар ылғи адаммен байланысты, демек, сөйлеуші, тыңдаушы және бөгде кісі деген ұғымдармен байланысты қолданылады.

Есімдіктердің де септеу жүйесі басқа есімдермен негізінде бірізді болғанымен, олардың әр тобына тән кейбір ерекшеліктері де жоқ емес. Мысалы, жіктеу есімдіктерінің жекеше түрлері төмендегіше септеледі:

Атау	мен	сен	ол
Ілік	менің	сенің	оның
Барыс	маған	саған	оған
Табыс	мені	сені	оны
Жатыс	менде	сенде	онда
Шығыс	менен	сенен	онан (одан)
Көмектес	менімен	сенімен	онымен

Бұл үлгіден, басқа есімдерге қарағанда, жіктеу есімдіктерінің ерекшелігі септелетіні көрінеді. Бірақ бұл ерекшелік олардың көпше түрлерінде кездеспейді, соңғылар (сіз, біз, сендер, сіздер) септеу жағынан басқа есімдерге ұқсас келеді. Мысалы:

Атау	сіз,	біз (дер)	сендер	сіздер
Ілік	сіздің,	біз (дер) дің	сендердің	сіздердің
Барыс	сізге,	біз (дер) ге	сендерге	сіздерге
Табыс	сізді,	біз (дер) ді	сендерді	сіздерді
Жатыс	сізде,	біз(дер) де	сендерде	сіздерде
Шығыс	сізден,	біз (дер)ден	сендерден	сіздерден
Көмектес	сізбен,	біз (дер) мен	сендермен	сіздермен

Сөйтіп, жіктеу есімдіктерінің жекеше түрінің септелу жүйесінде түрлі ерекшелік байқалады. Бірақ ол ерекшелік «қопарылмалылық белгісі» емес, жалпы есімдіктер категориясының көпшілігінде сақталған ерекшелік деп есептеледі.

Жіктеу есімдіктерінің жіктелуінде де ерекшелік бар. Оларға жіктік жалғаудың барлық жақтарының қосымшалары қосыла бермейді. Жіктеу есімдіктеріне жалғанатын жақ жалғауларын есімдіктерден болған баяндауыштың қос-қабаттасып келген плеонастикалық көрінісі деп қарауға болады. Өйткені баяндауыштық (жіктік) жалғау, жіктеу есімдіктері баяндауыш қызметінде жұмсалғанда, бастауыштың жақтық мағынасына қарамастан, баяндауыштың жақтық мағынасына қарай жалғанады. Мысалы, *оқушы менмін, тыңдаушы сенсің* дегенде, грамматикалық бастауыштар 2-жақта да, баяндауыштар *мен-мін, сен-сің* болып (1, 2-жақта) айтылған. 1, 2-жақ жіктеу есімдіктері ерекше бір жағдайда болмаса, тәуелденбейді, тек 3-жақтық есімдік қана тәуелденеді (мысалы: *ол-оным, оныңыз, онысы*).

Жіктеу есімдіктері сөйлемде бастауыш та, толықтауыш та, баяндауыш та, анықтауыш та болып жұмсала береді. Мысалы: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. Адам деп мені, салмадың сен хат маған (Абай). Менің атым – Темір (Ә. Әбішев); Темір, сенбісің? (Ә. Әбішев)*

деген сөйлемдердегі *мен, сен* есімдіктері бастауыш болып, *мені, маған* есімдіктері толықтауыш болып, *менің* есімдігі анықтауыш болып, *сенбісің?* есімдігі баяндауыш болып тұр. Бірақ, сөйте тұра, жіктеу есімдіктері оздігінен атау түрінде тұрып ешқашан да пысықтауыш болып қызмет атқармайды. Сол сияқты, жіктеу есімдіктерінің атау формада анықтауыш болуы – үйреншікті құбылыс.

Сілтеу есімдіктері

Сілтеу есімдіктеріне *бұл, осы, сол, анау, мынау, сонау, осынау, ана, мына, сона, әні, міне* деген сөздер жатады.

Бұл есімдіктер, негізінен алғанда, сілтеу, көрсету, нұсқау сияқты ишараттарды білдіріп, *қай? қайсы?* деген сұрауларға жауап беретін атрибутивтік сөздер. Дегенмен, сілтеу есімдіктерінің барлығының мағыналары бірдей, бір дәрежеде бола бермейді.

Сілтеу есімдіктерінің мағына жағынан бір-бірінен ерекше болып келуін мынадай сөйлемдерді салыстыру арқылы аңғаруға болады. *Бұл кісіні мен танымаймын. Осы кісіні бір көрген сияқтымын* дегендегі *бұл, осы* деген есімдіктер көз алдындағы, жақындағы кісіге сілтегендікті білдіреді. Солай бола тұрса да, мағыналары өзара бірдей емес, бір-бірінен айырмашылығы бар. Мысалы, *осы* дегеннің мағынасы тым нақты болса, *бұл* дегеннің мағынасы онан гөрі жалпы болады. Сілтеу есімдіктері, «таза» атрибутивтік күйде тұрғанда еш уақытта да септелмейді, көптелмейді және тәуелденбейді. Олар заттық ұғым беріп, субстантивтенгенде ғана, септік, тәуелдік және көптік жалғауларды қабылдайды. Бұлардың септелуі жіктеу есімдіктеріне ұқсас болады.

Сұрау есімдіктері

Сұрау есімдіктері мыналар: *кім, не, неше, қай, қандай, қанша, қалай, қашан*.

Бұлардан басқа да бірнеше сұрау есімдіктері бар, бірақ олар – белгілі жолдармен жоғарыда көрсетілген негізгі сұрау есімдіктерінен жасалған есімдіктер. Мысалы: *нешеу, нешінші* деген сұрау есімдіктері сан есімдердің морфологиялық (тұлғалық) формаларына сәйкестеніп, демек, сан есімнің қосымшалары арқылы *неше* деген негізгі сұрау есімдігінен жасалған (*нешеу? – төртеу; нешінші? – төртінші*).

Қайсы, қайдан, қайда – сияқтылар *қай* деген негізгі сұрау есімдігінен туған. Оның біріншісінің соңындағы *-сы* қосымшасы тәуелді жалғаудың 3-жағының қосымшасы болған, бірақ ол қосымша қазіргі кезде тәуелдік жалғауға тән қасиеттен айырылып қалған, сол себептен бұл қосымшаның үстіне (*қайсы*) қазіргі тілімізде тәуелдіктің үш жағының қосымшасы екінші рет жалғана береді (*қайсы+м, қайсы+ң+ыз, қайсы+сы*).

Ал *қайдан, қайда* дегендердегі қосымшалар – шығыс (*қайдан?*), жатыс (*қайда?*) септіктердің қосымшалары. Бұл қосымшалар сол негізгі түбірге көнеленіп, қалыптасып кеткен. Қазақ тілінде *қай* деген түбірге басқа сөздердің қосымшалары қосылмайды, өзбек тілінде *қайға* делініп те, *қайларға* делініп те айтыла береді.

Қандай, қанша деген сұрау есімдіктерінің қосымшалары *-дай, -ша* жұрнақтарымен (мысалы, *сон-дай, сон-ша, бала-дай, бала-ша, т.б.*) байланысты. Бұл екі сұрау есімдігінің бастапқы түбірі қан деген сөз болған.

Қалай есімдігіндегі жұрнақ *-лай (осылай, солай)* қосымшасымен байланысты.

Сонымен, *қай, қайсы, қайда, қайдан, қайдағы, қандай, қанша, қалай, қашан, қашаннан, қашанғы* деген есімдіктер *-қай, -қан, -қа* деген бір төркіннен туып, көнеленіп қалыптасқан сөздер.

Морфологиялық жағынан сұрау есімдіктерінің ішінен *кім, не, қайсы, нешеу* сияқтылар септеліп те, тәуелденіп те, көптеліп те, жіктеліп те қолданыла береді. Мысалы, үлгі үшін кейбір есімдіктерді септеп, тәуелдеп, көптеп, жіктеп өзгертіп қараған жөн.

Сұрау есімдіктерінің септелу үлгісі

Атау	<i>Кім</i>	<i>Не</i>	<i>Қашан</i>	<i>Қалай</i>	<i>Қай</i>
Ілік	<i>Кімнің</i>	<i>Ненің</i>			
Барыс	<i>Кімге</i>	<i>Неге</i>	<i>Қашанға</i>		
Табыс	<i>Кімді</i>	<i>Неді</i>			
Жатыс	<i>Кімде</i>	<i>Неде</i>	<i>Қашанда</i>		<i>Қайда</i>
Шығыс	<i>Кімнен</i>	<i>Неден</i>	<i>Қашаннан</i>		<i>Қайдан</i>
Көмектес	<i>Кіммен</i>	<i>Немен</i>			

Сұрау есімдіктерінің тәуелдену үлгісі

1- жақ	<i>Кімім</i>	<i>Нем</i>	<i>Қайсым</i>	<i>Нешеуім</i>
2-жақ	<i>Кімің</i>	<i>Нең</i>	<i>Қайсың</i>	<i>Нешеуің</i>
	<i>Кіміңіз</i>	<i>Неңіз</i>	<i>Қайсыңыз</i>	<i>Нешеуіңіз</i>
3-жақ	<i>Кімі</i>	<i>Несі</i>	<i>Қайсысы</i>	<i>Нешеуі</i>

Басқа сұрау есімдіктері тәуелденбейді. Сұрау есімдіктерінің бәрі көпше түрде өзгермейді, тек *кім, не, неше* дегендер ғана көптеледі, мысалы: *кім – кімдер, не – нелер, неше – нешелер*.

Сұрау есімдіктерінен *кім, не, қандай, қанша, қалай, нешінші* дегендер жіктеледі.

Мысалы:

Мен	<i>кімін;</i>	<i>Біз кіміз (біздер кіміз)</i>
Сен	<i>кімің;</i>	<i>Сендер кім (дер) – сіңдер</i>
Сіз	<i>кіміңіз;</i>	<i>Сіздер кім (дер) – сіздер</i>
Ол	<i>кімі;</i>	<i>Олар кімдер, т. б.</i>

Сұрау есімдіктері я бүтіндей, я жартылай өзгерсе де сөйлемде негізінде сұрау мағынасын тудырады, мысалы: *Кім айтар қазір бізді көшпелі ел деп? Кім айтар өмір бойы көшкен ел деп? (Т. Жароков)*.

Сұрау есімдіктерінің кейбіреулері қосарланып та қолдалынады, ондайда есімдіктер саралау, жекелеу мағынасын білдіреді, мысалы: *Сіздің үйге кім келді? Сіздің үйге кім-кім келді? Қайсың келдің? Қай-қайсың келдің?*

Сөйлемнің жалпы мағыналық ерекшелігіне және қолданылу өзгешелігіне қарай сұрау есімдіктері кейде сұрау мағынасын бермейді. Мысалы: *Ырысты, еркін, азат елім қандай! Кең байтақ, кең дәулетті жерім қандай! Өлкемнің оңы – мақта, солы – қырман, бітетін біздің жерге егін қандай!* (І. Жансүгіров) дегендегі қандай сөздері сұрау емес, адамның көңіл күйіне қарай экспрессивтік мағына беріп тұр. Шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерде де сұрау есімдіктері қатыстық мағына береді, демек, бағыныңқы сөйлемде сұрау есімдігі қолданылса, басыңқы сөйлемде сілтеу есімдігі қолданылады және бағыныңқыдағы сұрау есімдігі қай тұлғада тұрса, басыңқыдағы сілтеу есімдігі сол тұлғада тұрады:

Көрмейсің бе, тоқта енді, Кімге сенсең, сол шикі (Абай); Кім еңбекті істесе, сол адам үлесті де көп алады (мақал).

Не, сол, қалай, қашан, кім, неше сияқты сұрау есімдіктермен біріккен кейбір басқа сөздер (ғұрлым, әлде, әр, еш, т.б.) өзге категорияға ауысады, мысалы: *неғұрлым (м), солғұрлым (м), әлдеқалай, әлденеше, әрқалай, әрқашан, әркім, ешқандай, ешкім, ештеңе (ештеме), ешқашан, ешқайда, т.б.*

Өздік есімдік

Қазақ тілінде өздік есімдікке жалғыз ғана өз сөзі жатады. Бұл есімдік көбінесе *өзім, өзің, өзіңіз, өзі, өзіміз, өздеріңіз* деген сияқты оңаша және ортақ тәуелдеуі түрде қолданылады. Мысалы: *Жас екенің рас, бірақ алғашқы кезде өзім көмектесіп, қамқорың боламын ғой (С. Көбеев); Өзің жүрген жақтан өзің тауып келген жол бар ма; Базаралы өзі ере шығып, жақсы қабақпен ырза қош айтысып, өз көзінше барлық топты аттандырып*

салды (М. Әуезов); Өзіміз үшін өмір құрып жатқанда, Күләнданың әлдеқашан бұзылған моласын қимайсың ба? (С. Ерубасев).

Өздік есімдіктің тәуелдеулі формада қолданылуында мынадай екі түрлі ерекшелік бар:

Жіктеу есімдіктері қабаттасып та (тіркесіп те), қабаттаспай да қолданылады. Оның бер жағында, өздік есімдік тәуелдіктің қай жағында тұрса, қабаттасатын жіктеу есімдігі де сол жақта қолданылады, мысалы: *өзім – мен өзім; өзің – сен өзің; өзіңіз – сіз өзіңіз; өзі – ол өзі; өзіміз – біз өзіміз (өздеріміз, біздер өздеріміз); өздерің – сендер өздерің; өздеріңіз – сіздер өздеріңіз; өздері – олар өздері.*

2. Тәуелдеулі өздік есімдік сөйлемде бастауыш болса, жақ жағынан жіктік жалғауды тікелей өзіне бағындырады (қиыстырады, жақтастырады), демек, бастауыш болатын өздік есімдік тәуелдіктің қай жағында тұрса, баяндауыш та жіктіктің сол жағында тұрады, ал тәуелдеулі зат есімдерде ондай қасиет жоқ, мысалы:

өзім келдім (жақтасады) – жолдасым келді (жақтаспайды)

өзің келдің --, --- жолдасың келді ---, ---

өзіңіз келдіңіз --, --- жолдасыңыз келді ---, ---

өзіміз келдік --, --- жолдасымыз келді ---, ---

өзі келді --, --- жолдасы келді ---, ---.

Белгісіздік есімдіктері

Белгісіздік есімдіктердің жасалуына *бір, әр, әлде* деген үш сөз ұйтқы болып қызмет атқарады, белгісіздіктер осы сөздердің кейбір басқа есімдіктермен бірігуі арқылы жасалады. Мысалы:

1) *Біреу, кейбіреу, кейбір, қайсыбір, әрбір, бірнеше, бірдеме (бірнеше).*

2) *Әркім, әрне, әрқайсы, әрқалай.*

3) *Әлдекім, әлдене, әлдеқайдан, әлденеше, әлдеқалай, әлдеқашан (алдақашан).*

Белгісіздік есімдіктер деп мағыналары жағынан заттар мен құбылыстарды нақтылы түрде білдірмей, белгісіз мәнде айтылатын сөздерді айтамыз. Мысалы: *Қыр жолаушысы сияқтанған біреу кіріп келді (М. Әуезов); Үй ішіне орнаған берекесіздікті көргісі келмегендей, әлдене сылтаулармен әлдеқайда кетіп қап, үйге жөнді жоламайды (С. Мұқанов)* дегенде, алғашқы сөйлемде кімнің келгені белгісіз болып тұрса, соңғы сөйлемде сылтаулардың қандай екендігі және қайда баратыны белгісіз түрде ғана айтылып тұр.

Белгісіздік есімдіктерінің *бір, біреу, кей* дегендері басқа сөз таптарынан лексикалық жолмен ауысқан; *әр, әлде, пәлен, бірдеңе, бірнеше, кейбір, әлдекім, әлдене, әлденеше, әлдеқашан (алдақашан), әлдеқалай, әлдебір, әркім, әрне, әрқайсы, әрбір*, т.б. құрылымы жағынан морфологиялық жолмен жасалған күрделі есімдіктер. Бұл есімдіктер заттық ұғымды білдіреді де, зат есімше өзгереді (мысалы: *әркім, әрне, әрқайсы, әлдекім, әлдене, біреу, кейбіреу, бірдеме*) де, сөйлемде субстанциялық (бастауыш, толықтауыш) қызмет атқара алады. Ал кейбіреулері затты анықтайды (*кейбір, қайбір, қайсыбір, әлденеше, бірнеше*), енді біреулері пысықтауыш мүше болып (*әлдеқалай, әлдеқашан, әлдеқайдан, т.б.*) қызмет атқарады.

Болымсыздық есімдіктері

Болымсыздық есімдіктер негізінде *еш* деген сөзбен кейбір есімдіктердің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы: *еш, ешкім, ешбір, ештеме, дәнеңе, ешқашан, ешқандай, ешқайсы*. Болымсыздық сөйлемде болымсыздық мағына білдіретін *емес, жоқ* деген сөздермен және етістіктің болымсыз түрімен байланысты қолданылады (*ешкім айтқан емес; ешкім айтқан жоқ; ешкім айтпады, т.т.*).

Бұлардың ішінен заттық (субстанциялық) ұғым білдіретіндері – *ешкім, ештеме (ештеңе), ешқайсы* дегендер. *Ешбір, ешқандай* дегендер – атрибутивтік ұғымдағы сөздер.

Болымсыз есімдіктер жіктік жалғауын қабылдамайды, көптік жалғауы тәуелдік жалғауларымен қоса-қабат *ештемелері, дәнеңелері* деген сияқты түрде ғана жалғанады. Сол сияқты, болымсыздық есімдіктерінің тәуелденуі мен септелу жүйелері де біркелкі болып келмейді.

Болымсыз есімдіктер бастауыш та, септелген түрлерінде толықтауыш та болады; *ешбір, ешқандай* дегендер негізінде анықтауыш болып қызмет атқарады. Мысалы: *Төзе алмай ешкім қарсы тілсіз жауға, Қырылды қаза тауып мал да, жан да (Т. Жароков); Ажал қаупінің жаландаған тілінен басқа ештеме көрінбейді (Мың бір түн); Сәден ешбір жұмысты ойламай, білмей істемейтін (Ғ. Мүсірепов)*.

Жалпылау есімдіктері

Жалпылау есімдіктеріне *бәрі, барлық, барша, бар* (бар адам), *күллі, бүкіл, түгел* деген сөздер ғана жатады.

Жалпылау есімдіктері деп мағына жағынан кем дегенде екі я онан көп заттар мен құбылыстарды жинақтай атау үшін қолданылатын сөздерді айтамыз. Мысалы, *ат шабыс, көкпар, серке, тарту, тенге алу, балуан күрестіру – баршасы да осы күні болып жатыр (М. Әуезов)*.

Жалпылау есімдіктерінің ішінен *бәрі* деген атау формада субстанциялық (заттық) ұғымды білдіреді де, басқалары атау формада атрибуттық (анықтау) ұғымдарды білдіреді. Бірақ атрибуттық ұғым білдіретін басқа жалпылау есімдіктері тәуелденсе, субстантивтеніп заттық ұғымды да білдіре береді.

Жалпылау есімдіктерінің ішінен *бар, бүкіл, күллі* сөздері лексикалық жолмен өзге сөз таптарынан ауысқан, бәрі, барлық, барша сөздері морфологиялық тәсіл арқылы *бар* есімдігінен жасалған. Бірақ бұл сөздің де өуелдегі бар (жоқ деген сөздің антонимі) деген есімнен прономиналдану негізінде пайда болған.

Бар, барлық, барша есімдіктеріне тәуелдік жалғаулары оңаша және ортақ түрінде де жалғана береді де,

бүкіл, күллі, бүтін есімдіктеріне ешқашан да жалғанбайды. Жіктік жалғаулары да жалпылау есімдіктерінің ешбіріне жалғанбайды. Жалпылау есімдіктерінің ішінде тек субстантивтенген түрлері тәуелденіп барып қана септеле алады.

Жалпылау есімдіктері, негізінен алғанда, сөйлемде анықтауыш болып қызмет атқарады. Бірақ оның өзі де жалпылау есімдіктерінің бәріне бірдей қызмет емес. Өйткені олар ретіне қарай, толықтауыш мүше болып та жұмсалады, бірақ еш уақытта да пысықтауыш болып қызмет атқармайды. Мысалы:

Барлық көш, иесіз тұл кетіп бара жатқан анау қаралы киім, тұл ат – баршасы осы барлық қауымның қайғысын Абайға өзгеше терең түсіндірді (М. Әуезов); Жасауыл ұйқыдағы бәрі де үнсіз, Озбырға обал бар ма, өлсе құнсыз? (Н. Ахметбеков); Керімбаланың ашықтығын, еркелігін бар жастар тұтас ұнатқан еді (М. Әуезов); Жылы менен суықтың бәрін көріп, Қайран көңіл қайыспай қайрат етті (Абай); Абылғазының айтқаны түгел орындалып болған-ды (М. Әуезов).

Етістік

Етістік – мағынасы жағынан қимыл, іс-әрекетті білдіреді. Етістік – ең күрделі сөз табы. Бұл оған тән грамматикалық категориялар мен тұлғалардың молдығынан да көрінеді. Қимыл, іс-әрекет әрқашан мезгіл, уақыт ұғымымен байланысты болады. Сондықтан да шақ етістікке тән категориялардың бірі болып табылады. Мұнымен бірге рай, жақ, етіс категорияларымен және оларға тән формалармен сипатталады. Есімше мен көсемше, қимыл есімі етістіктердің функционалды тұлғалары ретінде қаралады. Түркі тілдерінде есімше мен көсемше (-ғалы, -гелі формасынан басқа), жіктелетін формалар ретінде қаралады. Мұның өзін жүйесі әр басқа тілдердің грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты деп қараған жөн. Етістік белгілі шақта айтылуымен бірге, белгілі бір жақта да айтылады. Жақтық мағына түркі тілдерін-

де арнаулы аффикс-жіктік жалғаулары арқылы беріледі. Түркі тілдерінде предикаттық қызметте жұмсалғанда, есім сөздер де жіктеледі. Бірақ түркі тілдерінде есімдердің бәрі бірдей жіктелмей, адамның кәсібі мен сапа белгісін білдіретін сөздер ғана жіктелетінін және олардың жіктелуі үшін баяндауыштық қызметте жұмсалуды шарт екендігін еске алсақ, жіктеудің, соған сай сөз түрлендіруші тұлға ретінде жіктік жалғауларының етістіктерге де тән екендігін көреміз. Баяндауыштық қызмет – есім сөздердің емес, етістік сөздердің ең басты синтаксистік қызметі. Жіктелу – етістіктің ерекшелігі. Түркі тілдерінде түбір етістік негізінен бір буынды болады.

Етіс – етістікке тән грамматикалық категория. Грамматикалық етіс категориясы, біріншіден, іс-әрекетке субъектінің қатынасын білдірсе, екінші жағынан, объекті мен іс-әрекеттің қатынасын білдіреді. Түркі тілдерінде етіс категориясы және олардың түрлерінің әрқайсысы арнаулы аффикстер арқылы жасалады. Ол аффикстер етістіктің белгілі бір етіс түрін тудырумен бірге, етістіктен етістік тудырады. Осымен байланысты түркологиялық еңбектерде етіс жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етістіктер туынды етістік қатарына да жатқызылады. Етіс аффикстері салт етістікті сабақты етістікке, керісінше сабақты етістікті салт етістікке айналдырады.

Қазақ тіліндегі етіс түрлері: 1. Өздік етіс сабақты етістікке *-н, -ын, -ін* аффиксі жалғану арқылы жасалады, іс-әрекеттің өз субъектісіне бағытталуын, көшетінін көрсетеді. 2. Ырықсыз етіс (*-ыл, -іл, -л, -ын, -ін, -н*) тұлғасында айтылған етістіктің субъектісі арнайы айтылмайды да, іс-әрекет өзінің объектісіне бағытталып, соған көшеді. Сабақтас етістікті салт етістікке айналдырады. 3. Ортақ етіс – іс-әрекет субъектісінің біреу емес, бірнешеу екендігін көрсетеді. Етістік түбіріне *-с, -ыс, -іс* аффикстері жалғану арқылы жасалады. 4. Өзгелік етіс – көптеген үндіеуропа тілдерінде кездеспейді. Етістің бұл түрі түркі тілдері мен монғол тіліне тән. Етістікке *-тыр,*

-тір, -ғыз, -гіз, -қыз, -кіз аффикстері жалғану арқылы жасалады.

Есімше – есім белгісін білдіретін (зат, адам) іс-әрекетпен байланысты болатын етістіктің финит емес тұлғасы (вербоид), мыс: «*лаулаған от*», «*оқыған адам*», т.б. есімшеге етістіктің де, сын есімнің де қасиеттері тән. Кейбір тілдерде есімшенің етістік қасиеті залог, вид, шақ, меңгеру үлгілерінен көрінісін табады. Түркі тілдерінде есімшенің болымсыз тұлғалары болады (қаз, «келер» – «келмес»). Орыс тілінде қысқарған есімшелер септелмейді, олар род және видке байланысты өзгереді. Есімшенің сын есімге жақындығын оның род, вид, септік категорияларынан байқауға болады. Сын есім тәрізді есімше анықтауыштың, баяндауыштың синтаксистік қызметін атқарады. Есімше белгілейтін сөз іс-әрекеттің субъектісі мен объектісін белгілеуі мүмкін. Алтай тілдерінде субстантивтенген есімше әр түрлі септік формаларында қосымша іс-әрекетті білдіре алады. Мыс: қазақ тіліндегі табыс септігіндегі етістік объектісі ретіндегі есімше меңгеруді білдіреді. Мыс: *келгенін көрдім*. Сонымен қатар, есімше бір уақытта болатын іс-әрекетті де белгілейді. Мыс: *отырғанымда ол келді*. Тіл мамандары арасында есімшенің семантикалық-грамматикалық дәрежесі туралы қалыптасқан пікір жоқ. Қазақ тіліндегі есімше тұлғалары: *-ған, -ген, -қан, -кен, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -итін*.

Көсемше – етістіктің түбірі және негізіне *-ып, -іп, -п, -а, -е, -и, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі* жұрнақтары жалғану арқылы жасалатын етістіктің категориясы. Көсемше қимыл-қозғалыстың белгісін білдіреді де, сөйлемде пысықтауыштық қызмет атқарады. Көсемше қимыл-әрекеттің себебін, амалын, мақсатын білдіреді. Негізгі етістік пен көмекші етістікті байланыстырады. Жалғаулық орнына қолданып, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады. Көсемше жіктеліп баяндауыш қызметін атқарғанда өткен шақты білдіреді. Мыс: *келіп+пін, өте+мін, жүріп+пін, т.б.*

Шақ категориясы – қимыл-әрекеттің сөйлеп тұрған кезден бұрын не сөйлеп тұрған кезден кейін, сөйлеп тұрған кезде болатынын білдіретін етістік формалары. Шақ категориясы барлық тілдерде өткен шақ, келер шақ, осы шақ болып бөлінеді. Қазақ тілінде өткен шақтың төрт түрі бар: жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ, дағдылы өткен шақ. Өткен шақ іс-әрекеттің бұрын өткенін білдіреді де, әр түрлі грамматикалық көрсеткіштері арқылы белгіленеді. Келер шақ сөйлеп тұрған кезден кейін жүзеге асатын қимыл процесті білдіреді. Келер шақ: *болжалды, мақсатты, ауыспалы* болып бөлінеді. Осы шақ сөйлеу кезінде болып жатқан іс-әрекетті білдіретін түрі. *Нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ* болып бөлінеді.

Рай категориясы – қимыл-қозғалыстың шындыққа қатысын білдіретін етістік тұлғалары. Етістіктің рай категориясы іс-әрекет иесінің не сөйлеушінің ақиқатқа қатысын білдіріп, түрлі мағыналарды аңғартады. Етістік тұлғасы қимылдың орындалуын нақты ашып, айқын білдірсе – *ашық рай*, анық емес, неғайбылдықты білдірсе, *неғайбыл рай* делінеді.

Неғайбыл рай: *бұйрық рай, қалау рай, шартты рай* болып үшке бөлінеді. Бұйрық райдың мағынасы – бұйрық, өтініш, кеңес, талапты білдіру. Жіктік жалғауының I жағы, II жағы, III жағында қолданылады. Мысалы, «*Мен жазайын, сен жаз, ол жазсын*».

Қалау рай – сөйлеушінің ықылас-тілегін білдіреді. Тұлғалары: *-қы, -ғы, -гі, -кі, -ғай, -гей, -қай, -кей, -игі еді, -ар, -р* есімшелеріне *-ма, -ме* сұраулық шылауы мен «еді» сөзі тіркесуі арқылы да қалау мағынасы туады. Шартты рай қимыл-әрекеттің орындалу, орындалмау шартын білдіреді.

Шартты рай: *-са, -се* тұлғаларының жалғануы арқылы жасалады.

Ашық рай – қимыл-әрекеттің орындалу не орындалмауы туралы объективті шындықты аңғартатын етістіктің формасы. Ашық рай қимыл-әрекеттің осы шақ, өткен шақ, келер шақ тұлғаларында тұрады. «Рай» терминін А. Байтұрсынов енгізген.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сөз топтастыру принциптері туралы айтыңдар?
2. Сөз таптарына топтастырудың лексика-семантикалық принциптері деген не? Мысалдар арқылы түсіндіріңдер.
3. Сөз таптарына топтастырудың морфологиялық принциптері деген не?
4. Сөз таптарына топтастырудың синтаксистік принциптері деген не? Мысалдармен түсіндіріңдер.
5. Атауыш сөздер дегеніміз не?
6. Қазақ тілінде қандай сөз таптары бар?
7. Зат есім орнына жүретін есімдіктерді атаңдар?
8. Есімдіктің өзіне төн түрлену категорияларының жоқтығын дәлелдендер.
9. Етістіктің көсемше және есімше түрі дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
10. Етістіктің шақтары мен райларын атаңдар.

Оқушының өз бетімен ізденуіне арналған тапсырмалар:

«Қазіргі қазақ тілі», «Қазақ тілінің теориясы мен тарихы», «Салыстырмалы грамматика» пәндерінен алған білімдерінді пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Септік жалғауларының ойды білдірудегі рөлін қалай түсінесіңдер?
2. Септік жалғауларының грамматикалық мағыналары мен қызметі туралы айтыңдар.
3. Қазақ тіліндегі жеті септіктің әрқайсысының басқа тілдегі септіктермен ұқсастығы, ерекшеліктері туралы өңгімелендер.
4. Септік жалғауларын дұрыс қолданудың тіл мәдениетіне қатыстылығын дәлелдендер.
5. Сын есімнің түрлену категориялары – шырай формаларының ойды білдірудегі қызметі қандай?
6. Қазақ тіліндегі салыстырмалы шырайлардың тек сапалық сан есімдерге қатыстылығын қалай дәлелдейсіңдер?
7. Салыстырмалы шырайдың ойды көркемдеп берудегі рөліне мысалдар келтіріңдер.

8. Күшейтпелі шырай формасындағы сын есімдердің жасалу жолдарына мысал келтіріңдер.

9. Қазақ тіліндегі сан есімдердің ішінде зат есім орнына жүретін жинақтау сан есім екендігін дәлелдеп, сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

10. Қазақ тіліндегі сан есімдерде өзіндік түрлену категориясының жоқ екендігін қалай дәлелдейсіңдер?

11. Қазақ тіліндегі сан есімдердің барлық түріне де зат есім жалғаулары әр қилы жалғанатындығына мысалдар келтіріңдер?

12. Қазақ тіліндегі сан есімдердің мағыналық түрлерін атап, сөйлем құрап жазыңдар.

№ 1 шығармашылық тапсырма

Шарты:

- 1) Ғажайып ертегі жазу.
- 2) Тақырыпқа байланысты түстің қасиеттері туралы өңгімелеу.
- 3) Жарнама.

Ғажайып түс

Бір күні Асан түсінде ғажайып аспан әлемін көреді. Қандай әдіспен қалай бұл қызықты әлемге келгенін мүлдем түсінбейтін секілді, тіпті қасындағыларды көгілдір түсте көріп тұрғандай, осы кезде ол алға қарай адымдап еді, бір қап-қара терең орға түсіп кетті. Қорқып кетті. Асан өз айқайынан шошынып оянды.

Түстің қасиеттері

Адам түсі өте сан қырлы болады: ол бірде қорқынышты, бірде қызықты, бірде тіпті түсініксіз болып келеді. Кейде түс адамның көңіл күйіне байланысты да болады. Оны әркім түрліше жориды. Мысалы: Балық көрсең, өңінде жол жүресің. Ақ сақалды қария көрсең, ісің алға басады. Сүлгі көрсең, біреуден хат-хабар аласың. Шай ішіп жатсаң, қуанышқа жолығасың.

Қарапайым мұсылмандарға көрсетілетін кереметтің ең киелісі – түс. Бірақ түс үш түрлі болады.

1) Шайтани түс – шайтан көретін түс. Басы да, аяғы да жоқ түні бойы мазалайтын шым-шытырақ бажырқай түс. Кейбір сәттері болмаса, негізінен ұмытылып қалады.

2) Қияли түс – шайтанның яки періштенің әсерінсіз, адамның өзі көретін түс. Адамның ойлаған ойларының немесе істерінің белгілі бір шамада өзгеріске ұшыраған түрі.

«Түс – тұлкінің боғы» дегеніміз осы.

3) Малаики түс – періштелер көрсететін түс. Белгілері: таң алдында көрінеді, өте қысқа болады, ап-айқын болғандықтан, өмірбақи ұмытылмайды. Келешекте жақсылыққа яки жамандыққа жолығатыны жөнінде ишарат етіледі. Расында, көргендері өңінде іске асады. Түсті жақсыға жорыған дұрыс. Шайтани түс пен қияли түсті жорымаса да болады.

(«*Ғибадат*» газеті. 2003 жыл №6. 15-16 бет).

№2 тапсырма. Мына сөздерді сөз құрамына, сөз таптарына қарай талдап, неліктен сол сөз табы екендігін дәлелдеңдер.

I. Кестік, кесікті, кесікші, кес, кесіл, кесілу, кесім, кесімді, кесірлік, кесірлену, кеуделен, кеудеше, кеуектен, кетік, кетіл, кетік-кеміс, кешенде, кешелет, кешке, кеш-құрым, кешкісін, кештет, кештік, кешігуші, кешіктір, кешірім, кешірімпаз, кешірімшіл, кею, кикілжің.

II. Қаба, қабаған, қабадай, қабақ, қабат-қабат, қабықша, қабаттасушылық, қабылданып, қабыршақтану, қабыршақты, қабілетсіздік, қағусыз, қағуда, қағылездеу, қағытыл, қағытыс, қағытпала, қадақ, қадақ-қадақ, қадақта, қадал.

№3 тапсырма. Мына түсініктемелерді біліп жүріңдер.

Алғашқы жеті керемет

1. Мысыр пирамидасы. Біздің жыл санауымыздан 27 ғасыр бұрын салынған Мысыр патшаларының маңызы. Пирамиданың ең биігі – 146 м.

2. Вавилонның аспалы бағы. Біздің жыл санауымыздан 6 ғасыр бұрын Вавилон патшасы әйелінің құрметіне арнап, Бақша стравелі тәсілінде биік сәкі үстіне салдырған.

3. Ертедегі Артемида храмы. Дүние жүзіндегі ең үлкен ғибадатхана. Біздің заманымыздан 4 ғасыр бұрын жойқын соғыс зардабынан қираған.

4. Олимпиададағы Зевстің мүсіні. Заманымыздан бұрынғы 5 ғасырда ежелгі гректің асқан шебер мүсіншісі Фида алтыннан және піл тістерінен жасаған.

5. Галикарнастағы Мавсол патшаның табытханасы. Заманымыздан 4 ғасыр бұрын салынған.

6. Жерорта теңізі аралығындағы Гелиостың (Күн Құдайы) қолдан жасаған мүсіні. Биіктігі – 45 метр.

7. Александрия маягі. Жыл санауымыздан 3 ғасыр бұрын тұрғызылған. Биіктігі – 160 метр.

Қастерлі «жетілер»

1. Ай фазасы жеті күн сайын өзгереді.

2. Жарық жер шарын бір секундта 7 рет айналып шығады.

3. Тіршілік көзі саналатын заттардың негізгі құраушысы – азот Менделеев кестесіндегі 7-элемент.

4. Менделеев кестесіндегі элементтердің шекті валенттігі 7-еу.

5. Күннен тараған жарықтың шұғыласы 7 түсті.

6. Атомдардың негізгі электрон қабаттары 7-еу.

7. Адамның энергетикалық нүктелері 7-еу.

8. Адамның денесі мен басын қосатын ең маңызды мүше-мойын омыртқа буындары жетеу.

9. Жаңа туған нәрестенің кіндігі 7-күні түседі.

10. Қазақ 7 атасына дейін қыз алысып, қыз беріспейді.

Үлкен сандар

Күнделікті шаруа мен жұмыс бабында есеп жүргізгенде миллионға, миллиардқа дейінгі сандар жиі пайдалана-

нылады. Аса үлкен сандық шамалар ғылым мен техника саласында оның түрлі дәрежесінде қолданылатыны баршаға аян емес, бірақ білген абзал. Ол сандар:

Триллион – 10^9

Биллион – 10^{12}

Квадриллион – 10^{15}

Квинтиллион – 10^{18}

Секстиллион – 10^{21}

Септиллион – 10^{24}

Дециллион – 10^{33}

Андециллион – 10^{36}

Дуодециллион – 10^{39}

Тредециллион – 10^{42}

Кваттордециллион – 10^{45}

Квиндециллион – 10^{48}

Сексдециллион – 10^{51}

Сентендециллион – 10^{54}

Октодециллион – 10^{57}

Новемдециллион – 10^{60}

Вигинтиллион – 10^{63}

7.8. Үстеу. Одағай. Еліктеу сөздер. Шылау

Үстеу

Үстеу сөздер заттың әр қилы қимылы мен ісінің (етістіктің) әр түрлі сындық, бейнелік, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік күй-жайларын және сынның белгісін білдіреді. Ал қимылдың белгілері пысықтауыш мүше ретінде қолданылатын басқа есім сөздер мен етістік формалары (мысалы, көсемшелер) арқылы білдіріледі. Етістік түрлерінен көнеленіп шыққан үстеулер де көбінесе көсемше формалары түрлес келеді. Бірақ көсемше формада тұрған сөздердің барлығы да бірдей үстеу бола бермейді. Мысалы: *Ол өзінен-өзі сөйлей кірді* деген сөйлемдегі *сөйлей* деген – үстеу сөз емес, көсемше. Өйткені *сөйлей, сөйлеп* деген көсемшелер жіктік

жалғауды тікелей қабылдап, сөйлемде дара тұрып та (мысалы: *сөйлеп тұрмын, сөйлеп тұрсың, сөйлеп отыр, сөйлей тұр, т.б.*) құрмалас сөйлемнің бағыныңқысының баяндаушы да немесе сөйлемнің жай пысықтауыш мүшесі де бола алмайды. Көсемшелерде жалпы етістікке төн шақтық, амалдар және басқа қасиеттер болады. Сондықтан бұл сияқты көсемшелер үстеу емес, етістіктің нағыз көмекші формалары болып есептеледі.

Көсемше формадағы сөздің екі рет қайталану я синонимдес (мағыналас) көсемшелердің қосарлану арқылы үстеу тудыру тәсілі – аса құнарлы жолдың бірі. Мысалы: *Адам көре-көре көсем болады; сөйлей-сөйлей шешен болады (мақал); Айтып-айтып өтті қарт, көнбеді жұрт, не лаж? (Абай)*. Осындай көсемше тұлғада (формада) қосарлану арқылы жасалған үстеу сөздерге *кие-жара, жата-жастана, сүріне-жығыла, таласатармаса, қалғып-шұлығып, ішпей-жемей, ұрмай-соқпай, көрмей-білмей, арып-ашып, асығып-сасып, ойнап-күліп, тиіп-қашып, шаршап-шалдығып, билеп-төстеп, сасып-пысып, т.б.* сөздер жатады. Формасы жағынан азды-көпті ерекшелігі бола тұрса да, үстеу сөздерге *жұр-жұрлеп, айт-айтмас, тез-тездеп, кес-кестеп* сияқты көсемше формалы қос сөздер де жатады. Мысалы: *Әубәкір оны жұр-жұрлеп сүйрей бастады*.

Сонымен, үстеу сөздер деп морфологиялық жағынан түрленбейтін, лексика-семантикалық жағынан өз алдына топ болып қалыптасып, сөйлемде пысықтауыш қызметінде жұмсалатын сөздерді айтамыз. Үстеу сөздерді морфологиялық құрылысы мен құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады: 1. *Негізгі үстеулер*; 2. *Туынды үстеулер*.

Үстеу сөздер мағынасына қарай топтастырғанда мынадай сегіз топқа бөлінеді. 1. *Мезгіл үстеуі*; 2. *Мекен үстеуі*; 3. *Мөлшер үстеуі*; 4. *Бейне (сын-қимыл) үстеуі*; 5. *Күшейткіш үстеуі*; 6. *Мақсат үстеуі*; 7. *Себеп-салдар үстеуі*; 8. *Топтау үстеуі*.

Мезгіл үстеулеріне мынадай сөздер жатады: бүгін, былтыр, ендігәрі, екіншәрі, бұрын, әуел-баста, күндіз, таң сәріде, ежелден, т.б.

Мекен үстеулеріне мынадай сөздер жатады: ілгері, әрмен, алды-артынан, тысқары, одан-бұдан, мұнда, т.б.

Мөлшер үстеулеріне мынадай сөздер жатады: онша-сонша, анағұрлым, сондайлық, осындайлық, бірен-саран, көптеген, бірқыдыру, бірталай, т.б.

Сын (бейне) үстеулеріне мынадай сөздер жатады: осылай, осылайша, сөйтіп, көзімше, пәрменінше, билеп-төстеп, шама-шарқынша, лезде, шалқасынан, айтар-айтпастан, беталды, қаннен қаперсіз, т. б.

Күшейткіш үстеулеріне мынадай сөздер жатады: ең, әбден, ылғи, кілең, сәл, өңкей, мейлінше, төтенше, т.б.

Мақсат үстеулеріне мынадай үстеулер жатады: әдейі, әдейілеп, жорта, қасақана, т.б.

Себеп-салдар үстеулеріне: жуыққа, босқа, құр босқа, бекерге, амалсыздан, лажсыздан, шарасыздан, т.б.

Топтау үстеулеріне: екеулеп, үшеулеп, он-ондап, бір-бірлеп, аз-аздан, көп-көптен, бас-басына, үйді-үйіне, т.б.

Одағай

Одағай сөздердің мағыналық жағынан да, морфологиялық жағынан да, синтаксистік қызметі жағынан да өздеріне тән ерекшеліктері бар. Осымен байланысты жалпы сөз таптары ішінде одағайлардың алатын орны ерекше.

Одағай сөздер түрлі шылау сөздерге де ұқсамайды, өйткені шылау сөздердің өздеріне тән лексикалық мағыналары болмағанымен, сөйлемдегі басқа мағыналы сөздермен тіркесіп, оларды өзара байланыстыратын грамматикалық дәнекер болып қызмет атқарса, одағайларда бұл қасиет те жоқ.

Одағайлар – өз алдына ерекшеліктері бар сөздер. Ал ол ерекшеліктері мыналар:

Біріншіден, одағай сөздердің мағыналары адамдардың әр түрлі сезімімен байланысты шығатын дыбыстық ишараттарды білдіреді. Мысалы: *Мұны бастап жіберген кім екен, ә? (Ә. Әбішев). Япырым-ау, жастық деген қандай қызық? (Ғ. Сланов)* дегендердегі *ә, япырым-ау* деген сөздер – одағайлар. Алғашқы сөйлемдегі *ә* күдікті білдірсе, соңғы сөйлемдегі *япырым-ау* деген сүйсінуді, шаттану жайын байқатады. *Япырым-ау, қайда сол күндер! (Абай)* дегендегі *япырым-ау* өкінгендікті, арманды білдіреді.

Екіншіден, адамның көңіл күйі құбылмалы болатындықтан, одағай сөздердің көпшілігінің мағыналары да құбылмалы, ауыспалы, демек, көп мағыналы болып келеді. Одағай сөздің дәл мағынасы сөйлемде айтылатын ойдың жалпы сарынына байланысты болады, өйткені одағай сөздер сөйлемде айтылатын оймен жарыса қабаттаса айтылатын сезімді білдіреді. Ендеше, сөйлемде айтылатын ойдың жалпы аңғарына қарай, демек, бірде сүйсінуді, бірде кею (ренжу), бірде күдіктену, бірде өкіну сияқты алуан түрлі сезім құбылыстарына қарай, одағай сөздердің айтылу ырғақтары да (интонация) құбылып отырады. Мысалы: *Уай, жарандар, мен бір ақыл айтамын ба? (Ә. Әбішев), Әй, кім барсың (мұнда), Уай, қой деймін, бала!* деген сөйлемдердегі айтылған ойдың мағыналарына, аңғар сарындарына қарай, одағай сөздерде, дауыс ырғағы арқылы сөйлеуші адамның көңіл күйін жарыстыра, қабаттастыра, білдіріп тұр.

Үшіншіден, одағай сөздер сөйлемнің басқа мүшелерімен грамматикалық жағынан байланыспайды, олай болса, өзі жарыса айтылған сөйлемнің мүшесі бола алмайды. Одағайлар – өздері жарыса, қабаттаса айтылатын сөйлеммен дауыс ырғағы арқылы оқшауланып бөлініп тұратын сөздер. Мыс: *Қап, барлық еңбектері далаға кетеді-ау! (Ғ. Мүсірепов). Бәсе, соны айтыңызшы (Ғ. Сланов), Бәрекелді, жігіттер, осы беттеріңнен қайтпаңдар (Ғ. Мүсірепов), Паһ, мықты екен-ау, мынау мұңдар. (С. Мұқанов)* дегендердегі *қап, бәсе, бәрекелді, паһ* деген сөздер одағайлар сөйлемдермен жа-

рыса айтылып, олардағы негізгі мағыналарды үстей, толықтыра түсіп тұр. Бірақ бұл мысалдардағы одағайларды жеке алғанда сөйлем деп қарау қиын.

Бұл одағайлар сол сөйлемдердің не тұрлаулы, не тұрлаусыз мүшелері болып тұрған жоқ әрі сөйлемдердің мағынасын да өзгертіп тұрған жоқ, керісінше, осы сөйлемдердегі сөйлеуші адамның көңіл күйінің (сезімінің) көріністерін күшейтіңкіреп, толықтыра түсіп тұр. Сондықтан бұл одағайларды сөйлемдердегі «одағай мүше» деп атау дұрыс сияқты. Дегенмен де, өзіне тән оқшалану, одағайланып тұру қасиеттерін және өздеріне тән орындарын жоғалтпай тұр.

Сонымен қатар, одағайлар жападан-жалғыз қолданылып, өз алдына сөйлем ретінде жұмсалады. Мысалы:

- Япырым-ай, ө!
- О не?

Еліктеу сөздер

Тілімізде семантикалық ерекшелігі жағынан да, грамматикалық сыр-сипаты жағынан да, фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан да өзге дербес сөз таптарынан оқшауланып тұратын, соған сәйкес, өз алдына дербес сөз табы ретінде қаралатын біралуан сөздер *еліктеу сөздер (мимема)* деп аталады.

Еліктеу сөздер семантикалық жағынан алғанда, біріншіден, табиғатта ұшырайтын саналуан құбылыстар мен заттардың бір-бірімен қақтығысу я соқтығысуларынан туатын, сондай-ақ, неше түрлі жан-жануарлардың дыбыстау мүшелерінен шығатын әр қилы дыбыстарға еліктеуден пайда болған түсініктерді білдірсе, екіншіден, сол табиғатта ұшырайтын саналуан құбылыстар мен заттардың және неше түрлі жан-жануарлардың сыртқы сын-сипаты мен қимыл-әрекеттерінің де қилы-қилы көріністерінен пайда болатын түсініктерді білдіреді. Мысалы: *арс, гүрс, дүрс, қорс, тарс, тырыс, ырс, барқ, борт, күрт, кірт, морт, сарт, шырт, дүңк, күңк, қыңқ, мыңқ, маңқ, саңқ, шаңқ, сыңқ, таңқ, тыңқ, ыңқ, болп,*

былп, жалп, желп, қоп, ірк, ырк, сарт-сұрт, тарс-түрс, арс-үрс, жалт-жалт, жалт-жұлт, қалт-қалт, қалт-құлт, қаңқ-қаңқ, қаңқ-қуңқ, шаңқ-шаңқ, шаңқ-шұңқ, арбаң-арбаң, бұзжең-бұзжең, арсалаң-арсалаң, ербелең-ербелең, батыр-бұтыр, далаң-далаң, тарбаң-тарбаң, қызараң-қызараң, қаңғыр-күңгір, қайқаң-құйқан, митың-митың, салаң-сұлаң, ыржың-тыржың, т.б.

Еліктеу сөздердің бір тобы семантикалық мағыналары жағынан табиғатта ұшырасатын әр алуан дыбыстармен байланысты болса, екінші тобының семантикалық мағыналары сол табиғаттағы әр қилы табиғи көріністердің бейнелерімен байланысты. Осы себептен бұл сөздер іштей екі салаға бөлінеді, бір тобы *еліктеуіш (еліктеме)* сөздер деп, екінші саласы *бейнелеуші (бейнелеме)* сөздер деп аталады. Еліктеу сөздер сыртқы морфологиялық құрылысына қарай жалаң да, күрделі де болады. Жалаң еліктеу сөздер негізгі және туынды болып екі салаға бөлінеді.

Негізгі еліктеу сөздер деп, айналадағы табиғат құбылыстарын құлақ пен есту арқылы қабылданған дыбыстардан және көзбен көру арқылы қабылданған елес көріністердің бейнелерінен пайда болған түсініктердің атауларын, демек сол дыбыстар мен бейнелердің атаулары есебінде қызмет ететін түбір сөздерді айтамыз. Мысалы: *ар, ыр, арс, ырс, борс, бұлт, былқ, кілт, лық, лап, морт, селк, солқ, сарт, тыңқ, шалп, шылп, т.б.*

Туынды еліктеу сөздер деп, негізгі (түбір) еліктеу сөздерден де және басқа атауыш сөздерден де тиісті жұрнақтар арқылы жасалған еліктеу сөздерді айтамыз. Мысалы: *алшаң, арбаң, болпаң, көлбең, ирелең, қалқаң, ыржаң, қылтың, қоржаң, тарбаң, т.б.*

Еліктеу сөздерден өзге сөз таптарына тән басқа да жаңа сөздер жасалады. Мысалы: *тарсыл, дүрсіл, күрсіл, тырсыл, бажыл, шыжыл сияқты зат есімдер -ыл (-іл) жұрнағы арқылы тарс, дүрс, күрс, тырс, баж, шыж* деген еліктеуіш сөздерден жасалған. Сондай-ақ, *жалтақ, бұлтақ, шыжық, бұрқақ* сияқты есімдер де *жалт, бұлт, шыж, бұрқ* деген еліктеу сөздерден *-ақ, (-ық)* жұрнағы арқылы туған.

Шылау сөздердің де бастапқы лексикалық мағыналары солғындап, өздеріне тән әуелгі дербестіктерінен айырылып көмекші сөздер қатарына көшуіне, сайып келгенде, олардың практикалық тілде аса жиі қолданылу арқасында туған грамматикалық абстракция тікелей өсер еткен.

Шылау сөздер өздері тіркескен негізгі сөздердің мағыналарын я толықтырып, я анықтап, оларға әр қилы реңктер жамап, айқындап отырады. Ал шылау сөздердің тиісті тіркестерде айқындалатын осындай қосымша мағыналары олардың нақтылы лексика-грамматикалық мағыналары болып есептеледі.

Шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер.

Шылауларда аз да болса, лексикалық мағынаның нышаны болады, ал шылаулардың бойындағы қалыптасқан негізгі қасиеті – грамматикалық мағыналар. Өйткені шылаулардың грамматикалық мағыналары лексикалық мағыналарына қарағанда әлдеқайда басым болады. Сол мағыналары олардың өзі үшін емес, өзіне тән формалары арқылы өзіндік грамматикалық мағыналарын толық қамти алмайтын атауыш сөздердің жетегінде қолданылады.

Шылаулардың атауыш сөздермен тіркесу қабілеті бәрінде бірдей емес. Өз бойында лексикалық мағынасының элементтерін молырақ сақтаған, азды-көпті семантикалық дербестігі бар шылаулар өздері тіркесетін атауыш сөздердің негізгі мағыналарына аз да болса өз үлесін қосып отырады.

Ал өздерінің бастапқы лексикалық мағыналарынан тым алшақтап кетіп, семантикалық дербестігін мүлдем жоғалтып алған шылаулар өздері тіркесетін атауыш

сөздердің тек формалдық-грамматикалық компоненттері ретінде ғана қолданылады. Мұндай шылаулар грамматикалық сипат жағынан аффикстерге бір табан жақын болады, бірақ олар атауыш сөздермен тіркескенде жеке сөздік бейнесін жоғалпайды.

Тіліміздегі шылаулардың бәрінің атқаратын қызметтері де бірдей емес. Олардың бірқатары сөз бен сөздің арасындағы грамматикалық байланыстарды айқындау үшін қызмет етсе, бірсыпыра шылаулар сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындау үшін дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтау, толықтау үшін я қосымша реңк беру, т.б. мақсаттар үшін қолданылады. Міне, осындай грамматикалық сипаттарына қарай, шылаулар ішінара үш жікке бөлінеді: олар – *септеуліктер, жалғаулықтар және демеуліктер*.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Үстеу сөздеріне жалпы сипаттама беріңдер.
2. Үстеулер мағыналарына қарай нешеге бөлінеді?
3. Негізгі үстеулер дегеніміз не? Туынды үстеулер қалай жасалады?
4. Еліктеу сөздердің семантикалық сипатын айқындайтын мысалдарды әдеби шығармалардан теріп жазыңдар.
5. Еліктеу сөздердің морфологиялық сипатын қалай анықтауға болады?
6. Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметіне мысалдар келтіріңдер.
7. Одағайларға жалпы сипаттама беріңдер.
8. Туынды одағайлар қалай жасалады?
9. Грамматикалық сипаттарына қарай шылаулар нешеге бөлінеді? Оларды атаңдар.

VIII БӨЛІМ

СИНТАКСИС

8.1. Синтаксис мәселелері. Сөз тіркесі

Синтаксис бір-бірімен тығыз байланысты 2 саладан тұрады. Бірі – сөз тіркесінің синтаксисі, екіншісі – сөйлемнің синтаксисі.

Сөз тіркесі синтаксисінің зерттейтін негізгі объектісі – сөз тіркестері құрылысы мен тіркесуші сөздердің байланысу тәсілдері және сөз тіркестерінің түрлері.

Сөз тіркесі – ең басты синтаксистік бірліктердің бірі. Сөйлем мағыналық жағы мен грамматикалық қатынастары жағынан бірлескен сөздердің тобы болып табылатын үзінділерге немесе жеке сөздерге ажыратып бөлшектеңе алады. Сөйлем ішіндегі екіден кем емес толық мағыналы сөзден (көмекші сөздерден емес) құралған грамматикалық бірлік сөз тіркесі деп аталады. Мысалы, *елді сүю, қиындыққа төзу, достық ниет, білімге құмарлық, т.б.*

«Сөз тіркесі» деген мен «сөздердің тіркесі» дегенің терминологиялық мағынасы бірдей емес, яғни бұлар терминологиялық мағынада бір-біріне синоним бола алмайды. Бұлай дейтініміз, кез келген сөздердің тіркесі синтаксистік бірлік ретіндегі сөз тіркесін жасай бермейді. Мысалы: атауыш сөздер мен орыс тіліндегі предлогтардың тіркесі (на столе, в комнате), қазақ тіліндегі септеуліктердің тіркесі (үйге таман, сен үшін, ауылға қарай, сол ғана, бала ғой), сондай-ақ негізгі етістіктер мен көмекші етістіктердің тіркесі (айтып бар, айта бар, айтып қой, айта қой, жүре бер) сөз тіркесін жасай алмайды. (К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965. – 477-бет).

Кез келген сөздердің тіркесін сөз тіркесі деп есептеуге болмайды. Сөз тіркесі болу үшін оның құрамындағы сөздер кем дегенде екеу болу керек және екеуі де мағыналы сөздер болуы шарт. Демек, сөз тіркесі құрылымдық бірлікке ғана емес, сонымен бірге семантикалық бірлікке де негізделуі керек. Мысалы: *сөйлей ғой, айтып еді, ол ғана* деген сөздердің тобында семантикалық бірлік жоқ.

Сөз тіркесінің құрамындағы сөздер тілдің грамматикалық заңы бойынша бір-бірімен өзара тіркеседі де, ол сөздердің біреуі екіншісіне бағынып тұрады. Сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің біреуі бүтіндей сөз тіркесіне ұйытқы болып, грамматикалық жағынан басым қызмет атқарады да, тіркестің құрамындағы басқа сөздер оған (ұйытқы сөзге) бағынқылық қатынаста болады. Мысалы: *мектепке бару, колледжде оқу* деген сөз тіркестерінің құрамындағы ұйытқы және грамматикалық басым сөздер – *бару* және *оқу*. Сөз тіркесінің құрамындағы грамматикалық басым сөздің әр түрлі формаға ие болуына қарай бүтіндей сөз тіркесі сөйлемде түрліше қызмет атқарады.

Сөз тіркесінің құрамындағы грамматикалық басым екі сөздің қандай сөз табынан болуына қарай сөз тіркестері *есім сөз тіркестері* және *етістік сөз тіркестері* болып екіге бөлінеді. Басыңқы сыңары мен бағыныңқы сыңарлары есім сөздерден жасалған сөз тіркестері *есім сөз тіркестері* деп аталады. Мысалы: *күннің сәулесі, қалың орман, барлық адам, екінші орын, жарық күн, т.б.*

Басыңқы сыңары зат есім немесе сын есімнен, бағыныңқы сыңары есімше, үстеуден жасалған сөз тіркестері де есім сөз тіркестерінің қатарына жатады.

Басыңқы сыңары етістіктерден, бағыныңқы сыңары басқа сөз топтарынан және етістіктің түрлерінен жасалған сөз тіркестері *етістікті сөз тіркестері* деп аталады. Мысалы: *қатты күлу, әдемі киіну, төрт есе азаю, темір жолу, күлімсіреп қарау, т.б.*

Тіл-тілде сөз тіркестерінің *жалаң сөз тіркестері*, *күрделі сөз тіркесі* деп аталатын екі түрі бар. Жалаң сөз

тіркестері толық мағналы екі сөзден құралып, бір бүтін күрделі мағынаны білдіреді. Мысалы: *бақытты әйел, ынтамен тыңдау, адал дос, т.б.*

Кемі үш сөзден құралған *сөз тіркестері күрделі* сөз тіркестері деп аталады. Мысалы, *алты қабат ақ орда, жылы шыраймен қарсы алу, тың жерге егін егу, т.б.*

Сөз тіркесіндегі сөздер бір-бірімен өзара синтаксистік байланыста болады. Сөз тіркесіндегі және сөйлемдегі, сөздердің өзара тіркесуінің синтаксистік байланысының екі түрі бар: бірі – аналитикалық тәсіл, екіншісі – синтетикалық тәсіл.

Аналитикалық тәсіл сөздердің орын тәртібі (*ыстық сезім, ұзақ жол*), көмекші сөздер (*өмір үшін күресу, хат арқылы хабарласу*) және интонация арқылы (*Айгүл – студент*) іске асады.

Синтетикалық тәсіл сөздерге жұрнақтарды жалғау арқылы іске асады.

Синтаксистік байланыстың көптеген тілдерге тән түрлері мыналар:

1. *Қиысу (согласование)*; 2. *Меңгеру (управление)*; 3. *Қабысу (примыкание)*. Қазақ тілінде сөздердің синтаксистік байланысының бұлардан басқа матасу, жанасу деп аталатын түрлері де бар.

Қиысу. Сабақтаса байланысқан сөздердің бағыныңқы сыңарының басыңқы сөздің ыңғайына қарай икемделіп, соның грамматикалық формасын қабылдауы *қиысу* деп аталады. Мысалы: *мен келемін, біздер келеміз; сен келесің, сіз келесіз, сендер келесіңдер (сіздер келесіздер); ол келеді, олар келеді.* Бұл мысалдардан қазақ тілінде етістіктерде болған баяндауыштар бастауышпен I, II жақта сан (жекелік, көптік) жағынан да, жақ жағынан да қиысып, III жақта олардың арасында тек жақтық қиысу ғана болатындығын көруге болады.

Қазақ тілінде есімдерден жасалған баяндауыштар ғана III жақтық бастауышпен көптік формада қиыса алады. Мысалы: *олар студенттер*, т.б.

Меңгеру. Тіркесіп айтылған сөздердің бағыныңқы сыңары басыңқы сыңарының грамматикалық формасы-

на емес, лексикалық мағынасына және оған тән кейбір категорияларына икемделіп, септік жалғаулары арқылы байланысуы *меңгеру* деп аталады.

Синтаксистік байланыстың меңгеру арқылы байланысқан сөздердің, біріншіден, басыңқы сыңары өзгергенмен, оның бағыныңқы сыңарының өзгеруі шарт емес (мысалы: *автобусты күттім; автобусты күттіңіздер*); екіншіден, әр түрлі грамматикалық мағыналарды білдіру үшін бір ғана басыңқы сөзбен тіркесіп айтылған меңгерілетін сөздер әр түрлі формада айтыла береді. Мысалы, *ауылға қайту; ауылдан қайту; үйге бару; үйден бару, т.б.*

Қабысу. Қабысуда сөздер бір-бірімен ешбір жалғаусыз, қатар тұру арқылы, яғни орын тәртібі арқылы байланысады.

Синтаксистік байланыс формаларының бұл түрі бойынша тіркескен сөздер, біріншіден жалғаусыз, екіншіден сөздердің орын тәртібі арқылы байланысады.

Қабыса байланысқан есім сөз тіркестерінің құрамындағы сыңарлардың орны ауысса, онда бүтіндей сөз тіркестерінің білдіретін мағынасы өзгеріп кетеді. Мысалы: *қалта сағат – сағат қалта, көз әйнек – әйнек көз.*

Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары зат есім мен етістіктерден болады. Зат есімнен қабыса тіркескендер: зат есімдер (*алтын сағат, темір есік*), сын есімдер (*үлкен терезе, ақылды бала*), сан есімдер (*жиырма дәптер, он екінші үй*); есімдіктер (*бүкіл жер, осы оқулық*), есімшілер (*оқыған адам, барар жер*). Етістікпен қабыса тіркесетіндер: үстеулер (*ерте бару, ілгері жылжу, кеш қайту*); көсемшелер (*түсініп оқу, дұрыстап қарау, қадала тексеру*); сын есімдер (*жақсы көру, қатты сүйсіну*); сан есімдер (*екі шоқып бір қарау*), еліктеуіш сөздер (*сылқ-сылқ күлу, бұрқ-бұрқ қайнау*), т.б.

Матасу. Түркі тілдерінде анықтауыш пен анықталғыш сөз орын тәртібі арқылы ғана байланысып қоймай, сонымен бірге белгілі аффикстердің жалғануы арқылы байланысады. Мысалы: *есіктің тұтқасы* деген сөз тіркесінің бірінші сыңары (анықтауыш) ілік септікте,

екінші сыңары (анықталғыш) тәуелдік жалғауда тұру арқылы өзара байланысты айтылып тұр.

Ілік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің тіркесі матасу деп аталады. Мысалы, *менің кітабым, сенің кітабың, оның кітабы.*

Матасудың қиысу және меңгерумен ұқсайтын жақтары болғанмен, оның синтаксистік байланыстың формасы ретінде өзіндік ерекшеліктері бар. Матаса байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары тәуелдік жалғауында тұрып екі жақтан бірдей тәуелді болады. Тіл білімінде матасуды *изафеттік байланыс* деп атайды. Изафа – араб тілінен алынған термин. Араб тіліндегі көмектес септігіне сәйкес келеді. Мысалы, *бисмилахи* деген *Алланың атымен* дегенді білдіреді.

Жанасу. Басыңқы сыңарымен қатар тұрған атау тұлғада бағыныңқы сыңарының алшақ тұрып-ақ еркін байланысуы *жанасу* деп аталады. Мысалы: *Жаңбыр себелеп жауды. Жұмысшылар қалаға кеше келді.* Бұл сөйлемдерде *себелеп жауды, кеше келді* деген жанаса байланысқан сөз тіркестері бар. Алдыңғы сөйлемдегі *себелеп* деген сөзді бірінші орынға қойып, *себелеп жаңбыр жауды* десек те, екі сөздің өзара мағыналық байланысы бұзылмайды немесе екінші сөйлемдегі *кеше* деген сөзді өз орнынан алып, сөйлемде өзге орындарға қоюға болады. Мысалы: *Кеше жұмысшылар қалаға келді. Жұмысшылар кеше қалаға келді. Жұмысшылар қалаға кеше келді.*

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Синтаксис неше саладан тұрады?
2. «Сөз тіркесі» және «сөздердің тіркесі» деген сөздердің терминологиялық мағынасын анықтаңдар.
3. Есім сөз тіркестері дегеніміз не?
4. Етістік сөз тіркестеріне мысал келтіріңдер.
5. Жалаң сөз тіркестері дегеніміз не?
6. Күрделі сөз тіркестері қалай жасалады?
7. Сөз тіркесіндегі және сөйлемдегі сөздердің өзара тіркесуінің неше түрі бар?

8. Аналитикалық тәсілдерге мысал келтіріңдер.

9. Синтетикалық тәсіл қалай жасалады?

10. Синтаксистік байланыстың түрлерін атаңдар.

11. Қиысу дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.

12. Қабысуда сөздер бір-бірімен қалай байланысады?

13. Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары қандай сөз таптарынан болады?

14. Түркі тілдеріндегі анықтауыш пен анықталғыш сөз орын тәртібімен қатар тағы да қандай тәсілдер арқылы байланысады?

№1 тапсырма. Мына түсініктемені біліп жүріңдер.

Плеонастикалық синтагма. Плеоназм

Тілде кейбір синоним сөздер өзара тіркесе келіп, алдыңғысы соңғысын айқындай түсіп, не соңғысы алдыңғысын айқындап, бірін-бірі күшейте түседі. Осындай сөз тізбегін **плеонастикалық синтагма** дейді. Мысалы: *Ежелгі ескі досым. Айдын шалқар көл, әуел баста, құр бекер, тең тұсым, сәске тұс, шет жаға, орасан зор, т.б.*

*Мысалы: Қасиетті болмайды ондай жігіт,
Әншейін құр бекерге жыртақтаған (Абай).*

№2 тапсырма. М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясындағы қазақ халқының тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына, ер-тұрман, қару-жарақ, әр түрлі таңба белгілеріне байланысты сөздер мен сөз тіркестерінің халықтың этнографиялық жайларынан мол мағлұмат пен деректер беретініне назар аударыңдар.

а) Әдет-ғұрыпқа байланысты атаулар (сөздер мен сөз тіркестері):

Абайдың бұл келісі ұрын келу деп, жыртыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Ең алғашқы келу осы. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы, алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек... Тойдың артынан барып қана қол ұстату кеші болады. Қол ұстату, шаш сипату деген ырымдар – осы. Шаш сипатудың алдында күйеу жақтан берілетін сыйы болады.

ә) Әр рудың таңбасына байланысты атаулар:

«Абай қора ішінде келе жатып, әр топтың түс-түсында байлаулы тұрған аттарына қарап сандарынан таңбаларын көріп, іштен танып келеді. Анау «көз таңда» дейтін қос дөңгелек – Арғын, Бошан аттары. Мына біреу «ашамай таңба» – Керей. Ал ана біреу көк ат ше? Е, е ол «шөміш таңбалы – Найман екен ғой... Екі жерде арабтың «шын» әрпіне ұқсаған төре таңбасын да таныды».

б) киім үлгілеріне байланысты атаулар мен түсініктер:

Үстінде тиін ішіктің сыртынан киілген, жағасы қайырма қара барқыт қаптал шапаны бар. Құла түсті ықшам тігілген шапан. Аса ұзын жең емес. Кең қолтық, ұзын жең үлгіні осы Қарқаралы қазаға ғана келеді. Олардың жағасы да Тобықты үлгісінен басқаша. Тобықты тымағы Қарқаралынікіндей төрт сай емес, алты сай болатын. Абайдың кигені – сондай өз елінің тымағы. Белінде кісе белдік емес, жасыл түсті кәріс белбеу байқалады. Мұнда төрт сай, аласа төбелітобықты тымағы, жіңішке ұзын төбелі керей тымағы, сырмалары алты сай найман тымағы, сегіз сай уақ тымағы бар. Бірінен-бірі бөлек шапан – камзол үлгілері, ер-тоқым басқалықтары да Абай көзіне бадырайып, бірінен-бірі басқаланып көрінеді.

• Әдеби шығармалардан қазақ халқының тұрмысы, тарихы туралы мәліметтер жинақтап, тіл білімінің тарихпен, этнографиямен байланысы туралы өз ойларыңды дәлелдендер.

№3 тапсырма. Мына түсініктемені біліп алыңдар.

Синтаксистің негізгі объектісінің бірі – синтагма. Әдетте, лингвистикалық әдебиеттерде синтагма және сөз тіркесі деген терминдер бір-бірінің синонимі ретінде қолданыла береді. Синтагма (сөз тіркесі) дегеніміз – интонациясы мен мағынасы жағынан қарым-қатынасқа түскен синтаксистік тұтас бір единица. Ондай единицалар компоненттері бір-бірімен логикалық байланыста болады. Мысалы: *студент, кітап, оқы* дегенді синтаксистің қарамағына берсек, *студент кітап оқыды*, – де-

ген тәрізді сөйлем құруға болады. Бұл сөйлемде екі синтагма (немесе екі сөз тіркесі бар): *студент оқыды, кітап оқыды*.

№4 тапсырма. Оқып шығып, мазмұнын айтып беріңдер. Асты сызылған сөздерді қатыстырып сөз тіркестерін құрастырып, сөйлем жасаңдар.

Филология ғылымының кандидаты Е. Жанпейісовтің «Этнокультурная лексика казахского языка (в материалах произведений М. Ауезова)» атты монографиясы. Қазақ этнолингвистикасы саласындағы бұл тұңғыш көлемді еңбекте («Ғылым», 1989; таралымы – 1000 дана) ғалым М. Әуезов қолданған 3150 ұлттық болмысты білдіретін ұғым-атауларға, 1890 кісі атына, 650 жер-су және 150 ру атына тілдік талдау жасайды.

Шоқ беру тіркесі жазушының 20 томдық шығармалар жинағында бір-ақ рет ұшырасады. «Соның артынан жаңағы Оспан малы әрі қарғы бау, әрі қалың есебінде шоқ беріліп еді».

Шоқ-чоғ-чуг сөздері, әдетте түркі тілдерінде «көп, мол» ұғымын білдіреді. Сонымен бірге бұл атаудың қырғыз тілінде «баршасы» (чогуу), шор тілінде «заттарды бір жерге үю» (шоқ), алтай тілінде «жинау, қалау» (чоқ) мағыналары болса, ал М. Қашғари сөздігінде чоғы – «бір қаладан екінші қалаға сатуға апаратын тауар, зат», чуг – «түйін».

М. Әуезов шоқ сөзін осы соңғы «тұтастай, баршасы беру» ұғымымен байланысты қолданатынын көреміз. «Балықбек сиязына шоғылып кеп бас қосқан екі дуан болыстары қонаққа шақырып отыр екен». Ескерер бір жайт, бұл қолданыс осы Мұқаң пайдаланған тұстан басқа не көне, не жаңа қазақ тіліндегі жазбаларда ұшыраспайды. Бұл сөзді диалектолог ғылымдар ғана шоғылту түрінде сөздікке енгізген. «Чоғылту – жию. Бәрін шоғылтып бір жерге үйеміз».

Бұл қолданыстағы шоқ – шоғ – чуг-чуг, біздің тіліміздегі шой желке, шүйгін, шүйке дегендегі шой, шүй түбірлерімен төркіндес. Әсіресе, шүйке есуде «көп, бір

жерге жинақталу» мағынасы айқын байқалады. Сірә, шүйлеу, шүйлігу, шүйілу сөздері де осы түбірмен тамырлас сөздер болса керек.

Сонымен, тіліміздегі (шоқ беру, шоқ терең, шоқ белбеу, шоқпар), шоқтық (шоқтығы биік), шоқша (шоқша сақал), шоқат, шоғыр, шүйке, шүйгін, шой (шой желке), шүйлеу, шүйлігу, шүйілу сөздері өзара түбірлес, төркіндес сөздер болып келеді.

8.2. Сөйлемнің түрлері

Сөйлемдер айтылу мағынасына және интонациялық ерекшеліктеріне қарай *хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті* сөйлемдер болып төртке бөлінеді.

1. Хабарлы сөйлем сөйлеушінің бірдеменің жайы туралы баяндай айтқан ойын білдіреді де, бірсыдырғы өуенмен айтылады, мысалы: *Тырманьң сабы тақ етіп маңдайына тиді (М. Дулатов).*

2. Сұраулы сөйлем сөйлеушінің интонация арқылы және арнаулы сөздер немесе сөздердің арнаулы тәртібі арқылы сөйлеуші жақтан бірдеменің жайын білу мақсатын білдіреді, мысалы: *Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? (Абай). Біздің Нұрмашты қайда алып барасың? (М. Дулатов). Бұл кім болды екен? (Б. Майлин).*

3. Бұйрық мәнді сөйлем көңілді білдірудің әр түрлі реңін бұйрықты, тілекті, үндеуді, т.б. білдіреді. Бұйрық мәнді сөйлемнің баяндауышы бұйрық райлы етістіктен жасалады, ол баяндауыш, көбінесе сөйлемнің басында айтылады, мысалы:

– Таратып ап кетіндер, анау үйлерінді!

– Тарасын, ел бұл арадан! Қу томардай сорайып, жалғыз ұлықтың өзі қалсын.

– Немесе соның бауырына тығылған азғын, сұмдар қалсын.

– Үйлерінді ал, жатақтар... Көнбе зорлыққа. Алып кете бер тегіс үйінді!

– Тараңдар! Тастандар жалғыз ұлықты! (М. Әуезов).

4. Лепті сөйлем. Айрықша интонациямен бірге, айрықша эмоциямен де айтылатын сөйлем *лепті сөйлем* деп аталады. Лепті сөйлемдердің мазмұнынан адамның көңіл-күйіне байланысты жайлар: қуану, шаттану, ерекшелену, шошу, ашу-ыза, күдіктену, т.б. білінеді. Бұларды білу үшін сөйлемде арнаулы модальды сөздер мен одағай сөздер қолданылады. Мысалы: *О, дүние қоңыз, дүние қоңыз!... Әкесі болмай кет Баянның! Біттім, Жантық, біттім!... Бере көр қолыңды! (Ғ. Мүсірепов). Уа, мынау менің баламның сөзі емес! Тілеуің құрғыр-ай! Қарғадай баламды тағы шырылдаттың-ау, қан ішер Майбасар! (М. Әуезов). Әй, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау! (Б. Майлин).*

Сөйлемдер құрылысына қарай *жай сөйлем* және *құрмалас сөйлем* болып екіге бөлінеді. Жай сөйлем құралып жасалу үшін қажетті материалдар – сөздер мен сөз тіркестері керек. Құрмалас сөйлемнің құралып жасалуына қажетті материалдар – жай сөйлемдер, бірақ құрмалас сөйлемдер жай сөйлемдердің кез келген тізбегінен жасала салмайды, олардың (жай сөйлемдердің) құрмалас сөйлемді құрауы үшін бір-бірімен байланыста, өзара тығыз қарым-қатынаста айтылуы керек.

Құрмалас сөйлемді құрастырушы сыңарлар (компоненттер) сыртқы құрылысы жағынан жай сөйлемдермен біртектес болғанмен, бүтіннің құрамында сөйлем категориясына тән мағыналық және интонациялық тұжырымдылығы болмайды, өз алдына дербестігі бар сөйлемдерді де құрай алмайды. Құрмалас сөйлемді құрастырушы сыңарлар интонация және синтаксистік байланыс тәсілі арқылы бір ғана синтаксистік бүтінге айналады; соның нәтижесінде ол бүтін сөйлем ретінде ұғынылады. Мысалы: *«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы» (Абай)* деген құрмалас сөйлемдегі ойдың ішкі бірлігі құрастырушы сыңарларды мағыналық және интонациялық жағынан топтастырып, күрделі синтаксистік бүтін – құрмалас сөйлемге айналдырып тұр.

Құрылысы жағынан дербес сөйлемдер төрізді өзара тең сыңарлардан құралғанмен, синтаксистік және ма-

ғыналық бірлікте болатын және ол сыңарлары өзара салыстырушы жалғаулықтар немесе айрықша салаластырушы интонация арқылы байланысқан құрмалас сөйлемнің түрі *салалас құрмалас сөйлем* деп аталады. Мысалы: *Айтқызым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым (Ғ. Мүсірепов). Көз қорқақ, қол батыр (мақал).*

Бір-біріне тең емес, бағыныңқы және басыңқы сыңарлардан құрылып, дара сабақтаса байланысқан құрмалас сөйлемнің түрі *сабақтас құрмалас сөйлем* деп аталады. Мысалы: *Раушан келіп қалған соң, ол ауылға қарай бұрылып жүріп кетті (Б. Майлин). Табу болмаса, алу да болмайды (Ғ. Мұстафин).*

Салалас құрмаластардың да, сабақтас құрмаластардың да әр қайсысының тіл-тілде түрлері көп. Олардың сан алуан түрлері әрбір тілдің ғылыми грамматикасында қарастырылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сөйлемдер айтылу мақсатына және интонациялық ерекшеліктеріне қарай нешеге бөлінеді?
2. Өздерің оқыған әдеби шығармалардан сұраулы, лепті сөйлемдерді теріп жазыңдар. Олардың мағыналық ерекшеліктеріне мән беріңдер.
3. Сөйлемдер құрылысына қарай нешеге бөлінеді?
4. Жай сөйлемдер жасауға қажетті материалдарды атаңдар.
5. Құрмалас сөйлемдердің түрлерін атаңдар.
6. Қазақ тіліндегі аралас құрмалас сөйлемдердің ерекшеліктеріне мысалдар келтіріңдер.

ІХ БӨЛІМ

ЖАЗУ ЖӘНЕ ТІЛ

9.1. Жазу және оның даму кезеңдері, жазудың шығуы, дамуы

Тіл өзінің қатынас жасау қызметін ауызша түрде де, жазбаша түрде де атқара алады. Дыбыстық тіл жазу арқылы таңбаланады. Соның нәтижесінде оның қатынас құралы ретінде қолдану шеңбері кеңейеді. Жазу (жазба тіл) – адамдардың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, өмірдің барлық саласында кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал.

1. Пиктографиялық жазу (гректің *pictus* «суретті», *grapho* «жазамын» сөзінен жасалған термин). Бұл – жазулардың ең алғашқы түрі. Пиктографиялық жазу – суретке негізделген жазу. Пиктографиялық жазудың таңбалары (суреттері) *пиктограмма* деп аталады. Әрбір сурет (пиктограмма) бүтіндей хабарды білдіре алады.

2. Идеографиялық немесе логографиялық жазу. Идеография грек тілінің идея, *grapho* – «жазу» деген сөзінен шыққан. Логография грек тілінің логос «сөз» және *grapho* «жазамын» деген сөзінен алынған. Пиктографиялық жазудың біртіндеп дамуында идеографиялық жазу пайда болды. Идеографиялық жазудың таңбалары *идеограммалар* деп аталады. Пиктографиядан идеографияға өту өте баяу болды. Идеографиялық жазудың үлгілерін ертедегі Қытай жазуымен Шумер жазуынан көруге болады. Қытай жазуының идеографиялық жүйесі осыдан 4000 жыл бұрын пайда болған. Идеографиялық жазудағы графикалық таңбалар цифрлар тәрізді, олар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді. Идеография-

лық жазу сөйлеудің мазмұнын білдірумен бірге, оның бөлшектері сөздерді, сөздердің синтаксистік орын тәртібін, кейбір жағдайда сөйлеудің фонетикалық жағын ажыратып бере алады. Лингвистикалық әдебиеттерде пиктографияны *синкретикалық жазу* немесе *суретті-синкретикалық жазу* деп, ал *идеографияны* *логографиялық жазу* деп, осыған орай идеограмманы *логограмма* деп атаудың қажеттілігі айтылып жүр. Логограмма жазудың жетіле түскен түрі – морфема-логографиялық жазу. Бұл жазудың таңбалары (белгілері) бүтіндей сөзді емес күрделі сөздің құрамына енетін жеке морфемаларды белгілейді.

Буын жазуы. Жазудың даму барысында буын жазуы пайда болады. Жазудың буын жүйесінде таңба буынды белгілейді. Жазудың буын жүйесі шығу тегі мен таңбалардың фонетикалық мағынасы жағынан бірнеше түрге бөлінеді. Жазудың буын жүйесі шығу тегі жағынан үш топқа бөлінеді.

1. Логографиялық жазудың даму барысында жасалған крит, майя, кипр буын жазулары.

2. Эфиопия идея (брахма, кхарошти) буын жазулары.

3. Жапон буын жазуы (жапондық кана) мен лигатуралы-дыбыстық жазу жүйесі (корейлік кунмун).

Буын таңбалары ең алғашында бір буынды сөздерді белгілейтін идеографиялық логограммалардың негізінде пайда болған.

Ертедегі буын таңбалары біздің заманымызға дейінгі үш мың жылдықтың бас кезінде пайда болған.

Буын жүйелі жазудың жоғарыда аталған екі түрінен кейініректе пайда болған үшінші бір түрі жапонның «кана» деп аталатын буын жүйелі жазуы мен корейдің «кунмун» деп аталатын лигатуралы-дыбыстық (лигатура – латынның *ligare* (байланыстыру) деген сөзінен алынған) жазуы. Жапон жазуында сөздің түбірі қытай иероглифтерімен беріледі де, аффикстер мен көптеген көмекші сөздер буын таңбаларымен белгіленеді.

Әріп (дыбыс) жазуы

Әріп жазуы буын жүйелі жазудан кейін пайда болды. Әріп жазуы таза күйінде консонантты-дыбыстық жазу, 2 мың жылдықтың 2-жартысында воколданған дыбыстық жазу (воколизованное-звуковое письмо) біздің дәуіріміздің 1 мың жылдығының басында пайда болды. Әріп жазуының пайда болуының дүниежүзілік мәдениеттің дамуы үшін үлкен маңызы болды. Жазу жүйелерінің ішінде әріп жазуы – ең қолайлы жазу. Әр түрлі тілдерде буын саны мен сөздің санынан дыбыстың саны өлдеқайда аз. Осыған орай дыбыстарды таңбалау үшін, әдетте 20-дан 40-қа дейінгі таңба санының өзі жеткілікті болады. Әріп жазуындағы таңбалардың мұндай шағын мөлшері жазуды меңгеруді, сауаттылыққа үйретуді жеңілдетеді. Әріп жазуы сөздерді ғана емес, сонымен бірге олардың дыбыстық жағы мен грамматикалық формаларын да дәлме-дәл белгілеу үшін өте мөте қолайлы жазу.

Зерттеушілер ең алғашқы таза дыбыстық жазу деп финикий жазуын атайды. Жазу тарихының мамандарының пікірі бойынша, финикий жазуының ескерткіштері (ахирам, Асдрубалл, абибаал, элтбаал жазба ескерткіштері және тағы басқа) біздің заманымызға дейінгі X-XI ғасырда пайда болған. Әріп жазуының таралуы біздің заманымызға дейінгі 1 мың жылдықтың алғашқы ғасырларынан басталады. Әріп жазуы негізгі екі түрлі бағытта таралды. Шығыста *финикий* жазуының негізінде пайда болған *арамей* жазуынан Азия халықтарының әріп жазу жүйелері жасалып таралады. Батыста финикий жазуының негізінде пайда болған *грек* жазуынан Еуропа халықтарының жазу жүйелері жасалып таралады. Сонымен, жазудың шығуының және оның біртіндеп дамып, осы күнгі дәрежеге жетуінің ұзақ тарихы бар. Қытай жазуындағы идеограммалар жоғарыдан төмен қарай орналасады, орыс, грузин, армян, өзбек, қазақ жазулары, тағы басқалары солдан оңға қарай бағытталады, араб жазуы керісінше, оңнан солға қарай бағытталады.

Алфавит. Графика. Орфография

Сөз құрамында айтылатын тіл дыбыстарының жазба тілде қағаз бетіне түсіп жазылуы және соған орай оқылуы үшін олардың белгілі бір таңбалармен белгіленуі шарт. Тіл дыбыстары жазуда графикалық таңба-әріптермен таңбаланады. Бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан әріптердің жиынтығы *алфавит* деп аталады.

Графика белгілі бір қағидаларға негізделеді. Графиканың ең басты мәселелерінің бірі – тілдің алфавитіндегі әріптердің құрамы туралы мәселе, графикалық қағида бойынша, әр түрлі фонемалар бір ғана әріппен таңбаланбай, олардың әрқайсысының телінген таңбасы (әріп) болуы керек. Бұл қағида графиканың ең басты қағидаларының бірі болып саналады, ал егер әр түрлі фонемалар бір ғана әріппен таңбалана берсе, онда сауат ашу, оқыту ісі, емлені үйрену қиындай түсер еді. Графиканың транскрипциядан айырмашылығы сол, ол (графика) тілдің дыбыстық құрамын дәлме-дәл және түгел қамтып көрсетуді мақсат етпейді. Өте-мөте кең таралған алфавит – латын алфавиті мен орыс алфавиті.

Қазақ халқы 1929 жылы латын графикасының негізіндегі жаңа алфавитті қабылдады. Осы жылдары еліміздегі түркі тілдерінде сөйлейтін басқа да халықтар латын алфавитіне көшті.

Латын алфавитінің сауат ашуда болсын, баспа ісінде болсын, араб жазуы негізіндегі алфавитке қарағанда, әлдеқайда прогрестік маңызы болды. Латын алфавитіндегі әрбір әріп өзінің жеке тұрғандағы қалпын сақтайды. Бұл алфавиттің құрамында 29 әріп бар еді. Бұлар байырғы сөздерді дұрыс жазуға мүмкіндік берді. Латын графикасы негізіндегі алфавит сауатсыздықты қысқа мерзім ішінде жоюға көмектесті. Осындай жетістік жақтары бола тұрса да, латын графикасы негізіндегі алфавит орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген көптеген сөздер мен терминдерді дұрыс жазуға төтеп бере алмады. Мұның өзі бір сөзді әр түрлі жазу, ғылыми-техникалық терминдердің айтылуын бұрмалау сияқты қолайсыз жағдайларға ұшыратты.

30-жылдардың аяғы, 40-жылдардың басында түркі тілінде сөйлейтін халықтар орыс графикасына негізделген алфавитке көшуді қажет деп тауып, қазақ халқы орыс графикасына негізделген жаңа алфавитті 1940 жылы қабылдады. Орыс алфавитіндегі 32 әріп түгел қабылданып, оған қоса орыс тілінде жоқ дыбыстарды таңбалайтын 9 әріп (қ, ғ, ө, ө, ұ, ү, і, ң, һ) алынды.

Графика, орфография

Графика мен орфография (грек тілінің *ogeros* «дұрыс» және *gropho* «жазамын» деген сөздерінен жасалған термин) өзара тығыз байланыста болады. Орфография дегенді дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы деп түсінеміз. Тілдің дыбыстық жағы оның сөздік құрамы және грамматикалық құрылысымен астарласып, өзара байланыста болады. Осыған орай, фонетикалық жазу (әріппен жазу) тілдің дыбысталу жағын ғана емес, сонымен бірге лексикасы мен грамматикалық ерекшеліктерін де қамти алатындай болуы керек. Орфография дұрыс жазудың нормасы мен қағидаларын белгілегенде, тілдің әр түрлі жақтарын және олардың байланысын бірдей ескере отырып, нақтылы принциптерге сүйенеді, соларды негіз етіп алады. Орфографияның жұп-жұбымен тізбектеле қолданылатын алты түрлі қағидаты бар. Олар: 1) фонетикалық қағидат пен фонематикалық қағидат бойынша, әрбір фонема қай позицияда келуіне қарамастан, өзіне бекітілген тұрақты таңба – бір ғана әріппен белгіленеді. 2) фонетикалық қағидат сөздің құрамындағы дыбыстардың айтылуын сақтап жазуды басшылыққа алады. Мысалы: жаздыгүні, қыстыгүні, ашудас деген сөздердің айтылуынша осылай жазылуы – орфографияның фонетикалық қағидатқа сүйеніп жазу нәтижесі. 3) этимологиялық қағидат сөздердің қазіргі қалпын емес, шығу тегін (этимологиясын) сақтап жазуға негізделеді. Мысалы: орыс тілінде «қайық» деген мағынаны білдіретін сөз *лотка* емес, *лодка* түрінде жазылады. Бұлай жазуда сөздің негізгі *лодочный*, *лодоч-*

ка деген сөздердің құрамында кездесетін лод екені ескеріледі. 4) дәстүрлілік-тарихи қағидат этимологиялық қағидатпен төркіндес, соған ұқсас. Орфографияның бұл қағидаты тілдің ерте кездегі жазу дағдысына негізделеді де, сөздің ертеректегі айтылуы мен жазылуын өзгертпей сақтауды көздейді. Мысалы: *помощник* деген сөз *церковнославяндқы помощь* дегеннен емес, орыс тілінің *помочь* деген сөзінен жасалғанына қарамастан, дағды бойынша жоғарыда көрсетілген түрде жазылады. 5) морфологиялық қағидат бойынша жазу сөздердің айтылуына емес, түбір тұлғасын сақтауға негізделеді. Бұл қағидат дыбысталудағы ерекшеліктерді ескермей, сөз құрамындағы сыңарлардың жеке тұрғандағы қалпын сақтап жазуды басшылыққа алады. Мысалы: *басшы* (*башшы емес*), *үсшын* (*үшшын емес*), *сәнқой* (*сәңқой емес*), *әркім* (*әргім емес*), *көзқарас* (*көзгарас емес*).

6) иероглиф немесе символ қағидаты біркелкі дыбысталатын сөздерді, яғни омонимдерді жазуда бір-бірінен ажырату үшін қолданылады. Мысалы, орыс тілінде «музыкалық би кеші» деген мағынаны білдіретін *бал* деген сөзбен «оқушылардың білім дәрежесіне қарай қойылатын цифрлы баға» деген мағынаны білдіретін *балл* сөзі жазуда біреуінде жалғыз *л* әрпі, екіншісінде қосарлы *лл* әрпі қолданылу арқылы ажыратылады. Қазақ тілінде «жай-күй, жағдай» деген мағынаны білдіретін *хал* сөзімен «денедегі кішірек қоңырқай таңба, белгі» деген мағынаны білдіретін *қал* сөзінің осылайша жазылуы иероглиф қағидатына мысал болады.

№1 тапсырма

Оқып шығып, мазмұндап беріңдер.

Ақбауыр

Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданындағы Бестерек елді мекенінде ғажайып бір табиғат туындысы бар. Ауылдың солтүстігінен екі-үш шақырым жердегі тау жоталарында үңгір орналасқан, оны жергілікті

жұрт Ақбауыр үңгірі деп атайды. Кіріс аузы бөктердегі жер деңгейінен 6-7 метр биіктеу ол үңгірден гөрі, тау төсіне тігілген жарым-жарты күрке немесе жаппаны көзге елестеткендей.

Ақбауыр үңгірінің тағы бір кереметі бар. Ол – оның қабырғаларындағы есте жоқ ескі замандарда салынған ұсақ-ұсақ пиктограмма-суреттер. Өгіз бен қойдың, таутекенің және қос дөңгелекті арбаның сұлбалары бейнеленген, олардың саны 80-ге жетіп жығылады. Композициясы өте күрделі бұл таңбалардың айналасын ирек сызықтар мен нүктелер, үшбұрыштар мен төртбұрыштар орнектеп тұр. Бұларды енді иероглиф пен пиктограмманың ізіне түскен арнайы мамандар болмаса, былайғы бейсауат жандардың түйсініп, түсінуі өте қиын.

Арнайы мамандар демекші, үңгірді көргеннен кейін осы табиғат құпиясымен шұғылданып жүрген ғалымдар бар ма екен деп біраз кітаптарды ақтарыстырғанбыз. Сонда көзімізге «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының 1-томынан археолог Зейнолла Самашев пен «Қазақстан жан дүниесі» фотоальбомынан Уэин Истептің аты-жөндері шалынды. Бұл мамандардың екеуі де аталмыш табиғат ғажайыбы туралы: «Ақбауыр – энеолит-қола дәуірінің ескерткіші, ондағы пиктограммалар біздің заманымызға дейінгі 4-3 мың жылдықтағы тіршіліктен хабар береді», – деген тұжырым айтқан. Демек, бұл үңгірді ғалымдарымыз зерттеген екен. Құпиясын да ашатын шығар деген үміттеміз.

*Жанболат Әлиханұлы (Аупбаев),
«Егемен Қазақстан», 28 тамыз 2002 жыл*

№2 тапсырма.

Мәтінді оқып шығып, мазұнын ұғыныңдар.

Бүкіл планетаға арналған әліпби

ЮНЕСКО Әзірбайжанның белгілі тіл маманы Әлимамед Набибейли жасаған ғажайып халықаралық әліпбиін

мақұлдады. Бүкіл дүниежүзінің кез келген халқы осынау әліпби арқылы қиналмай-ақ барлық сөзді жасап, оқи алады. Өзінің жарты ғасырын сарп еткен лингвист-ғалым ерекше жазу жүйесінің әмбебап түрін дүниеге әкеліп отыр. Мұндағы негізгі жеті дауыссыз, екі дауысты әріптерді түрлендіру арқылы әлемде саналатын бес мыңға жуық тілдердің кез келген дыбысын жазып көрсетуге болады. Мәселен, бұл әліпбимен ыждағатты жұмыс жасаған әркім-ақ 30-40 минуттың ішінде белгіленген әріп дыбыстардың көмегімен хинди, иврит, қытай, грузин, португал тілдерін қатесіз жазуды үйреніп алатыны сөзсіз. Болашақта Әлимамедтің бүкіл планета тұрғындарына арналған алфавиті жасанды тіл – эсперанто секілді халықаралық тілге айналуы мүмкін.

№3 тапсырма. Мына түсініктемелерді біліп жүріңдер.

Жан-жануарлар қалай үн шығарады?

Құстар осылай тіл қатады:

қаз	– қаңқылдайды;
үйрек	– бырқылдайды, қырқылдайды;
тауық	– қыт-қыттайды, (қораз) шақырады, қақылықтайды;
торғай	– шырылдайды;
бұлбұл	– сайрайды;
бүркіт	– саңқылдайды, шаңқылдайды, бөстіктайды;
тырна	– тыраулайды;
аққу	– саңқылдайды, сыңқылдайды;
безгелдек	– безектейді;
қарға	– қарқылдайды;
сауысқан	– бытпылдақтайды;
әупілдек	– әупілдейді;
көгершін	– үілдейді.

№4 тапсырма

Мәтінді мәнерлеп оқыңдар, жай сөйлемдердің астын сызып, сөйлем мүшелеріне талдаңдар.

Бүркіт

Ежелгі көк төңірі – аспан мен күнге жақындап, шарықтай ұшатын құс патшасы – қыран бүркіт аса қасиетті де құдіретті.

Ол да төңірі сияқты бір жағынан – көрегендік пен қырағылықтың белгісі болса, екінші жағынан – жер бетіндегі жәндіктерге опат әкелетін жыртқыш. Сондықтан да, ескі металл теңгелер мен мөрлерде құдіретті күшті дала қыранының бейнесі бедерленген.

Қанатты қыран кең дала биігінде жеке-дара ұшады. Осыдан барып, бүркіт бейнесіне айбындылық, еркіндік, тәуелсіздік, бостандық, биік ой-мақсат, маңғаздық, қырағылық, намысқойлық тән. Сол себепті де ол – көреген, қырағы, болжағыш.

Кең дала көгілдір аспанында шарықтап ұшқан бүркіт дала халқының барлық халықтар мен ұлттарға құшағын жая ұмтылатын кеңдігін, көп ұлтты мемлекетіміздің бостандық сүйгіш рухани ерекшелігін бейнелейді.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туындағы дала қыраны қазақстандықтардың жомарттығы мен қырағылығын, ой ниетінің биіктігін білдіреді.

9.2. Тілдердің шығуы және дамуы. Әдеби тіл

Адамзаттың арғы тегі шамамен алғанда үшінші дәуірдің аяқ кезінде пайда болған. Еңбек құралдарын жасау немесе оны қолдану адамның қолының, миының, дауыс аппаратының өзгеруіне, жетілуіне әкеп соқты; қоғам мүшелерін бұрынғыдан бетер тығыз ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Бұлайша бірлесіп, қоғамдасып еңбек ету тағы да бір қажеттілік туғызды. Ол қажеттілік тіл еді. Осыдан, қажеттіліктен келіп тіл шықты. Тіл қоғамда туды. Тіл еңбек үрдісінде туды. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қысқаша ғана қорытындыласақ:

1) Тіл адамдардың алғашқы ортасында, ұжым ортасында еңбек үрдісінде туды.

2) Тіл адамдар арасында қарым-қатынас жасау құралы ретінде пайда болды; тіл адамның қарым-қатынас жасау, пікір алысу, өзара түсінісу қажеттіліктерін өтеу үшін пайда болып, қалыптасты.

3) Қоғамдасу, бірлесіп еңбек ету, еңбек құралдарын жасап, жетілдіре түсу адамзат ойлауын туғызды; тіл мен ойлау немесе керісінше алдымен ойлау, одан соң тіл туған жоқ. Бұл екеуі бірі ерте, бірі кеш жасалған нәрсе емес. Адам ойлауы тілдің шығуымен, тілдің шығуы адам ойлауының шығуымен бір мезгілде шығып, қалыптасты. Екінші сөзбен айтсақ, тіл адам ойлауы сияқты, тіл де еңбек негізінде, еңбекпен бірге туып, бірге дамыды.

Ғалымдар тілдің шығу, даму жайын егжейлі-тегжейлі қарастырған өз еңбектерінде тілдің қоғамда, ұжымда шыққанын толық баяндаған. Сондай алғашқы ұжымның бірі – ру, екіншісі – тайпа, енді бірі – халық, тағы бірі – ұлт. Бұдан тайпаның, халықтың, ұлттың пайда болуына қарай, тілде рулық, тайпалық, ұлттық болады. Бұлар – бірінен-бірі туып отыратын категория.

Ру және ру тілі

Адамдардың алғашқы бірлестігінің бірі – ру. Бұл да ұжым. Алғашында ру бір тектен, бір негізден тараған адамдар.

Ұлттардың пайда бола бастауы тілдік, шаруашылық, аумақтық байланыстардың болуы біздің халықтарымыздың психикалық тұтастықтарының қалыптасуына байланысты. Ұлт – капитализмнің дамыған дәуірінің жемісі. Ал капитализм барлық елде бірдей дами бермейді, бірінде ерте, бірінде кеш дамуы мүмкін. Соған орай, ұлттар да әр елде, әр жерде әркелкі уақытта қалыптасуы мүмкін. Мәселен, Англияда ұлт XV ғ. аяғынан басталып, XVII ғ. дейін қалыптасу процесін бастан кешірді, орыс ұлты XVII ғ. бастап, XIX ғ. орта кезіне дейінгі дәуір ішінде қалыптасты.

Сонымен, ескерте кетерлік бір нәрсе, тайпа, халық, ұлт дегендер бір-бірінен мүлдем алшақ тіл айырмашы-

лықтары бар категориялар емес. Бұлар бірінен-бірі туып, дамып отырады.

Кез келген дамыған тілдердің ұлттық тіл дәрежесіне жетуі негізгі үш түрлі жолмен жүзеге асырылды: бірінші – роман және герман тілдеріндегі сияқты, даяр материалдардан тарихи даму арқылы ұлт тілі дәрежесіне жету, екінші – ағылшын тіліндегі сияқты, ұлттардың тоғысуы, араласуы арқылы ұлт тілі дәрежесіне жету, үшінші – экономикалық және саяси шоғырлануға байланысты диалектілердің біртұтас ұлт тіліне шоғырлануы арқылы ұлт тілі дәрежесіне жету («Неміс идеологиясы»).

Роман, герман тілдерінің бастапқы негізі ескі латын тілінен алынған. Соның бірі – ағылшын тілі. Ағылшын тілінің қалыптасуында осы айтылған үш жайдың үшеуі де болды.

Әдеби тіл

Әдеби тіл ұғымын дұрыс түсіну үшін, алдымен «әдеби» сөзінің терминіне түсінік бере кеткен жөн. *Әдебиет* сөзінің қазақ тіліне арабшадан ауысқаны белгілі. Орыс тілінде *әдебиет* (литература) латынша («*litera*») «жазу» деген сөзден алынған. Ал әдеби тіл (литературный язык), әдеби норма (литературная норма) деп жоғары тіл нормасы мағынасында қолдану орыс тілінің ықпалы екенін аңғару қиын емес.

Әдебиет ұғымына әлеуметтік мәні бар жазу үлгілерінің бәрі енеді, мысалы, саяси әдебиет, ғылыми әдебиет, медициналық әдебиет және көркем әдебиет (поэзия, проза, драма, т.б.) Ал бұлардың барлығы да жалпы халықтық тілдің жазбаша түріне жатады да, әдеби тілде (жазба тілінде қойылатын талапқа сай) жазылады. Сонымен бірге, сөйлеудің ауызша және жазбаша формалары бір-бірімен ара қатынаста болады.

Әдеби тілдің нормасы жазба тіл арқылы қалыптасып, шыңдалып отырады. Ал оның өңделіп жетілуі және халық арасында тарап, жалпыға танылуы ұлттық әдебиеттің дамуымен байланысты болады. Қазақта тұңғыш жаз-

ба әдеби тіл үлгісін жасағандар – Абай мен Ыбырай. Олар жалпыхалықтық тіл қорының тек түсінікті формаларын ғана шығармаларында қолданған. Сөйтіп, Абай мен Ыбырай шығармалары жалпыхалықтық тіл қорының бай қазынасының ең тамаша қасиеттерін бойына сіңірген.

Әдеби тіл мен көркем шығарма тілі бір ұғымды білдірмейді. Әдеби тіл, ол тек көркем шығарманың ғана тілі емес, жалпы жазба тіл түрлерінің бәрін түгел қамтиды. Солай бола тұрса да көркем шығарма тілінен оның шеңбері тар. Өйткені, әдеби тіл сөйлеуде және жазуда пайдаланылып, нормаланған тілдік белгілерді қамтиды. Ал нормаланған тілдің «қалыптылығы» басым болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Адамзаттың арғы тегі шамамен қашан пайда болды?
2. Тіл қалай пайда болды?
3. Ұлттардың пайда болуын немен байланыстыруға болады?
4. Тайпа, халық, ұлт дегендердің бір-бірімен байланысы қандай?
5. Кез келген дамыған тіл ұлттық дәрежеге жету үшін қандай жолдар керек деп ойлайсындар?

9.3. Тілдердің топтастырылуы туралы жалпы түсінік. Тілдердің туыстастығы

Жер шарында мемлекет те, тіл де көп. Бірақ дүние жүзіндегі тілдер саны әлі де анықталған жоқ. Әр ел ғалымдары әр түрлі сан айтып, өзінше топшалау жасайды. Мәселен, француз академиясы ғалымдарының айтуынша, жер шарында 2796 тіл бар.

Дүние жүзіндегі тілдер саны жөнінде соңғы бір қызық дерек – Герман демократиялық республикасы ғалымдарының пікірі. Олардың айтуынша, дүние жүзінде 5661 тіл бар. Бұлардың ішінде 1400 тілден аста-

мы қазір де мүлдем жойылып кеткен немесе дамымай қалған тілдер: ол 4200 жеке дербес тілдер. Солардың ішінде бес жүздейі ғана азды-көпті дәрежеде, тәп-тәуір зерттелген.

Лингвистика дүние жүзіндегі тілдерді екі түрлі жолмен топтастырады: бірі – *генеологиялық*, екіншісі – *типологиялық топтау (классификация)* деп аталады.

Генеология – гректің *genea logia* (родословие – шығу тегі) сөзінен алынған. Тілдерді генеологиялық тұрғыдан топтастыру дегеніміз – тілдерді туыстығына, шығу тегіне, төркініне, даму жайларының ортақтығына қарай топтастыру (классификациялау). Тілдерді типологиялық тұрғыдан топтастыру – тілдерді құрылымына, құрылысына, сөздерінің сыртқы формаларына және сөздерінің өзгеру түрлері мен амал-тәсілдеріне қарай топтастыру.

Шығу тегі жағынан жақын тілдерді *туыстас тілдер* деп атайды. Туыстас тілдердің дыбыстық жүйесінде, лексикасында, грамматикалық құрылысында, қысқасы, тұтастай тілдік құрылымы мен жүйесінде ортақ жайлар көп болады. Мысалы, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, т.б. туыстас тілдер. Сондықтан қазақша – *тау*, қырғызша – *тоо*, түркменше, әзірбайжанша – *таг, даг*;

Осы тәрізді ортақ белгілеріне қарай лингвистика дүние жүзіндегі тілдерді – ең алдымен ірі-ірі семьяға, ол семьяларды өз ішінде ірі-ірі топтарға, ол топтарды – тармақтарға, ол тармақтарды жеке-жеке тілдерге бөледі. Келекеле көптеген тіл тармақшаланып, жеке тілдер өрбіген алғашқы тілдерді *ата тіл* (праязык) деп те атайды.

Олардың бастылары мыналар: Үндіеуропа тілдері семьясы, Кавказ тілдері семьясы, Орал тілдері семьясы, Алтай тілдері семьясы, Палеоазмат тілдері, Америка үндістері тілдері, Австралия тілдері, Индонезия тілдері, Африка тілдері, Бушмен тілдері, Дравид тілдері семьясы, Банту тілдері, Папуа тілдері, Эскимос тілдері, т.б.

Дүние жүзіндегі ірі-ірі тіл семьясы өз ішінде толып жатқан топтарға, тармақтарға, жеке-жеке тілдерге бөлінеді дедік. Солардың ең ірісі – Үндіеуропа тілдері семьясы. Үндіеуропа семьясына жататын тілдерде сөйлеуші

халықтар Үндістаннан бастап, Азияның, Еуропаның, Азияның, көп бөлігінде Америка, Австралия, Жаңа Зеландияда мекендейді. Жүздеген тілдің бір ғана терминмен – Үндіеуропа тілдері семьясы деп аталуының басты бір себебі бар. Ол – ертедегі Үндістанның тілі – санскрит тілі сырының ашылуы.

Тілдердің генеологиялық топтастырылуы (1989 жылғы санақ бойынша)

Негізгі тілдік семьялар: үндіеуропа, қытай-тибет, драпед, семит-хамит, Алтай, орал, иберия-кавказ, Малайя-полинезия.

Үндіеуропа семьясы. Үндіеуропа тілдері топтары: 1. Славян тілдері тобы. 2. Герман тілдері тобы. 3. Роман тілдері тобы. 4. Үнді тілдері тобы. 5. Иран тілдері тобы. 6. Балтық тілдері тобы. 7. Үндіеуропа тілдері тобына жататын жеке тілдер: армяндар, албандар, гректер.

Славян тілдері тобына жататын халықтар: орыстар – 145 млн. 162 мың, украиндер – 44 млн., белорустар – 10 млн. 36 мың, болгарлар – 373 мың, поляктар – 1 млн. 162 мың, славяндар – 9100, хорваттар – 800 адам, чехтар – 16 млн.

Славян тілдері шығыс, батыс, оңтүстік болып, үш тармаққа бөлінеді; шығыс славян тілдеріне орыс, украин, белорус, оңтүстік славян тілдеріне болгар, Македон, серб, хорват, славян тілдері жатады, батыс славян тілдері – чех, словак, поляк, Колумб, лужич тілдері. Сөйтіп қазіргі славян тілдері – ірі-ірі 12 тіл; дүние жүзінде 260 млн. славян бар. Құрылымы жағынан славян тілдері флективті тілдер.

Алтай семьясында түркі тобына жататын халықтар: қазақтар – 8 млн. 136 мың, өзбектер – 16 млн. 529 мың, түркімендер – 2 млн. 279 мың, алтайлар – 71 мың, балгарлар – 85 мың, башқұрттар – 1 млн. 449 мың, қарақалпақтар – 424 мың, қырым татарлары – 772 мың, түріктер – 208 мың, ұйғырлар – 263 мың, чуваштар – 1 млн. 842 мың, шормер – 17 мың, якуттар – 382 мың, қырымшақтар – 1400.

Тұңғыс-маньчжур тілдері тобына жататын халықтар: орскилер (орктар – 200), орочилар – 900, уәдегейлер – 2 мың, эвенкилер – 30200, эвендер – 17200, нендельдер – 600, ульчилер – 3200.

Қазақ тілі – түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобы өкілі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тілдердің топтастырылуы туралы әңгімелендер.
2. Тілдерді генеологиялық тұрғыдан топтастыру дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Тілдерді типологиялық тұрғыдан топтастыру үшін қандай талаптарды орындау керек.
4. Негізгі тілдік семьяларды атаңдар.
5. Үндіеуропа семьясы тілдеріне қандай тілдер тобын жатқызамыз?
6. Алтай семьясының түркі тілдер тобына жататын халықтарды атаңдар.
7. Дүниежүзі тілдер тобы топтастырылуының картасын жасаңдар.

Х БӨЛІМ

ХРЕСТОМАТИЯЛЫҚ БӨЛІМ

Төмендегі мақал-мәтелдер туралы жас ғалым зердесімен танысып, осыған байланысты өз ойларыңды дәлелдендер

10.1. Фразеология және мақал-мәтелдер

Фразеологиялық тіркестер қай тілде болмасын мақал-мәтелдермен қат-қабат, қатарласа өмір сүреді. Бұл тілдік категориялар тіл байлығының ең құнарлы тармағына жатады және көркем сөз қорының мәйегі болып саналады.

Зерттеушілердің бір тобы (М.А. Рыбникова, Л.А. Морозова, А. Нұрмаханова) мақал-мәтелдердің айырмашылығын олардың құрылым-құрылысымен байланыстыра қарайды, яғни мақал аяқталған толық сөйлем түрінде, ал мәтел сөз тіркесі түрінде келеді деп ажыратады. Бірақ та, бұл зерттеушілер мәтелдің сөз тіркесі түрінде ғана емес, сөйлем түрінде келетініне мән бермеген. Мысалы; *Азасқа бақауыл болма, аз елге жасауыл болма. Қызым саған айтам – келінім, сен тыңда* сияқты мәтелдер қос тармақты күйде, құрамалас сөйлем түрінде жасалып тұр ғой.

Бұл туралы С.Г. Гаврин: «Барлық мәтелдер сөйлем түрінде және сөз тіркесі түрінде келген мәтелдер деп бөлінеді», – дейді. Осы пікірді мақал-мәтелдердің табиғатын терең зерттеген ғалым Г.Л. Пермяков та мақұлдап, «Мәтелдерді синтаксистік құрылымына қарап екі түрге бөлу қажет: 1) сөз тіркесіне балама мәтелдер; 2) сөйлемге балама мәтелдер» деп жоғарыдағы ойды одан әрі нақтылай түседі.

Сонымен, мақал-мәтелдерге берілген көптеген анықтамаларды ой елегінен өткізіп, былайша түйіндейміз.

Мақал – халықтың өмірден алған тәжірибесінің, ой-тұжырымының қорытынды жиынтығы, айқын ойды үлгі-өнеге, ақыл ретінде қысқа қайырып, көркем бейнелеп жеткізетін халықтың дана нақыл сөзі. Мақал аяқталған (жай я құрмалас) сөйлем түрінде келеді, тура және ауыспалы мағыналы болады.

Мәтел – мақалға қарағанда ойды ақырына дейін жеткізбей, топшылама, болжам ретінде түсіндіретін, сөйлем түрінде де, сөз тіркесі түрінде де келетін фразеологиялық бірлік.

Айта кету керек, осы уақытқа дейін біз халықтың даналық сөздерін мақал және мәтел деп қана бөліп келеміз. Ал шын мәнінде ғибраты мол бейнелі сөздерді зерделей қарасақ, олардың ішінен мақалға да, мәтелге де тән қасиеттерге ие, яғни мақал мен мәтелдің аралығындағы оралымдар бар екен. Біз мұндай тіл бірліктерін мақал-мәтелдік оралымдар деп атауды ұсынамыз. Бұл мәселе орыс тіл біліміндегі Г. Л. Пермяковтың (От поговорки до сказки, 1970), В.П. Жуковтың (словарь русских пословиц и поговорок, 1993) еңбектерінде сөз болған.

Ал қазақ тіл білімінде бұл туралы арнайы сөз болған емес. Сол себепті біз халық даналығының үшінші түрі деп мақал-мәтелдік оралымдарды, яғни бойында мақалға да, мәтелге де тән қасиеттер болатын, құрамындағы компоненттердің жартысы тура мағынасында, жартысы ауыспалы мағынада (егер қос тағанды болса) келетін тіл бірліктерін атауды жөн көрдік. Мысалы:

1. *Сиыр сипағанды білмейді, жаман сыйлағанды білмейді.*

2. *Жүрген аяққа жөргем ілінер, жатқанға жан жуымас.*

3. *Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме.*

Ал халық даналығының төртінші түріне халықтың өмірде көрген-білгенін мысал ретінде түйіп айтатын және тарихи уәждемелері (мотивтері) бар оралымдарды жатқызып, оларды тәмсіл деп атауды ұйғардық (Ө. Қайдаровтың ұсынуы бойынша). Мысалы:

1. Қайда барсаң – Қорқыттың көрі.
2. Аяз әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл.
3. Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басына шабасың ба?
4. Жүзігі барда – Сүлеймен, жүзігі жоқта – сүмірейген.
5. Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы.

Бұл әрбір төмсілдің астарында ұзақ сыр, мәңгілік тарих, асқан даналық, ұлылық жатыр.

Халық даналығы – біздің ата мұрамыз, асыл қазынамыз. Тұңғиық дәуірлер түпкірінен сұрыпталып, халық жадына сақталып бізге жеткен әуезді мұрамызды халықтың өзіне шашпай-төкпей жинақтап, тұжырымдап қайта қайтарсақ біздің міндетіміз орындалғаны.

(Бекзат Динаева, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аспиранты.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» 2001ж. № 8.)

Төмендегі мақаланы оқып түсініңдер, еліктеуіш сөздердің ерекшеліктері туралы мысалдар келтіріңдер

10.2. Еліктеуіш сөздердің дыбыстық ерекшеліктері

Еліктеуіш сөздер дыбыстық жағынан, интонациялық жағынан одағай сөздер сияқты құбылмалы келеді. Олар еліктелетін дыбыс-қимылдарының жылдам-баяу, ақырын-қатты болуына қарай біресе ырғақпен, біресе ырғақсыз баяу айтылып түрленіп отырады. Олардың интонациялық байлығын, түрленгіштігін байқау үшін омонимдес зат есімдермен салыстырып көрейік. Мысалы:

Зат есім	Еліктеуіш сөз
Қор (болды)	қор (ете түсті)
Дарға (асты)	дар (ете түсті)
Тап (күресі)	тап (берді)
Қыз (бала)	қыз-қыз (қайнады)
Шөп (шапты)	шөп (ете қалды), т.б.

Мұнда зат есім мағынасындағы сөздер жай, қоңыр дауысты интонациямен айтылады да, еліктеуіш сөздер жұлып алғандай *тап берді, қор ете түсті* болып дауыс екпіні күшті шығады. Бұдан еліктеуіш сөздердің интонациялық құбылу шеңбері кең болатынын байқауға болады.

р, ж, ң дыбыстарына біткен дыбыстық еліктеуіш сөздердің соңғы дыбысын созып айтуға болады. Мысалы, *гүр-р-р ете түсті, дыр-р-р ете қалды, шыр-р-р ете түсті, шыж-ж ете қалды, дың-ң-ң, дыз-з-з*, т. б.

Қарағайдың басы жерге тигенде, бұтақтары морт-морт сынып, зың-ң еткен өзгеше күйде естіліп өтті (F.Сл. Шалқар).

Дұрыс айтады аю, – деп.

Бір ыр-р етті сүр қасқыр (Т. Абдрахманов).

Еліктеуіш сөздердегі дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке, ашық, қысаң болуы ол сөздердің семантикасына әсер етеді. Жіңішке дауысты дыбыстан құралған еліктеуіш сөздер жуан дауысты дыбыстан құралған еліктеуіш сөздерге қарағанда, қимылдың, дыбыстың әлсіз, жай қысқа болатындығын көрсетеді. Мысалы, *едірең-едірең, адыраң-адыраң-ға қарағанда, сыпайырақ сияқты да, адыраң-адыраң, едірең-едірең-ге қарағанда, дөрекілеу сияқты. Шіңк-шіңк дегендегі дыбыс шаңқ-шаңқ-қа қарағанда, әлдеқайда әлсіз, жай.*

Төмендегі сөздер жайында да осыны айтуға болады.

Қарш-қарш. Борс-борс

Қырш-қырш. Бырс-бырс

Кірш-кірш.

Тарбаң-тарбаң. Сарт-сарт

Тырбаң-тырбаң. Сырт-сырт

Талтаң-талтаң. Лап-лап

Тылтаң-тылтаң. Лып-лып

Салдыр-салдыр. Шарт-шарт

Сылдыр-сылдыр. Шырт-шырт

Маңқ-маңқ

Мыңқ-мыңқ

Дыбыстың, қимылдың баяу немесе тез, жылдам болуына байланысты еліктеуіш сөздердің интонациясы екі түрлі болады.

1. Егерде дыбыс жұлып алғандай жылдам, шұғыл, тез шықса, онда еліктеуіш сөздің айтылу интонациясы да тез, шұғыл болады. Мысалы, *гүрс етті, шаңқ етті, дүрс етті*, т.т. Егер қимыл жай, созылыңқы болмай, тез, шұғыл болса, онда еліктеуіш сөздердің айтылуы да тез, шұғыл болады. Мысалы, *селк етті, сап етті, шап берді*, т.б.

Қара бием қалт етті,

Қабырғасы жалт етті (Жұмбақ).

Ой, тілеуің құрсын, өл де маған, секеңдеген албасты! – деп Мақал жалғасып кеп, шап етіп мықынынан ұстай алды (М. Әуезов).

Дәу қара пәрменімен лақтырғанда,

Дік етіп тұра қалды Найман бала (Ж. Саин).

2. Егер дыбыс шұғыл болмай, созылыңқы шықса, онда еліктеуіш сөздер де созылыңқы интонациямен айтылады. Мысалы, *қор-р ете түсті, ши-и-иқ ете қалды.*

Егерде қимыл жылдам болмай, жай, баяу, созылыңқы болса, онда бейнелеуші сөздер де баяу, созылыңқы интонациямен айтылады. Мысалы: *сопа-а-аң етті, қопа -а-аң етті.*

Басқа сөз таптарына жататын сөздердің соңында сирек кездесетін ж дыбысы еліктеуіш сөздердің соңында көп кездеседі. Мысалы, *гүж-гүж, құж-құж, шыж-быж, баж-бүж, мыж-мыж, т.б.*

(Ш. Сарыбаев «Қазақ тілі білімі мәселелері» – А., 2000. – 343-344 беттері)

ТАҚЫРЫПТАР БОЙЫНША ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

I нұсқа

1. Тіл туралы ғылым қалай аталады?

- А) лингвистика немесе тіл білімі;
- В) журналистика;
- С) германистика;
- Д) түркология;
- Е) стилистика.

2. Түркі тілдерінің ерекшеліктерін зерттейтін ғылым:

- А) стилистика;
- В) журналистика;
- С) германистика;
- Д) түркология;
- Е) лингвистика немесе тіл білімі.

3. Тілдің жалпы теориясы туралы ғылым:

- А) түркология;
- В) журналистика;
- С) германистика;
- Д) жалпы тіл білімі;
- Е) лингвистика немесе тіл білімі.

4. Бір ғана тіл туралы ілім:

- А) жеке тіл білімі;
- В) журналистика;
- С) германистика;
- Д) жалпы тіл білімі;
- Е) лингвистика немесе тіл білімі.

5. Тілдің қазіргі құрылымын, жүйесін сипаттау дегеніміз не?

- А) тілді диахрондық тұрғыдан зерттеу;
- В) тілді синхрондық тұрғыдан зерттеу;
- С) тілді шығу тарихы бойынша зерттеу;
- Д) тілді орфоэпиялық тұрғыдан зерттеу;
- Е) тілді жазба ескерткіштер бойынша зерттеу.

6. Тілдің құрылымы мен жүйесін тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз не?

- А) тілді жазба ескерткіштер бойынша зерттеу;
- В) тілді синхрондық тұрғыдан зерттеу;
- С) тілді шығу тарихы бойынша зерттеу;
- Д) тілді орфоэпиялық тұрғыдан зерттеу;
- Е) тілді диахрондық тұрғыдан зерттеу.

7. Тіл білімінің салалары:

- А) фонетика, лексикология, грамматика;
- В) этнография, ономазиология, лексикология;
- С) этнография, ономазиология;
- Д) лексикология, грамматика;
- Е) этнография, грамматика.

8. Семасиология, этимология, омоним, синоним, антоним сөздері тіл білімінің қай тарауына жатады?

- А) лексикология;
- В) фонетика;
- С) ономазиология;
- Д) грамматика;
- Е) синтаксис.

9. Этимология термині қай тілден енген?

- А) латын;
- В) грек;
- С) араб;
- Д) орыс;
- Е) неміс.

10. Ономастиканың кісі аттарын зерттейтін саласын ата:

- А) антропонимика;
- В) топонимика;
- С) фонетика;
- Д) лексика;
- Е) морфология.

11. Ономастиканың географиялық атауларды зерттейтін саласын көрсет:

- А) топонимика;
- В) антропонимика;
- С) фонетика;
- Д) лексика;
- Е) морфология.

11. Ономастика термині қай тілден енген?

- А) грек;
- В) неміс;
- С) латын;
- Д) араб;
- Е) орыс.

12. Адамдардың пікір алысу, қатынас жасау құралы не?

- А) ой;
- В) тіл;
- С) сөз;
- Д) кітап;
- Е) қиял.

13. Тілдің дыбыстық жүйесі тіл білімінің қай саласында қарастырылған?

- А) лексика;
- В) грамматика;
- С) фонетика;
- Д) синтаксис;
- Е) морфология.

14. Грамматика қай тілден енген термин?

- А) араб;
- В) грек;
- С) парсы;
- Д) орыс;
- Е) неміс.

15. Грамматика қандай мағына береді?

- А) жазу, жазу өнері;
- В) сөйлеу;
- С) ойлау;
- Д) жүйелеу;
- Е) толғану.

16. Синхрония сөзі қандай мағынаны береді?

- А) бір мезгілде;
- В) бір сағатта;
- С) бір кезеңде;
- Д) әр уақытта;
- Е) жыл сайын.

17. Лексика сөзі қай тілден енген термин?

- А) латын;
- В) араб;
- С) грек;
- Д) парсы;
- Е) орыс.

18. Ономазиология термині қай тілден енген?

- А) неміс;
- В) араб;
- С) грек;
- Д) парсы;
- Е) орыс.

19. Тіл білімінің лексикология тарауы нені зерттейді?

- А) тілдің сөздік құрамын, байлығын зерттейді;
- В) сөздердің тарихын, шығуын, дамуын зерттейді;

С) сөз мағынасын, сөздің ішкі мәнін, сөздің мағыналық ерекшеліктерін зерттейді;

Д) сөз мағынасын зерттейді;

Е) сөздің ішкі мәнін, сөздің мағыналық ерекшеліктерін зерттейді.

20. Сөз тіркесі, сөйлем тіл білімінің қай саласының зерттеуіне жатады?

- А) фонетика;
- В) лексика;
- С) синтаксис;
- Д) морфология;
- Е) пунктуация.

II нұсқа

1. Тіл біліміне қатысты халықаралық терминдерді көрсет:

- А) зат есім, сан есім;
- В) шылау, сөз, буын;
- С) сингармонизм, лексика;
- Д) маркетинг, менеджер;
- Е) гипотинуза, катет.

2. Онамастика нені зерттейді?

- А) жалқы есімдерді;
- В) сөздердің мағыналарын;
- С) сөздердің шығу тегін;
- Д) сөздердің түбірін;
- Е) дыбыстарды зерттейді.

3. Категория термині қандай мағынаны білдіреді?

- А) болжау;
- В) зерттеу;
- С) пайымдау, анықтау;
- Д) реттеу;
- Е) жүйелеу.

4. **Этимология термині грек тілінен аударғанда қандай мағынаны білдіреді?**

- А) адалдық;
- В) шындық;
- С) әдептілік;
- Д) тазалық;
- Е) ұқыптылық.

5. **Диалект сөздерге берілген анықтамалардың қайсысы дұрыс:**

- А) сараланған, сұрыпталған;
- В) барлық аймаққа ортақ сөздер;
- С) жергілікті сөйлеу тіліне тән сөздер;
- Д) белгілі бір салада қолданылатын сөздер;
- Е) белгілі кәсіп иелері қолданатын сөздер.

6. **Кәсіби сөздер тобын анықта:**

- А) біз, сарамыс, сірі тақа;
- В) арба, көрік, күрек;
- С) нағашы, таға, пісте;
- Д) көз, мұрын, қол;
- Е) әскер, көп, оқушы.

7. **Әдебиеттану ғылымына қатысты терминді анықта:**

- А) сөз, сөйлем, буын;
- В) түбір, шама, теңеу;
- С) азимут, көкжиек, сәуле;
- Д) теңеу, кейіптеу, шендестіру;
- Е) қосымша, жұрнақ, жалғау.

8. **Қазақ тіліне орыс тілінен енген кірме сөздер:**

- А) доға, қымбат, кірпіш;
- В) жиын, түк, ұлт;
- С) емтихан, емле, ғарыш;
- Д) ақыл, арман, кесе;
- Е) мұғалім, кітап, ғалым.

9. **Қазақ тіліне араб тілінен енген сөздер:**

- А) доға, жәшік, кереует;
- В) кесе, кілем, айна;
- С) Салтанат, Райхан, ақыл;
- Д) бала, әке, шеше;
- Е) костюм, одеколон, салют.

10. **Қазақ тіліне парсы тілінен енген сөздер:**

- А) нағашы, қызыл, ту;
- В) дидар, ақыл, топ;
- С) сұхбат, айуан, емле;
- Д) зейін, оқиға, сабын;
- Е) ақыл, ой, қиял.

11. **Француз тілдерінен қазақ тіліне енген сөздер:**

- А) костюм, одеколон, вальс, портфель;
- В) балерина, бас, браво;
- С) кровать, свекла, корабль;
- Д) бала, ата-ана, әке;
- Е) қыз, көз, жүрек.

12. **Грек сөздері:**

- А) тетрадь, лента, фонарь, корабль;
- В) штаб, галстук, лагерь;
- С) бинт, ярмарка, бухгалтер;
- Д) доға, жәшік;
- Е) дидар, ақыл.

13. **Латын сөздері:**

- А) циркуль, глобус, цирк;
- В) бинт, матрос, шляпка;
- С) гитара, троллейбус;
- Д) намыс, қызыл, көк;
- Е) таза, нағашы, жиен.

14. **Ағылшын сөздері:**

- А) троллейбус, трамвай;
- В) огурец, свекла, кровать;
- С) штаб, лагерь, бинт;

- Д) жәшік, кереует;
- Е) бала, нан, қыз.

15. Неміс сөздері:

- А) ярмарка, бинт;
- В) шлюпка, корабль;
- С) койка, матрос;
- Д) үлкен, кіші;
- Е) жаңа, ескі.

16. Дыбыстардың өзара өзгеруі мен үндесуі қалай аталады?

- А) ассимиляция;
- В) диссимиляция;
- С) сингармонизм;
- Д) редукция;
- Е) элизия.

17. Дауыстылардың бір-бірімен үндесуі қалай аталады?

- А) сингармонизм;
- В) диссимиляция;
- С) ассимиляция;
- Д) фонема;
- Е) фонетика.

18. Мұрын жолды дауыссыздарды көрсет.

- А) л, и, у, р;
- В) т, п, к, қ;
- С) м, н, ң;
- Д) з, ж;
- Е) р, л.

19. Фонема туралы ілім орыс лингвистикасында қай жылы, қай ғасырда пайда болды?

- А) XIX ғ. 70-жылдары;
- В) XX ғ. 50-жылдары;
- С) XVIII ғ. 60-жылдары;
- Д) XX ғ. 80-жылдары;
- Е) XV ғ. 80-жылдары.

20. Фонема дегеніміз не?

- А) сөз мағынасын өзгертіп, морфологиялық жігін ажырататын дыбыс;
- В) бір сөздің басқа сөзге қарағанда ерекше бір үнмен көтеріліп айтылуы;
- С) дұрыс жауабы жоқ;
- Д) дыбыстардың бірыңғай жуан айтылуы;
- Е) сөздің бірыңғай жіңішке айтылуы.

III нұсқа

1. Тіл дегеніміз не?

- А) ойлаудың нәтижесі;
- В) адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас құралы;
- С) адамдардың білім алу нәтижесі;
- Д) адамның есту құралы;
- Е) адамның көру құралы.

2. Дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай қалай бөлінеді?

- А) ашық және қысаң;
- В) езулік және еріндік;
- С) жуан және жіңішке;
- Д) қатаң, ұяң, үнді;
- Е) үнді, ұяң.

3. Өкпеден шыққан ауаның кедергіге ұшырап шығуынан жасалатын дыбыстар қалай аталады?

- А) қатаң дауыссыздар;
- В) дауысты дыбыстар;
- С) дауыссыз дыбыстар;
- Д) үнді дыбыстар;
- Е) ұяң дыбыстар.

4. Диахрония термині қай тілден енген?

- А) араб;
- В) грек;

- С) парсы;
- Д) неміс;
- Е) ағылшын.

5. Ашық дауыстылар қатарын көрсет:

- А) а, ө, ө, о, е;
- В) і, и, у, ы;
- С) а, ы, ұ, у;
- Д) л, и, у, р;
- Е) т, п, к, қ.

6. Полисемия грек тілінен аударғанда қандай мағына береді?

- А) poly – «көп» sema – «белгі»;
- В) poly – «көп» sema – «айыру»;
- С) poly – «аз» sema – «жақын»;
- Д) poly – «көк» sema – «айыру»;
- Е) poly – «қызыл» sema – «белгі».

7. Метафора қай тілден енген термин?

- А) грек;
- В) латын;
- С) неміс;
- Д) араб;
- Е) парсы.

8. Метонимия грек тілінен аударғанда қандай мағынаны білдіреді?

- А) көшіру, ауыстыру;
- В) атын өзгерту, қайта ат қою;
- С) жинақтау;
- Д) жүйелеу;
- Е) пысықтау.

9. Синекдоха дегеніміз не?

- А) белгілердің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың, басқа бір заттың не құбылыстың атауымен атауының негізінде сөз мағынасының ауысуы;

В) бүтіннің орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуы;

С) бір заттың не құбылыстың өзара ұқсастығына байланысты сөз мағынасының берілуі;

Д) көп мағынаны білдіру;

Е) өзара мағыналы сөздер жиынтығы.

10. Метонимияны көрсет:

А) Үйі мәз боп, қой сойды,

Сүйіншіге шапқанға (Абай);

В) Артымыздан қол жетті,

Аз жетпеді мол жетті (Махамбет);

С) Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат (Абай);

Д) Тайға таңба басқандай жазды;

Е) Ол ерте келді.

11. «Табу» термині қай тілден енген?

А) полинизей;

В) латын;

С) грек;

Д) неміс;

Е) парсы.

12. Мына сөз тіркестерінен эвфемизмді тап:

А) ұрлық, қорлық жасамау;

В) бұраң бел;

С) ала жібін аттамау;

Д) алма мойын;

Е) қызыл алма.

13. Фразеологиялық тұтастыққа жататын сөз тіркесін көрсет:

А) түймедейді түйедей ету;

В) ит өлген жерде;

С) кеудесін көтеру;

Д) сүттен ақ, судан таза;

Е) тамырына балта шабу.

14. Фразеологиялық тізбекке жататын сөз тіркесін көрсет:

- A) сүттен ақ, судан таза;
- B) мұртын балта шаппайды;
- C) тамырына балта шабу;
- D) кешігіп келу;
- E) ерте тұру.

15. Фразеологиялық бірлікке жататын сөз тіркесін тап:

- A) көзді ашып-жұмғанша;
- B) бетке айту;
- C) жүрек жұтқан;
- D) тез ойлау;
- E) шапшаң жүру.

16. Аналитикалық тәсіл арқылы (орын тәртібі) байланысқан сөз тіркесін көрсет:

- A) телефон арқылы сөйлесу;
- B) ұзақ жол;
- C) қызыл ала;
- D) үйге бару;
- E) жазушымен кездесу.

17. Интонация арқылы байланысқан сөз тіркесін көрсет:

- A) еркін студент;
- B) ұқыпты бала;
- C) өмір үшін күресу;
- D) қызыл кітап;
- E) мектепке бару.

18. Қиысуды тап:

- A) ауылдан қайту;
- B) сағат қалта;
- C) мен келдім;
- D) үйге қарай бару;
- E) кешігуге болмайды.

19. Меңгеруді тап:

- A) үйден бару;
- B) олар студенттер;
- C) көз әйнек;
- D) оқығым келеді;
- E) терең көл.

20. Матасуды көрсет:

- A) үйдің есігі;
- B) ақылды кісі;
- C) олар келеді;
- D) мектептен келдім;
- E) кітапханаға бару.

IV нұсқа

1. Қабысуды тап:

- A) қалта сағат;
- B) біздер келеміз;
- C) ауылға қайту;
- D) менің досым;
- E) Айгүлдің көйлегі.

2. Жанасуды көрсет:

- A) күндіз отырмады;
- B) темір қақпа;
- C) құс жолы;
- D) елге оралу;
- E) мен оқимын.

3. Изафеттік байланыс дегеніміз не?

- A) ілік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің тіркесі;
- B) сөйлемдегі сөздердің ешбір жалғаусыз, орын тәртібі арқылы байланысу;
- C) сөйлемдегі сөздердің ешбір жалғаусыз, орын тәртібі жағынан іргелес тұрып та, алшақ тұрып та байланысқан түрі;

- Д) бастауыш пен баяндауыштың байланысы;
- Е) анықтауыш пен анықталғыш сөздің байланысы.

4. Изафет қай тілден енген термин?

- А) латын;
- В) грек;
- С) араб;
- Д) парсы;
- Е) неміс.

5. Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен неше тәсіл арқылы байланысады?

- А) 2;
- В) 4;
- С) 3;
- Д) 6;
- Е) 7.

6. «Пиктография» қай тілден алынған термин?

- А) грек;
- В) латын;
- С) араб;
- Д) парсы;
- Е) неміс.

7. Алфавит дегеніміз не?

- А) бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан әріптердің жиынтығы;
- В) бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан синоним сөздер жиынтығы;
- С) бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан мағыналы сөздер жиынтығы;
- Д) бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан антоним сөздер жиынтығы;
- Е) бірінен кейін бірі рет-ретімен орналасқан омоним сөздер жиынтығы;

8. Орфография нені үйретеді?

- А) дұрыс жазуды;

- В) дұрыс сөйлеуді;
- С) дұрыс айтуды;
- Д) дұрыс ән айтуды;
- Е) дұрыс естуді.

9. Кавказ тілдері тобына жататын халықтар:

- А) грузин, абхаз, авар, мугин, лакс;
- В) өзбек, татар, хакас, башқұрт, қазақ;
- С) украин, орыс, белорус;
- Д) грек, эстон, латын;
- Е) парсы, араб, неміс.

10. Түркі тілдер тобына жататын халықтар:

- А) қазақ, өзбек, қырғыз, татар, ұйғыр, якут;
- В) қытай, бирма;
- С) араб, амхар, тигринья (Эфиопияда);
- Д) жапон, неміс;
- Е) ағылшын, орыс, украин.

11. «Гениология» термині қандай мағына білдіреді?

- А) шығу тегі;
- В) тарих;
- С) туыстас;
- Д) ғылым;
- Е) білім.

12. Дүние жүзіндегі тілдерді лингвистика неше жолмен топтастырады?

- А) 3;
- В) 2;
- С) 4;
- Д) 5;
- Е) 6.

13. Тілдерді типологиялық жағынан топтастыру дегеніміз не?

- А) тілдерді туыстығына, шығу тегіне қарай топтастыру;
- В) тілдерді құрылымына, құрылысына, сыртқы формасына қарай топтастыру;

- C) тілдерді естілу ерекшелігіне қарай топтастыру;
- D) тілдерді айтылу ерекшелігіне қарай топтастыру;
- E) тілдерді географиялық ерекшелігіне қарай топтастыру.

14. «Гениология» термині қай тілден енген?

- A) латын;
- B) грек;
- C) араб;
- D) парсы;
- E) неміс.

15. Үнді тобы тілдеріне енетін тілдерді көрсет:

- A) курд, тат, пушту;
- B) бенгали, хинди, гуджарати;
- C) болгар, чех, словак;
- D) қарақалпақ, башқұрт;
- E) украин, орыс, белорус.

16. Лексикография термині қай тілден енген?

- A) латын;
- B) неміс;
- C) грек;
- D) парсы;
- E) араб.

17. Тарихи сөздіктер нені мақсат етеді?

- A) тілдің сөздік құрамының тарихи дамуын немесе оның бірнеше дәуірін қамтып сипаттауды мақсат етеді;
- B) сөздердің шығу тегі мен олардың симентикасының дамуы туралы мағлұмат беруді мақсат етеді;
- C) қазіргі әдеби тілдегі жиі және жалпылама қолданылатын сөздердің қамтып, олардың мағыналарын талдап түсіндіруді мақсат етеді;
- D) сөздердің мағынасын білуді;
- E) сөздердің айтылу ерекшелігін білуді.

18. Түсіндірме сөздік қандай еңбек?

- A) тарихи еңбек;

- B) лингвистикалық еңбек;
- C) геологиялық еңбек;
- D) әлеуметтік;
- E) философиялық.

19. Салыстырмалы сөздіктер қандай ғылыми мақсатты көздейді?

- A) ұлттық тілдің жеткілікті тармақтары болып табылатын диалектілер немесе говорларға тән сөздер мен сөз тіркестерін қамтуды көздейді;
- B) туыстас тілдердегі ортақ түбірлес сөздердің әр түрлі туыстас тілдердегі ұқсас жақтары мен айырым жақтарын көрсетіп, тілдерді салыстырмалы тарихи әдіс бойынша зерттеуді көздейді;
- C) тілдің сөздік құрамының тарихи дамуын қамтуды көздейді;
- D) тілдің шығу тарихын білуді;
- E) сөздердің жазылу нормасын анықтауды.

20. Доминант сөз дегеніміз не?

- A) сөздіктерге енгізіліп мағынасы түсіндірілетін сөз;
- B) сөздіктерге енгізілген әрбір сөздің лексикалық мағынасын айқындайтын сөз;
- C) мәндес сөздер тобының ішінен мағынасы жағынан айрықша көзге түсіп, сол топтағы сөздердің барлығына бірдей ортақ жалпылама мағынасын ашық-айқын аңғартатын сөз;
- D) сөздің түбірін анықтау;
- E) сөздерді дұрыс жазу.

V нұсқа

1. Синонимдер сөздігінде қандай сөздер беріледі?

- A) мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздер беріледі;
- B) айтылуы бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздер беріледі;
- C) өзара мәндес сөздердің топтары – синонимдік қатарлар беріледі;
- D) біріккен сөздер;
- E) қысқарған сөздер.

2. Реестр сөз дегеніміз не?

- A) сөздіктерге енгізіліп, мағынасы түсіндірілетін сөз;
- B) мәндес сөздер тобының ішінен мағынасы ерекше айқындалатын сөз;
- C) сөздіктерге енгізілген әрбір сөздің грамматикалық мағынасы түсіндірілетін сөз;
- D) омоним сөздер;
- E) мағыналары қарама-қарсы сөздер.

3. А. Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаевтардың басшылығымен құрастырылған «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» қай жылы, қай баспадан шықты?

- A) – Алматы: Ғалым, 1966;
- B) – Алматы: Мектеп, 1972;
- C) – Алматы: Арыс, 2000;
- D) – Астана: Фолиант, 2007;
- E) – Орал: Ағартушы, 2000.

4. 1979 жылы жарық көрген «М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздері» эпопеяның төрт кітабында ғана қамтылған қанша жеке сөз бар екенін анықтады?

- A) 16983;
- B) 20530;
- C) 15291;
- D) 20200;
- E) 18200.

5. 1977 жылы шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің» авторы кім?

- A) А. Ысқақов;
- B) М. Әлімбаев;
- C) І. Кеңесбаев;
- D) М. Әуезов;
- E) О. Сүлейменов.

6. Грамматикалық мағына дегеніміз не?

A) түбірдің лексикалық мағынасын нақтылай түсетін, оны саралап, айқындайтын сөздердің лексикалық мағы-

наларының бір-біріне өзара қатысын білдіретін мағыналар;

B) мағына мен форманың бірлігінен тұратын, бөлшектеуге келмейтін тілдік бірлік;

C) сөзжасамға қатынасатын сыңарлардың мағынасы арқылы жасалатын мағына;

D) грамматикалық мағына – күрделі мағына;

E) лексикалық және сөзжасамдық мағына арқылы жасалатын мағына.

7. Үйшік сөзінің грамматикалық мағынасы нешеу?

- A) 1;
- B) 2;
- C) 3;
- D) 4;
- E) 5.

8. Үйшікке сөзінің негізгі морфемасын көрсет:

- A) үй;
- B) -шік;
- C) үйшікке;
- D) үйшік;
- E) -ке.

9. Морфема дегеніміз не?

A) бөлшектеуге келмейтін, мағына мен форманың бірлігінен тұратын тілдік бірлік;

B) сөздің түбіріне жалғанатын қосымша;

C) сөздің мағынасын өзгертетін қосымша;

D) сөздің мағынасын түрлендіретін қосымша;

E) туынды түбір.

10. Негізгі морфема дегеніміз не?

A) грамматикалық мағыналарды білдіретін морфема;

B) жалпы лексикалық мағынаны білдіретін морфема;

C) сөздің мағынасын түрлендіруші қосымша;

D) сөздің мағынасын өзгертетін қосымша;

E) сөздің түбіріне жалғанатын қосымша.

11. «Ойыншыққа» сөзінің көмекші морфемаларын тап:

- A) ойын;
- B) -шық;
- C) -шық, -қа;
- D) ой;
- E) қа.

12. Аффиксация тәсілі дегеніміз не?

- A) түбірге (немесе негізге) аффикстер жалғау арқылы грамматикалық мағынаны білдіру тәсілі;
- B) сөздердің қосарлану арқылы берілу тәсілі;
- C) сөздердің орын тәртібі арқылы берілуі;
- D) сөздердің бірігуі арқылы берілетін тәсіл;
- E) сөздерді қысқарту тәсілі.

13. Ішкі флекция тәсілі дегеніміз не?

- A) сөздердің қосарлану арқылы берілуі;
- B) түбірдің дыбыстық құрамының өзгеруі арқылы берілу тәсілі;
- C) сөздердің көмекші сөздер арқылы берілу тәсілі;
- D) сөздердің бірігуі арқылы берілуі;
- E) сөздерді қысқартып жазу.

14. Септік категориясын көрсететін сөзді тап:

- A) барады;
- B) ауылдан;
- C) ойлаймын;
- D) ойлану;
- E) жаздыр.

15. Сан-мөлшер категориясын көрсететін сөзді тап:

- A) мая-мая;
- B) адамсың;
- C) үйден;
- D) жүру;
- E) көреді.

16. Тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін тіл білімінің саласы:

- A) фонетика;
- B) лексика;
- C) морфология;
- D) синтаксис;
- E) сөзжасам.

17. Түркі халықтарының ежелгі жазуы:

- A) Орхон-Енесей;
- B) араб;
- C) латын;
- D) ескі славян;
- E) жапон.

18. Жуан, жіңішке буындарда келе беретін дауыстылар:

- A) и, у;
- B) ө, ү, ә, е, і;
- C) а, о, ұ, ы;
- D) э, в, ф;
- E) с, т, п.

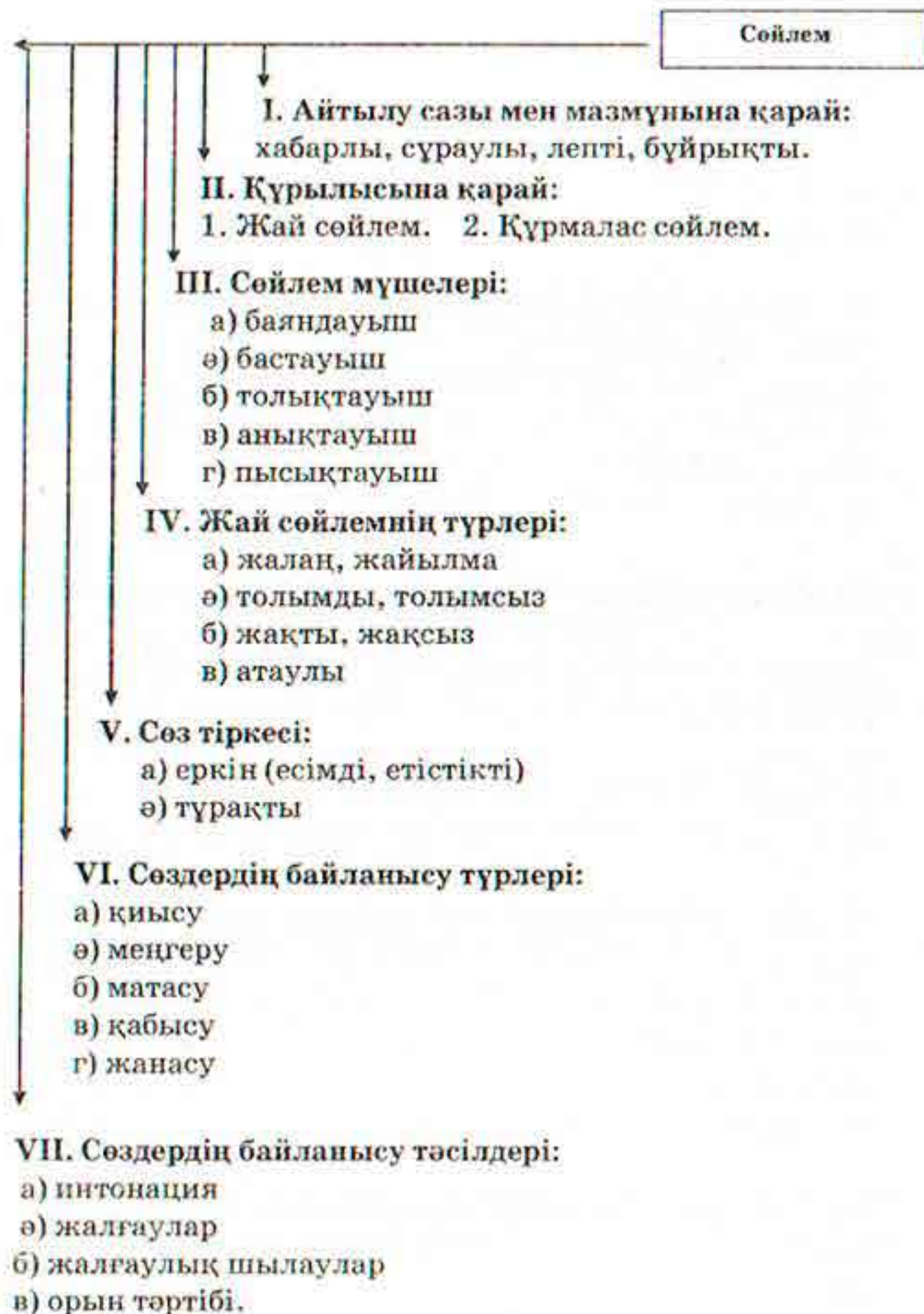
19. Қос дыбысты таңбалайтын әріптер:

- A) м, у;
- B) а, ө, е, о, ө;
- C) р, л, н, м, ң;
- D) я, ю, е;
- E) с, т, п.

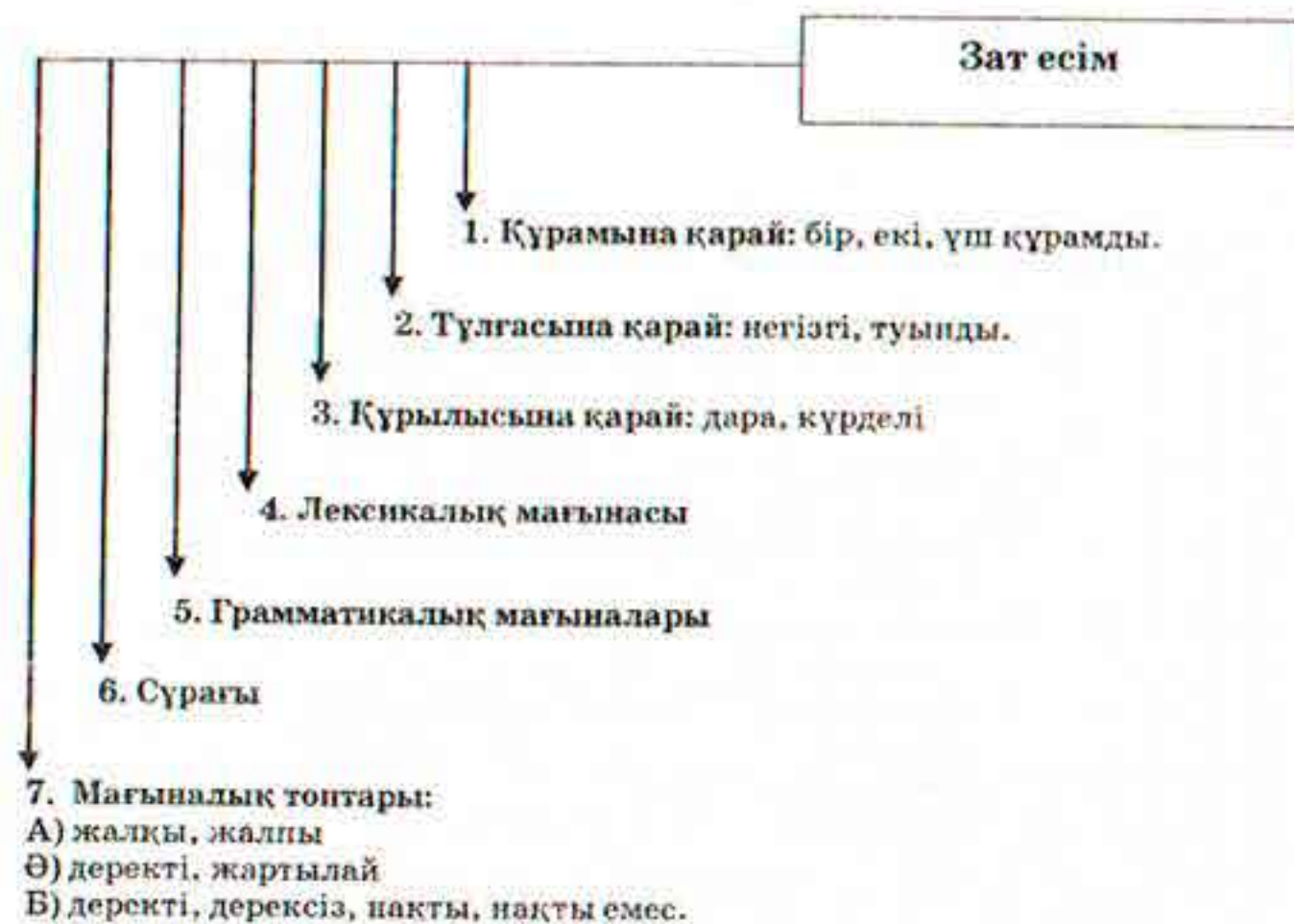
20. Тіл алды қысаң езулік дауысты дыбыс:

- A) ы;
- B) ү;
- C) ө;
- D) і;
- E) ү.

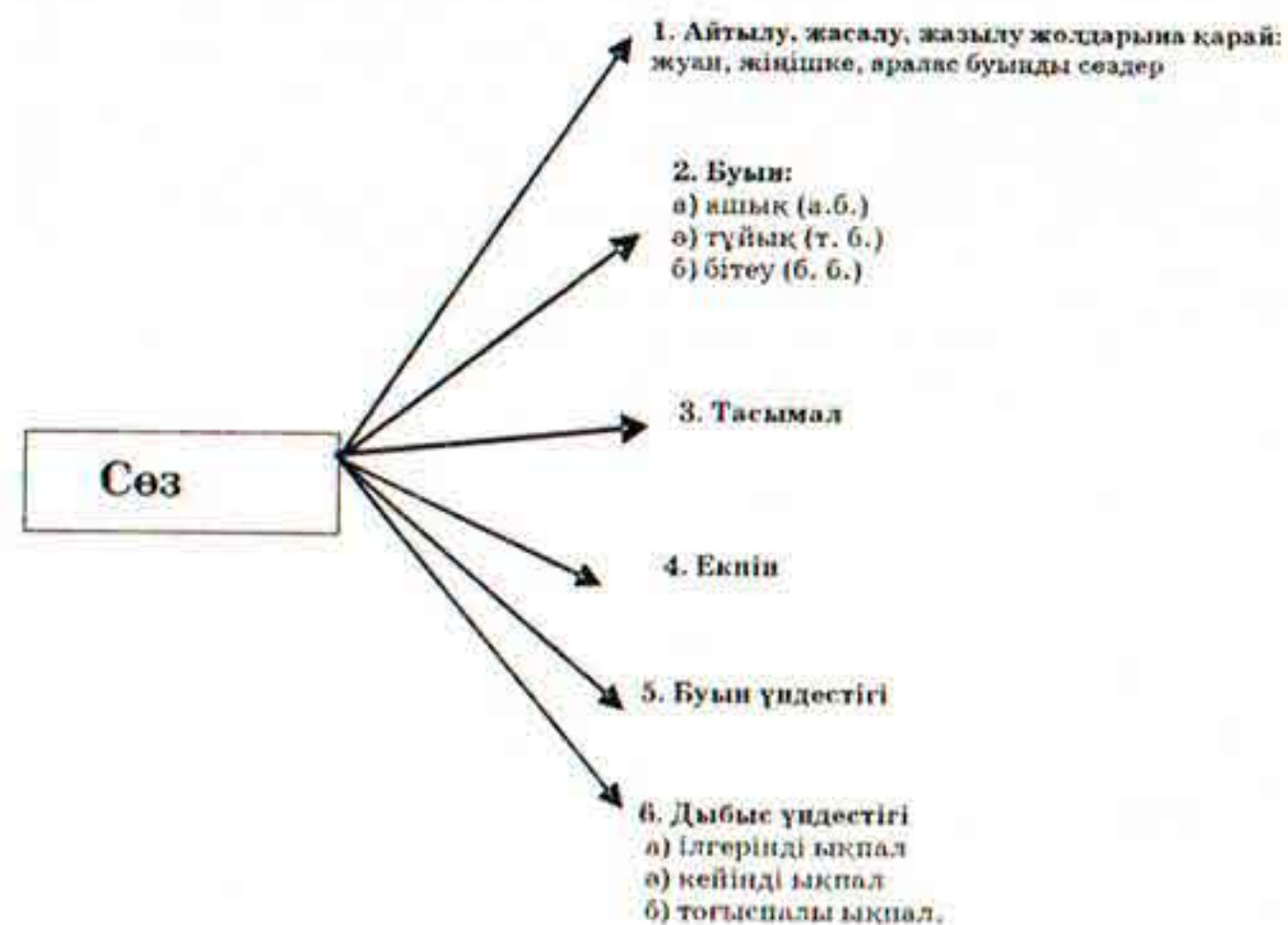
Синтаксистік талдаудың сызбасы

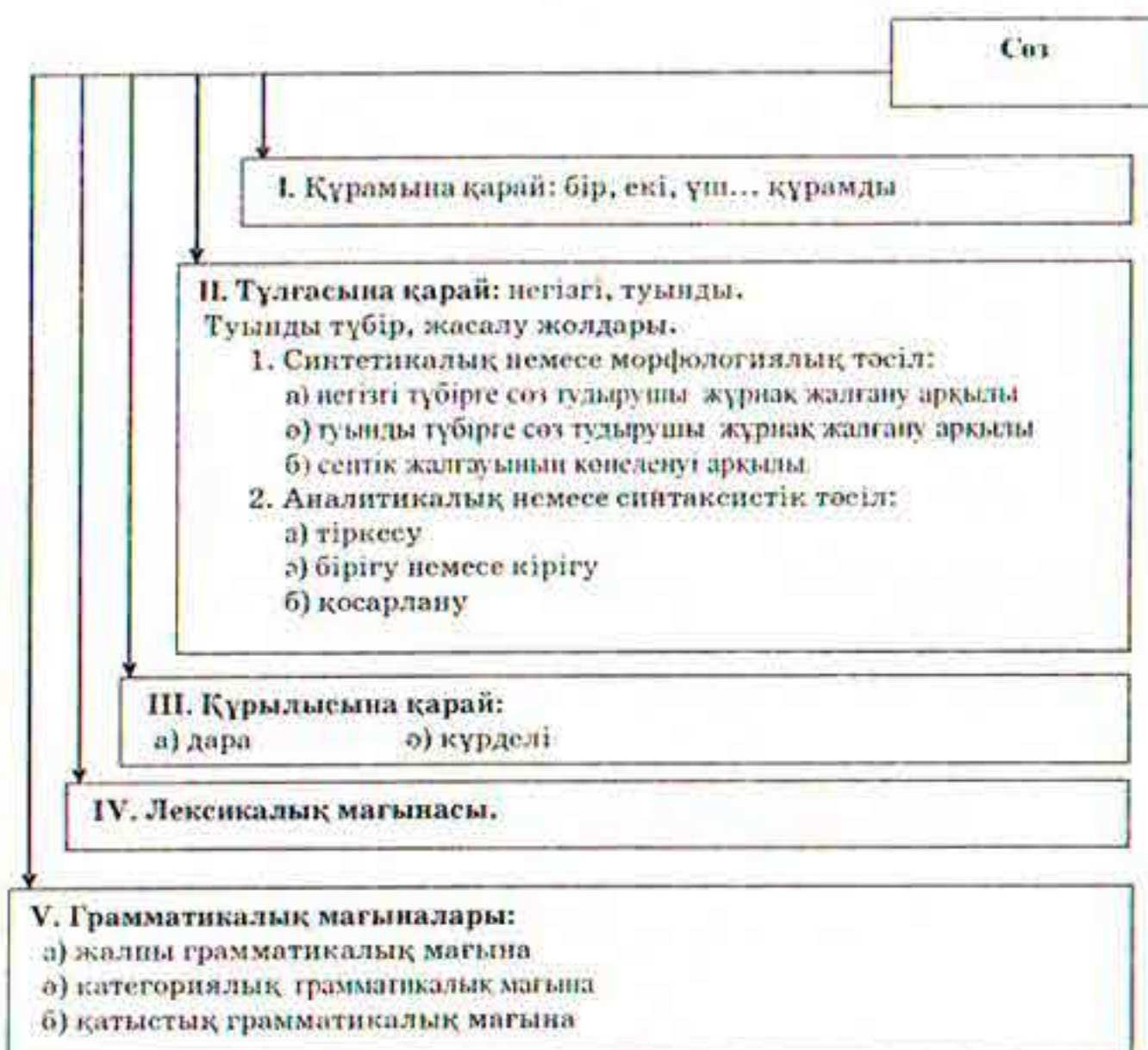
Зат есімнің сызбасы

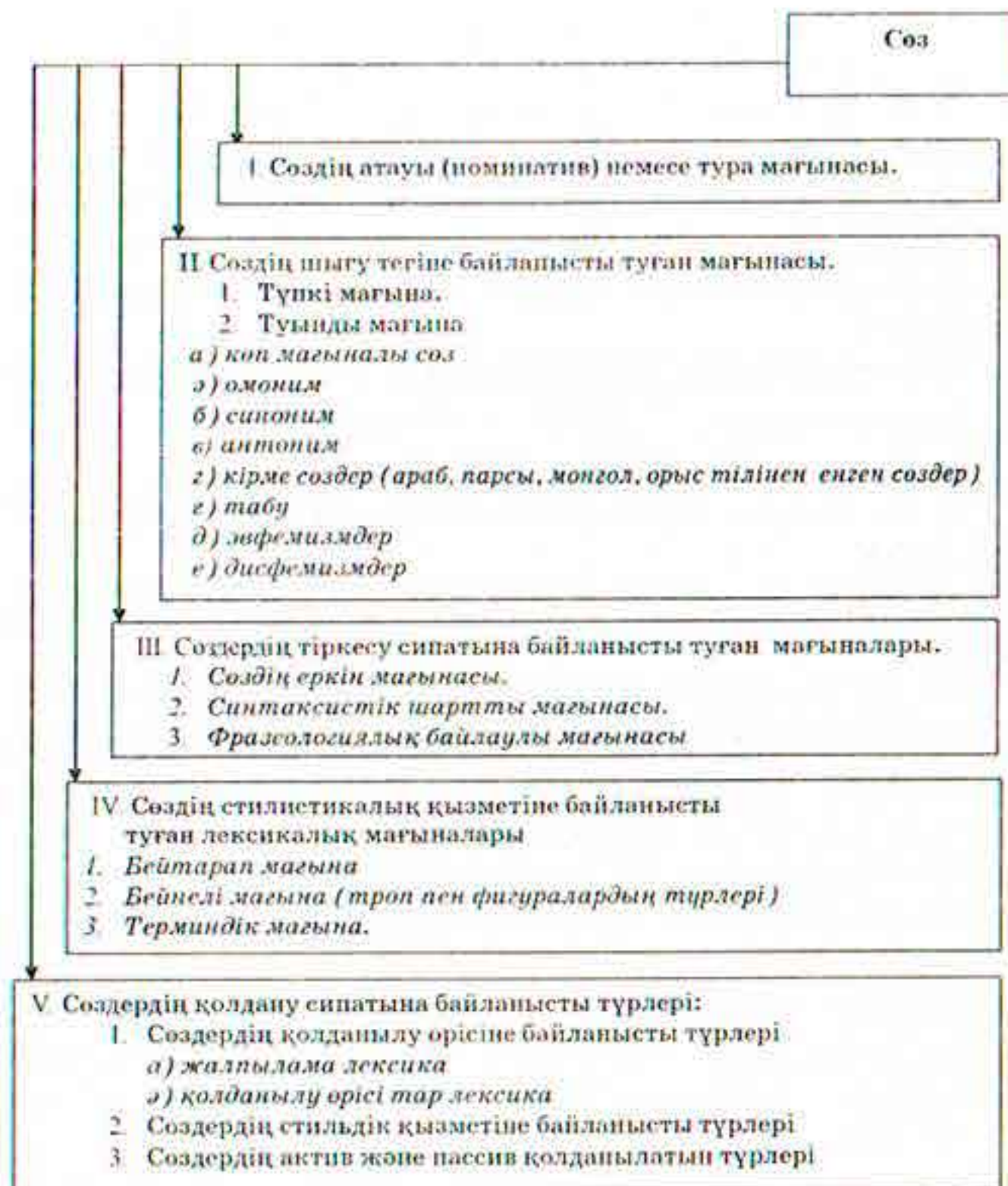
Фонетикалық талдаудың сызбасы

Сөз құрамына, лексика-семантикалық мағынасына талдаудың сызбасы

Лексикалық талдаудың сызбасы

Пайдаланылған әдебиеттер

1. К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. – А., 1993.
2. Ә. Хасенов. Тіл білімі. – А., 1996.
3. Ә. Хасенов. Тіл біліміне кіріспе. – А., 1990.
4. А. Байтұрсынов. Тіл тағылымы. – А., 1992.
5. С. Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – А., 1992.
6. К. Аханов. Грамматика теориясының негіздері. – А., 1992.
7. С. Қалиев, Ш. Майғаранова, Г. Нысанбаева. Тәрбие хрестомотиясы. – А., 2001.
8. А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. – А., 1974.
9. Ж. Кейкін. Қазақша пайымдаулар мен атаулар. – А., 1999.
10. Ш.К. Бектұров. Қазақ тілі. – Алматы: Атамұра, 2006.
11. М. Балақаев, М. Томанов, Е. Жанпейісов, Б. Манасбаев. Қазақ тілінің стилистикасы. – А.: Мектеп, 1975.
12. Г.Қ. Рысбаева. Қазақ тілі: грамматикалық анықтағыш. – А.: Сөздік-словарь, 2000.
13. Орфографиялық сөздік. – А., 2007.
14. Ш. Сарыбаев. Қазақ тілі білімі мәселелері. – А., 2000.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – А., 1981.
16. Т. Қордабаев. Қазақ тілі білімінің қалыптасу, даму жолдары. – А.: Рауан, 1995.
17. Лингвистикалық сөздік. – А., 2000.

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ	3
I БӨЛІМ. ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОБЪЕКТІСІ	4
1.1. Тілді практикалық және ғылыми тұрғыдан білу	7
1.2. Тіл білімінің өзге ғылымдармен байланысы	12
1.3. Тіл білімінің тараулары мен салалары	14
1.4. Тілдің анықтамасы. Тілдің мәні және қызметі	24
II БӨЛІМ. ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА ЖҮЙЕСІ МЕН ҚҰРАМЫ	
2.1. Лексикологияның зерттеу объектісі	29
2.2. Сөздің лексикалық мағынасының түрлері	30
2.3. Терминдер	34
2.4. Кірме сөздер	36
2.5. Синонимдер. Антонимдер. Омонимдер	38
2.6. Тілдің актив және пассив лексикасы жөнінде	50
2.7. Диалектілік лексика	53
III БӨЛІМ. СЕМАСИОЛОГИЯ	
3.1. Полисемия	57
3.2. Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы	59
3.3. Табу және эвфемизмдер	66
3.4. Фразеология және фразеологиялық бірліктер	69
IV БӨЛІМ. ЭТИМОЛОГИЯ	75
4.1. Ғылыми этимология	78
4.2. Халық этимологиясы	80
V БӨЛІМ. ЛЕКСИКОГРАФИЯ	
5.1. Лексикография туралы түсінік	85
5.2. Түсіндірме, аударма, терминологиялық сөздіктер ...	87
5.3. Диалектологиялық сөздіктер	91
VI БӨЛІМ. ФОНЕТИКА	
6.1. Фонетика, оның зерттеу объектісі	98
6.2. Тіл дыбыстарының түрлері. Дифтонгтар. Фонема ..	100
6.3. Екпін, оның түрлері. Дыбыстардың өзгеруі мен үндесуі. Сингармонизм, ассимиляция, редукция, элизия	103

6.4. Буын	108
6.5. Тасымал	110
6.6. Дауысты дыбыстар	111
6.7. Дауыссыз дыбыстар	113

VII БӨЛІМ. ТІЛДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

7.1. Грамматика туралы түсінік. Сөздің морфологиялық құрылымы	116
7.2. Грамматикалық тәсіл түрлері, грамматикалық категориялар	123
7.3. Аффикация, аглютинация және фузия құбылыстары	124
7.4. Сан категориясы	126
7.5. Жақ категориясы	127
7.6. Септік категориясы туралы түсінік	128
7.7. Сөз таптары, олардың жіктелуі. Есім сөздер. Етістік сөздер	132
7.8. Үстеу. Одағай. Еліктеу сөздер. Шылау	156

VIII БӨЛІМ. СИНТАКСИС

8.1. Синтаксис мәселелері. Сөз тіркесі	164
8.2. Сөйлемнің түрлері	172

IX БӨЛІМ. ЖАЗУ ЖӘНЕ ТІЛ

9.1. Жазу және оның даму кезеңдері, жазудың шығуы, дамуы	175
9.2. Тілдердің шығуы және дамуы. Әдеби тіл	183
9.3. Тілдердің топтастырылуы туралы жалпы түсінік. Тілдердің туыстастығы	186

X БӨЛІМ. ХРЕСТОМАТИЯЛЫҚ БӨЛІМ

10.1. Фразеология және мақал-мәтелдер	190
10.2. Еліктеуіш сөздердің дыбыстық ерекшеліктері	192

Тақырыптар бойынша тест тапсырмалары	195
Сызбалар	216
Пайдаланылған әдебиеттер	220

«Кәсіптік білім» сериясы

Темірешева Алтынай Жауарбекқызы

ТІЛ БІЛІМІНЕ КІРІСПЕ

Оқулық

Редакторы Назерке Рамазан

Техникалық редакторы Раушан Түрлынова

Көркемдеуші редактор Жеңіс Қазанқаров

Корректоры Гүлширан Құлымбетқызы

Компьютерде беттеген Эльмира Заманбек

Басуға 05.02.08. қол қойылды.
Пішімі 84x108 ¹/₃₂. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 11,76.
Тапсырыс №54. Таралымы 1000 дана.

«Фолиант» баспасы.
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов көшесі, 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды